

**ІСТОРИЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ**

**ВІТЧИЗНЯНА
ІСТОРІЯ**

ВИПУСК 5

1979

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІЯ

Республіканський міжвідомчий збірник

Засновано в 1974 р.

ВИПУСК 5

КИЇВ „НАУКОВА ДУМКА“ 1979

В сборнике освещаются борьба трудящихся Украинской ССР за осуществление исторических решений XXV съезда КПСС, повышение руководящей и направляющей роли Коммунистической партии в условиях развитого социализма.

Ряд статей посвящен проблемам социально-экономического развития Украины эпохи феодализма и капитализма, а также отдельным периодам социалистического строительства в республике.

Для научных сотрудников, преподавателей и студентов вузов, пропагандистов.

У збірнику висвітлюється боротьба трудящих Української РСР за здійснення історичних рішень XXV з'їзду КПРС, зростання керівної і спрямовуючої ролі Комуністичної партії в умовах розвинутого соціалізму.

Ряд статей присвячено проблемам соціально-економічного розвитку України епохи феодалізму й капіталізму та окремим періодам соціалістичного будівництва.

Для науковців, викладачів і студентів вузів, пропагандистів.

Головна редакційна колегія

В.Ю.Кондуфор (головний редактор), П.С.Сохань (заступник головного редактора), Ю.О.Курносів, Ф.Є.Лось, І.М.Мельникова, І.С.Слабесв, М.І.Супрунченко, А.М.Щепаков

Редколегія випуску

В.М.Гамрецький (відповідальний за випуск), П.В.Замковий, В.Г.Сарбей, О.Д.Кузьминська

Рецензенти С.Ф.Безродний, М.А.Рубач

Редакція історичної та археологічної літератури

П. П. П а н ч е н к о

ВДОСКОНАЛЕННЯ НОРМ ПАРТІЙНОГО ЖИТТЯ
ТА НЕУХИЛЬНЕ ПОЛІПШЕННЯ ЯКІСНОГО СКЛАДУ КПРС —
ФАКТОРИ ЗМІЦНЕННЯ ЗВ'ЯЗКІВ ПАРТІЇ З МАСАМИ

Важливим закономірністю розвитку радянського суспільства є зростання ролі Комуністичної партії в суспільно-політичному житті країни, вдосконалення норм її внутрішнього життя. "На роль керівної і спрямовувачої сили нашого суспільства, — зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР Л.І.Брежнєв, — КПРС висунута перемогою Жовтневої революції, всієї шістдесятирічної історією Країни Рад. Ця роль партії ясно відображена в Основному Законі Радянської держави"¹. У результаті перемоги соціалізму в СРСР, зміцнення єдності суспільства Комуністична партія перетворилася в авангард радянського народу, стала партією всього народу, розширила спрямовувачий вплив на всі сторони суспільного життя². Водночас, як зазначалося на ХІУ з'їзді КПРС, Комуністична партія не втрачає класового характеру. За своєю природою вона була і лишається партією робітничого класу³.

Питання про норми партійного життя, зокрема поліпшення якісного складу партійних організацій, та зростання керівної ролі партії в процесі комуністичного будівництва як фактори посилення зв'язків з масами висвітлювалися в окремих працях, збірниках статей тощо⁴. Проте в цих змістовних працях недостатньо досліджується історизм вказаного процесу, аналіз емпіричних матеріалів обмежується минулими роками, повною мірою не пррстекаються тенденції останніх років, зокрема періоду десятиї п'ятирічки.

У даній статті висвітлюються питання про вдосконалення норм партійного життя, неухильне поліпшення якісного складу КПРС в процесі зростання її керівної ролі як важливих факторів посилення зв'язків з масами.

В.І.Ленін вчив, що головне джерело сили і могутності партії у постійно зростаючому зв'язку з народом, у її здатності заглиблювати і організувати ма-

¹ Брежнєв Л.І. Ленінським курсом. Промови і статті, т.6. К., 1978, с.614.

² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977, с.120-121.

³ Матеріали ХІУ з'їзду КПРС. К., 1976, с.70.

⁴ Див.: В.І.Ленін о нормах партійної жизни и принципах партийного руководства. М., 1973; Ленинские организационные принципы и вопросы партийного руководства на современном этапе. М., 1971; Первичная партийная организация: опыт, формы и методы работы. М., 1975; Туришев Ю.Г. История Устава КПСС. М., 1971; Орлов В.М. Организованный и организующий авангард. К., 1974; Орлов В.М. ХІУ съезд о возрастании руководящей роли партии в коммунистическом строительстве. К., 1976; Орлов В.М. Зростання керівної ролі КПРС у розвитку соціалістичному суспільстві. К., 1977; Дальнейшее повышение роли коммунистов в свете решений ХІІІ съезда КПСС. Новосибирск, 1975; Мозговой І. Підвищувати активність комуністів. К., 1973; Карпенко М.Ф. Підвищення соціалістичної активності трудящих в умовах розвинутого соціалізму. К., 1978; Суховершко Г.Навичерні джерела. К., 1978; КПСС — партия революционной мысли и революционного действия. К.; 1978; І право, і обов'язок. К., 1978; Петровичев Н.А. Важний фактор зростання руководящей роли КПСС. М., 1979.

си на найактивнішу боротьбу за комунізм⁵. КПРС постійно розширяє і цементує зв'язки з широкими масами, згуртовує їх навколо себе, повсякденною організаторською та ідейно-виховною роботою забезпечує перетворення в життя революційних накреслень. Л.І.Брежнєв наголошував: "Для кожного з нас, комуністів-ленінців, найвищою нагородою є те, що радянські люди всі свої досягнення, всі перемоги зв'язують з партією. І це зрозуміло. Адже партія невіддільна від народу"⁶.

Авторитет КПРС має величезну притягальну силу, що відіграє неабияку роль у згуртуванні навколо партії найширших мас трудящих. Постійно зростаючи в процесі посилення зв'язків з масами кількісно, партія завжди дбає про неухильне покращення свого якісного складу. Її лави поповнюються найбільш передові громадяни нашої Вітчизни, найвідоміші трудівники, активні й самовіддані будівники комунізму.

Приналежність до пролетарської партії завжди мала особливе принципове значення для участі в революційному процесі, перебудові суспільства. Згідно з Статутом, прийнятим на конгресі Союзу комуністів (1847 р.), членом Союзу могли стати ті особи, спосіб життя і діяльність яких повною мірою відповідали його меті "знищення старого, побудованого на антагонізмі класів буржуазного суспільства і заснування нового суспільства, без класів і без приватної власності"⁷. На кожен робітник міг бути прийнятий у Союз комуністів. Вимагалось, щоб він був активним і самовідданим бійцем за здійснення мети Союзу. Розвивавши цю тезу, К.Маркс і Ф.Енгельс писали: "...комуністи на практиці є найрішучіша частина робітничих партій усіх країн, яка завжди спонукає до руху вперед"⁸.

Ці положення про членство в Комуністичній партії в нових історичних умовах творчо розвинув В.І.Ленін. У праці "Крок вперед, два кроки назад" він розробив чітке і струнке вчення про партію як передовий, організований загін робітничого класу, що згуртовує навколо себе клас, вибрав найбільш свідому його частину і є авангардом класу і мас.

Ще на II з'їзді РСДРП, дбаючи про створення справді революційної, бойової, дисциплінованої і цілісної організації, В.І.Ленін запропонував таке формулювання першого параграфу Статуту партії: "Членом партії вважається кожен, хто знає її програму і підтримує партію як матеріальними засобами, так і особистою участю в одній з партійних організацій"⁹.

Особливо В.І.Ленін наголошував на останній частині положення параграфу. Партія могла виконувати роль справжнього вождя і організатора робітничого класу, всіх мас тільки повсякденною активною і наполегливою практичною діяльністю та високою дисциплінованістю кожного її члена, постійною готовністю виконати будь-яке завдання партійної організації. Належність до однієї з партійних організацій, активна участь в її безпосередній діяльності забезпечувала дієве революційне виховання члена партії, високу дисципліну, ретельний, систематичний і послідовний контроль за його роботою. Такі умови давали можливість партії запобігти проникненню до її лав нестійких, опортуністичних елементів, формувати її як цілісний організм.

⁵ Див.: Ленін В.І. Повне збір. творів, т.33, с.25.

⁶ Брежнєв Л.І. Ленінським курсом. Промови і статті, т.6, с.567.

⁷ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т.4, с.502.

⁸ Там же, с. 421.

⁹ Ленін В.І. Повне збір. творів, т.7, с.245.

Опортуністи звинувачували В.І.Леніна в тому, що таким чином, мовляв, він закриває для багатьох двері в партію. На це вождь пролетаріату відповів: "Краще, щоб десять тих, хто прагне, не називали себе членами партії..., ніж щоб один базика мав право і можливість бути членом партії"¹⁰.

Рівуче відкинувши опортуністичну проповідь "відкритих дверей", В.І.Ленін вказував: "...не можна забувати, що кожний член партії є відповідальним за партію і партія є відповідальною за кожного члена... Наше завдання - оберігати твердість, витриманість, чистоту нашої партії. Ми повинні сзратись піднести звання і значення члена партії вище, вище і вище..."¹¹ Ленінські положення про членство в партії пройшли всебічну перевірку часом і виявились єдино правильними. Вони лягли в основу першого параграфу Статуту Комуністичної партії: "Членом КПРС може бути кожний громадянин Радянського Союзу, який визнає Програму і Статут партії, бере активну участь у будівництві комунізму, працює в одній з партійних організацій, виконує рішення партії і сплачує членські внески"¹². Зростання керівної і спрямовуючої ролі КПРС у житті радянського суспільства пов'язане із зміцненням партії, чіткою організацією її внутрішнього життя. Згуртованість, ідейна і організаційна міцність партії передусім визначаються якісним складом її лав. Питання членства на всіх етапах історії завжди було і надалі залишається корінним питанням життєдіяльності партії.

Закономірно, що партія не може успішно розв'язувати завдання, не поповнюючи свої лави новими силами. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їзду партії зазначалося, що за 30 років чисельність КПРС зросла майже втричі. Цей процес триватиме і далі. Такою є об'єктивна тенденція, що впливає з усього ходу суспільного розвитку при соціалізмі. Проте КПРС не форсує свого чисельного зростання. Вона приймає в свої лави тих, хто на ділі довіз, що йде в партію в ім'я самовідданої роботи на користь комунізму¹³. Поліпшення якісного складу, регулювання росту партійних радів в умовах розвинутого соціалізму відбувається шляхом підвищення вимогливості до вступаючих в КПРС.

Партія враховує ті обставини, що в країні більшу половину становить населення віком до 30 років. Якщо до XXII з'їзду партії серед прийнятих у КПРС було до 40% комсомольців, то після XXIV з'їзду близько 66%, тобто в 1,5 раза більше¹⁴. На XXV з'їзді КПРС зазначалося, що переважна більшість нового поповнення партії, або понад дві третини - комсомольці¹⁵.

Важливою особливістю цього процесу є неухильна турбота партії про залучення до своїх лав жінок-трудівниць. У ряді галузей народного господарства, зокрема в легкій, харчовій промисловості, у тваринницькій галузі сільського господарства тощо вони становлять переважку більшість¹⁶.

КПРС - єдина всесоюзна організація - діє за чіткою Програмою, Статутом. При поповненні своїх лав вона враховує багатонаціональний склад радянського суспільства. Цей важливий принцип при обміні партійних квитків

¹⁰ Ленін В.І.. Повна збір. творів, т.7, с.276.

¹¹ Там же, с. 277.

¹² Статут Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1973, с.8.

¹³ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с.71.

¹⁴ Вопросы внутрипартийной жизни и руководящей деятельности КПСС. М., 1974, с.10-11.

¹⁵ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 71.

¹⁶ Вопросы внутрипартийной жизни и руководящей деятельности КПСС, с.12.

знайшов відображення і в квітку нового зразка. В лавах КПРС об'єднуються представники більш як 100 національностей і народностей СРСР¹⁷. У постанові ЦК КПРС "Про підсумки обміну партійних документів" відзначається дальше зростання авторитету партії, згуртування навколо неї найширших мас трудящих нашої Вітчизни¹⁸.

Регулюючий вплив на зростання лав партії відбувається в процесі дальшого поліпшення її соціального складу, передусім посиленням ядра робітничого класу. Провідна роль робітничого класу в умовах розвинутого соціалізму виявляється повною мірою в Комуністичній партії, що втілює його ідеали, є його совістю і честю. Провідне місце в соціальному складі партії, як зазначено в резолюціях і документах XXIII, XXIV і XXV з'їздів КПРС¹⁹, посідають і повинні посідати надалі робітники, оскільки робітничий клас є не тільки передовим, а й найбільш організованим силою нашого суспільства і відіграє вирішальну роль у виробництві матеріальних благ.

Високі вимоги до вступачих у КПРС є об'єктивним фактором, вони продиктовані турботою про її якісне зміцнення, підвищення беззадатності кожної первинної партійної організації, всіх її підрозділів. життя висуває нові завдання, які вимагають глибокого вивчення і виявляють досконалі творчі розв'язання. Чим краще підготовлений кожний вступачий до виконання обов'язків члена КПРС, чим більше він відповідає вимогам, що ставляться перед комуністами, тим краще партія справляється зі своєю роллю авангарду радянського народу - будівника комунізму. Таким чином, з часу створення партія послідовно і цілеспрямовано піклується про якісний склад. "Показник членів партії нам не треба і даром. Єдина урядова партія в світі, - підкреслював В.І.Ленін, - яка дбає не про збільшення кількості членів, а про підвищення їх якості... є наша партія - партія революційного робітничого класу"²⁰. Зберігати безздатність за різних історичних обставин їй допомагало постійне і гнучке регулювання поповнення її лав, що становило сукупність різних факторів: зміни умов прийому, чистки, активні прийоми на основі індивідуального підходу, підвищення вимогливості до вступачих тощо.

У період нелегальної діяльності партії, тобто до лютого 1917 р., до її лав вступали переважно люди, готові будь-що боротися за повалення нещасливого самодержавного режиму, встановлення диктатури пролетаріату. Окремі ж дрібнобуржуазні елементи, що приєднувалися до партії в період революційного піднесення, при спаді його відколювалися від неї, в результаті чого проходив дійсний процес самоочищення партійних лав. На час Квітневої конференції 1917р. РСДРП(б) налічувала 80 тис. членів. Після виходу з підпілля вона завойовувала все більший авторитет, посилювала зв'язки з масами, помітно зростала кількісно. В липні 1917 р., тобто напередодні VI з'їзду РСДРП(б), партія вже налічувала близько 240 тис. членів²¹.

В.І.Ленін ще до Великої Жовтневої соціалістичної революції вказував на необхідність, щоб кожний вступачий у партію подавав рекомендації. З його

¹⁷ Коммунистическая партия Советского Союза. М., 1973, с.85.

¹⁸ Правда, 1975, 7 фєвраля.

¹⁹ Матеріали XXIII з'їзду КПРС. К., 1966, с. 182; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1972, с.233; Матеріали XXV з'їзду КПРС, с.71-72.

²⁰ Ленін В.І. Повне зібр. творів, т.39, с.209.

²¹ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1972, с.197; Коммунистическая партия Советского Союза, с. 50.

ініціативи до Статуту, прийнятого VI з'їздом РСДРП(б), внесено параграф про те, що "нові члени приймаються місцевими партійними організаціями за рекомендацією двох членів партії і затверджуються найближчими загальними зборами членів організації"²². З перемогою соціалістичної революції, коли партія стала правлячою, введено цілий ряд обмежень у прийомі з тим, щоб запобігти проникненню в її ряди дрібнобуржуазних елементів.

На VIII Всеросійській конференції РКП(б) було вирішено встановити кандидатський стаж як захід, спрямований на поповнення партії перевіреними людьми. Невдовзі після цього В.І.Ленін знову наголошував на необхідності: "1) збільшити всі кандидатські стажі; 2) визначити з особливо докладними подробицями, в чому повинно полягати справжнє проходження кандидатського стажу, які повинні бути конкретні і практичні умови перевірки того, що кандидатський стаж справді проходиться, а не лишається пустим формальністю..."²³. Наслідуючи настановам В.І.Леніна, XII Всеросійська партійна конференція ухвалила новий Статут РКП(б), який визначив чіткі умови прийому для різних категорій населення. Вперше було вказано, що молодь віком до 20 років включно, за винятком червоноармійців, вступає в ряди партії через РКСМ.

Для кожної категорії населення визначався відповідний кандидатський стаж: для робітників та червоноармійців, які походили з робітників чи селян, він становив не менше шести місяців, для селян - також не менше шести місяців, для селян і кустарів, що не експлуатують чужої праці, - один рік, для службовців та вихідців з інших партій - два роки.

Вказані фактори регулювання поповнення партійних лав змінювались із врахуванням соціального і політичного становища в суспільстві, а також згідно з відносинами, що в ньому складалися.

У наступні роки умови прийому в партію різних категорій населення частково змінювались, а на XIII з'їзді ВКП(б) було встановлено єдиний порядок прийому, незалежно від соціального становища вступаючих. У резолюції з'їзду про зміни в Статуті ВКП(б) зазначалося, що перемога соціалізму в СРСР забезпечила торжество соціалістичної економіки, змінився класовий склад населення країни. Робітничий клас став якісно новим класом, який встановив соціалістичну власність на засоби виробництва. Докорінні зміни на селі зумовили перетворення селянства в колгоспне селянство, вільне від експлуатації. Його практична діяльність і громадське багатство базуються на колективній власності, праці та новій техніці. Новою стала інтелігенція, яка представляє собою переважно синів робітників і селян, рівноправних членів соціалістичного суспільства.

Поступово стиралися економічні, соціальні та інші відмінності між робітниками, селянами й інтелігенцією, створювалась основа морально-політичної єдності радянського суспільства. Навколо партії вирости численні кадри безпартійних передових робітників, колгоспників та інтелігенції, активних і свідомих провідників її лінії в масах.

Питання поповнення партії завжди зумовлювались історичними процесами, що відбувалися в країні. Відповідно до політичного становища і завдань історичного моменту партія за роки Радянської влади кілька разів оголошувала масовий прийом нових членів. Одним з таких заходів був партійний тиждень

²² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т.І. К., 1978, с. 480.

²³ Ленін В.І. Повне збір. творів, т.45, с.19.

у 1919 р., коли молода Республіка Рад переживала надзвичайно тяжкий період в її історії. Протягом тижня тільки в центральних районах країни у партію вступило понад 200 тис. робітників і селян. У 1924 р. в результаті ленінського призову лави партії поповнили більш як 240 тис. передових робітників країни. У листопаді 1927 р. в зв'язку з десятою річницею Великого Жовтня до партії було прийнято 108 тис. передових робітників. А в роки Великої Вітчизняної війни комуністами стали більше 5 млн. героїчних захисників соціалістичної Вітчизни.

Водночас партія ретельно очищалася від різного роду нестійких та випадкових елементів. У 1919 р. РКП(б) провела реєстрацію, яка практично стала важливим заходом перегляду і уточнення всього особового складу партійних лав. У 1921 р., в зв'язку з тим що в РКП(б) мала місце фракційність, в партію за роки Радянської влади поступила деяка частина дрібнобуржуазних елементів, проникли кар'єристи, ввійшли колишні меншовики і есери, ідеологічно невтримані і такі, що допускали хитання. X з'їзд вирішив здійснити генеральну чистку від некомуністичних елементів²⁴. Вождь партії В.І.Ленін наголошував, що "очистити партію треба від мазуриків, від збрократів, від нечесних, нетвердих комуністів і від меншовиків, які перефарбували "фасад", але залишилися в душі меншовиками"²⁵. Тоді з рядів партії було виключено майже 25% її складу. У 30-х роках проводилися ще дві чистки, а в 1935-1936 рр. - перевірка партдокументів і обмін їх в усіх організаціях ВКП(б). XVII з'їзд прийняв рішення про скасування чисток, але турбота про чистоту лав, зміцнення зв'язків з масами, як наголосив XXV з'їзд КПРС²⁶, залишились для партії непорушним законом. Такі вимоги є обов'язковою закономірністю діяльності КПРС, кожного її загону, у тому числі Компартії України. У постанові ЦК КПРС (1965 р.) про серйозні недоліки в роботі Харківської обласної партійної організації по прийому в партію і вихованню молодих комуністів підкреслювалось, що головним для партії є поповнення її рядів справжніми бійцями за комунізм, зверталася особлива увага на всебічну активізацію в громадському житті молодих комуністів²⁷.

Комуністична партія, згуртовуючи маси, неухильно посилює з ними зв'язки, постійно поліпшує свій соціальний склад. Якщо між XIX і XX з'їздами КПРС серед прийнятих у партію робітників становили близько 27%, то на 1 січня 1971 р. - 40,1%²⁸, а в 1973 р. - 56,9% - найвища питома вага протягом 40 років до того²⁹. На XXV з'їзді відзначалось, що робітників становлять 58%, а колгоспники більш як 11% тих, хто вступав до лав КПРС³⁰. У Компартії України в 1971 р. робітників було 40,9%, або на 2,5% більше, ніж перед XXIII з'їздом КПРС. Разом з селянами вони становили 58,5% складу Компартії республіки³¹.

²⁴ История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1977; с.306-307.

²⁵ Ленін В.І. Повне зібр. творів, т.44, с.116.

²⁶ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 75.

²⁷ Вопросы организационно-партийной работы КПСС. Сборник документов. М., 1973, с.41-44.

²⁸ Партийне будівництво. К., 1972, с. 62.

²⁹ Вопросы внутрипартийной жизни и руководящей деятельности КПСС..., с.10-11.

³⁰ Правда, 1976, 25 февраля.

³¹ Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1971, с.58.

Як відзначалося на XXV з'їзді Компартії України, в складі нового поповнення робітники становлять 56,4% проти 50,3% за попередні п'ять років. Майже 62% прийнятих у партію становили комсомольці проти 37,7% між XXIII і XXIV з'їздами Компартії України³².

У 1976 р. Компартія України налічувала понад 2,6 млн. комуністів, об'єднаних в 63,8 тис. первинних парторганізацій³³. Якщо в 1958 р. первинна партійна організація промислового підприємства налічувала в середньому 38 комуністів, то в 1978 р. - вже 97 членів КПРС, в радгоспі відповідно 27 і 62, колгоспі - 14 і 55 комуністів³⁴. Посилення вимог до вступаючих спричинило зменшення загальної кількості прийнятих в КПРС. Так, між XXII і XXIII з'їздами КПРС щорічно в партію приймалося в середньому по 760 тис., між XXIII і XXIV з'їздами - 600 тис. чоловік³⁵.

У ряді областей республіки, зокрема в Харківській, Львівській, Донецькій, питома вага робітників серед прийнятих в КПРС вища, ніж у середньому по республіці³⁶. Прийом в КПРС нового поповнення сприяв посиленню впливу партії на соціально-економічні процеси, підвищенню її ролі на провідних ділянках суспільного виробництва. Значна увага приділяється добору і підготовці в члени КПРС кращих робітників провідних професій. У передових виробничих колективах провідних галузей народного господарства питома вага комуністів значно вища, ніж да інших підприємствах. Це передусім стосується підприємств важкої, вугільної, машинобудівної, радіотехнічної промисловості. Так, на магіївському металургійному заводі ім. С.М.Кірова комуністом є кожний другий сталевар, кожний третій апаратник і вальцовальник, кожний четвертий зварник³⁷ тощо.

Партія неухильно дбає про зміцнення союзу робітничого класу і селянства, що є вирішальним фактором дальшого поглиблення соціальної однорідності радянського суспільства в умовах розвинутого соціалізму. Радянське колгоспне селянство - якісно новий клас, що народився і виріс у процесі здійснення ленінського кооперативного плану, реалізації революційних накреслень в аграрній політиці держави. КПРС активно посилє зв'язки з колгоспним селянством, передові представники якого є гідним поповненням лав партії. Як відзначалося на XXV з'їзді Комуністичної партії України, серед прийнятих в КПРС після попереднього з'їзду колгоспники становлять 16,3%, а в соціальному складі Компартії України - 16,5%³⁸.

Зростає чисельність працівників механізаторських професій на селі. Якщо в 1960 р. в колгоспах УРСР налічувалось трактористів-машиністів, трактористів, комбайнерів і шоферів 407,2 тис., то в 1977 р. їх кількість зростала до 675,1 тис. чоловік³⁹. У республіці нині працює 347 тис. спеціалістів з середньою і вищою освітою⁴⁰.

³² Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1976, с.50.

³³ Там же.

³⁴ Бойовий загін КПРС. К., 1978, с.83.

³⁵ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, с.106; Правда, 1976, 25 лютого.

³⁶ Купчинян М.Ф. Прийом у КПРС і виховання молодих комуністів. К., 1975.

³⁷ Радянська Україна, 1973, 27 березня.

³⁸ Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, с. 50.

³⁹ Підрахунки автора на основі щорічника ЦСУ за 1961 р.; Сельское хозяйство Украинской ССР в 1977 г., с. 217.

⁴⁰ Радянська Україна, 1978, 21 липня.

У сільському господарстві зайнято понад 503 тис. комуністів - на 100 тис. більше, ніж в 1965 р. У колгоспах і радгоспах близько 10 тис. первинних партійних організацій, понад 15 тис. парторганізацій пачів, відділень бригад, 29 тис. партгруп. На варішальних ділянках сільськогосподарського виробництва зайнято 90% сільських комуністів, третина з яких-механізатори. Значно зріс також партійний промарок серед тваринників⁴¹.

Зростання науково-технічного прогресу, розвиток науки, культура зумовляють випереджачі темпи росту чисельності науково-технічної інтелігенції порівняно з іншими соціальними групами трудящих. Це є характерною особливістю радянського суспільства в умовах розвинутого соціалізму. Відбувається активний процес інтелектуалізації радянського суспільства, що проявляється у зміцненні зв'язків партії з даною категорією трудящих, доборі в КІРС найбільш передових інженерів, техніків, наукових працівників та ін. У лавах КІРС в 1972р. був кожний третій інженер, кожний другий агроном і зоотехнік, кожний четвертий вчитель, кожний п'ятий лікар⁴².

Значно зростає рід інтелігенції Радянської України як соціальної бази поповнення КІРС. У 1978 р. в республіці налічувалось 4,8 млн. спеціалістів з середньою і вищою освітою - в 9,3 раза більше, ніж 40 років тому⁴³. Кожний третій спеціаліст є комуністом. Тільки спеціалістів сільського господарства в УРСР вдвоє більше, ніж було в 1964 р. У середньому на один колгосп їх припадає більше 18, а на радгосп - понад 30 чоловік. Значною мірою зросла на секі кількість учителів, медичних та інших працівників.

У республіці швидко працює великий і творчий загін учених сільськогосподарських наук. Серед них понад 6 тис. докторів та кандидатів наук⁴⁴. Вони примножують досягнення в розвитку науково-технічного прогресу, створюють нові типи тракторів, сільськогосподарських машин, механізмів, розробляють технології збирання зернових, виводять більш продуктивну худобу та птицю.

Значно поліпшилася освітній рівень всіх лавок керівних кадрів: 96,2% голів колгоспів і 89% їх заступників⁴⁵, всі директори і три чверті керівних відділеннями радгоспів УРСР мають вищу або середню спеціальну освіту. Десять років тому спеціальну освіту мали лише 76% голів колгоспів і половина їх заступників⁴⁶. У Звітній доповіді ЦК XXV з'їздові Компартії України зазначалося, що після попереднього з'їзду питома вага прийнятих в КІРС спеціалістів народного господарства зросла більше як на 22%.

XXII з'їзд КІРС постановив, що молодь до 23 років включно вступає в партію лише через комсомол, що незмірно підвищує роль комсомолу як резерву партії. Робота по добору в партію комсомольців активно ведеться, зокрема, в Одеській, Волинській, Хмельницькій областях, де комсомольці становлять 62-64% нового поповнення партійних лав. Активізувалась ця робота в партійних організаціях Дніпропетровської, Львівської, Донецької, Київської областей.

⁴¹ Сільське господарство України за десять років 1965-1975. К., 1978, с. XII-XIII; Комуніст України, 1975, № 3, с. 21.

⁴² Партійне будівництво, К., 1972, с. 81.

⁴³ Щербіцький В.В. Про проект Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки. Доповідь на Пленумі ЦК Компартії України 21 березня 1978 р. - Радянська Україна, 1978, 25 березня.

⁴⁴ Правда України, 1978, 21 квітня.

⁴⁵ Народное хозяйство Украинской ССР. Обобщенный статистический ежегодник. К., 1978, с. 218.

⁴⁶ Комуніст України, 1975, № 3, с. 23.

Партійні організації республіки постійно добають про піднесення соціально-політичної активності комсомольців і молоді.

Комсомольські організації проявляють властивий їм запал і енергію, здійснюють шефство над важливими будовами в промисловості, будівництвом зрошувальних систем, тваринницьких комплексів, комбикормових заводів, над розвитком громадського тваринництва. Уже в 1975 р. у колгоспах і радгоспах працювало 20 тис. комсомольсько-молодіжних колективів, у тому числі майже 8 тис. механізованих бригад і ланок. У цих колективах вирости прекрасні майстри сільськогосподарського виробництва – Герої Соціалістичної Праці Марія Савчин, Микола Прихню, Ганна Брчанин, Устина Лецьок, Микола Гришай, Володимир Ладорцев, Микола Ребенюк, Ганна Жуган, Надія Скіяренко, Микола Черниш, Іван Служай, Леонід Шабинський та ін.

Значну увагу партійні організації приділяють вихованню молоді в дусі комуністичної ідейності, на славних бойових і трудових традиціях Комуністичної партії, радянського народу. Парторганізації активно підтримують наставництво, надають всебічну допомогу старшим вихователям молоді. У виступі на ХУІІ з'їзді ВЛКСМ Л.І.Брежнєв вказував, що в цілому комуністи старшого покоління можуть бути задоволені радянською молоддю наших днів. Вона росте комуністично переконаною, глибоко відданою справі партії, справі великого Леніна. Мільйони внаків і дівчат показують зразки мужності, стійкості, вірності ідеалам Жовтня. З великим ентузіазмом вони працюють всюди, де проходить фронт комуністичного будівництва, активно борються за виконання напружених планів розвитку країни. В усяку справу вони вносять особливий романтичний порив і молоду окриленість⁴⁷.

Партія завжди піклувалася про розвиток соціально-політичної активності жінок-трудівниць, відбір в свої ряди найбільш активних будівниць комуністичного суспільства. Так, серед прийнятих до лав КПРС у 1977 р. на Україні жінки становили 38,1%⁴⁸.

Здійснюючи індивідуальний добір нового пополнення, партійні організації республіки пред'являють вступаючим згідно з Статутом КПРС високі вимоги щодо соціально-політичної та виробничої активності. Серед тих, хто вступив у партію за останні роки, передові люди міста і села: Герої Соціалістичної Праці токарь Львівського заводу автоавантажувачів М.Г.Вахула, бригадир слесарів автобусного заводу М.І.Мілян, бригадир тракторної бригади колгоспу ім. газети "Правда" Дрогобицького району Г.Ф.Гарбич, доярка колгоспу "Україна" Кам'янсько-Бузького району Г.С.Кашуба; кращі представники інтелігенції – доктори наук Г.А.Івашкевич, П.М.Сеник⁴⁹ та ін.

Принциповим моментом регулювання індивідуального добору в КПРС кращих трудівників сфери матеріального виробництва, передової частини трудової інтелігенції є постійний аналіз суспільно-політичного розвитку з метою удосконалення розстановки комуністів, особливо в сфері матеріального виробництва. Наявність комуністів у конкретній галузі на провідних ділянках дозволяє оцінювати дієвість їх впливу на зміст життя колективу, розв'язання соціально-економічних, політичних і культурних завдань виробництва.

⁴⁷ Див.: Брежнєв Л.І. Промова на ХУІІ з'їзді Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді 28 квітня 1978 року. К., 1978, с.3.

⁴⁸ Бойовий загін КПРС, с. 69.

⁴⁹ ХХІУ з'їзд КПРС про дальше поліпшення якісного складу партії і підвищення активності комуністів. Львів, 1973, с. II.

В.В.Шербицький у книзі "Овладають ленинським стилем роботи" вказує, що зв'язок з масами - не просто один з найважливіших ленинських принципів партійного керівництва. Це живі і міцні зв'язки, що єднують партію з народом; це ті кровоносні судини, які живлять партію, дають їй енергію, досвід, глибокі знання⁵⁰.

Чіткої системи набуває практика звітів та інформацій членів, кандидатів у члени парткомів про громадську діяльність на місцях, активізацію участі в суспільних процесах в колгоспах, радгоспах, на промислових підприємствах. Такі заходи є дієвими факторами покращення соціальної активності громадських організацій, широких мас трудящих. У багатьох районах члени парткомів, апарат керівних органів виїжджають на місця, беруть участь у зборах трудящих, надають практичну допомогу в систематизації роботи з передовиками найважливіших ділянок суспільного виробництва. Це сприяє покращенню громадсько-політичної активності робітників, колгоспників, трудової інтелігенції.

У повсякденній роботі парторганізації спираються на виробничий колектив, який є винятково важливою організованою ланкою суспільства, що консолідує трудящих на основі розуміння соціально-економічних і політичних завдань комуністичного будівництва. Колектив є тим середовищем, де завжди на виду самовідданість трудящих, їх організаторські здібності, виробнича та громадська творчість, він всебічно сприяє розкриттю їх виробничих талантів і росту в роботі, навчанні, політично-виховній діяльності. На ХХV з'їзді КПРС зазначалось, що проведена по обміну партійних документів робота була важливим організаційно-політичним заходом і показала безмежну відданість комуністів ідеалам ленинізму, непорушну єдність і монолітну згуртованість партії навколо Центрального Комітету, зміцнення їх зв'язків з масами, зростання ролі партії як керівної сили радянського суспільства у боротьбі за комунізм⁵¹.

Йдеться про високі організаторські якості парторганізацій в прояві ініціативи по розвитку громадської активності особисто кожного, впливу на покращення дієвості широких мас міста і села, піднесення соціальної ролі Рад народних депутатів, профспілкових, кооперативних та інших громадських організацій. Всебічно підтримуються передовики виробництва, застосовуються численні форми матеріального та морального стимулювання їх праці. Добре приймаються і такі форми, коли керівні органи громадських організацій виносять на засіданнях подяки активістам за творчу працю, перевиконання соціалістичних зобов'язань, ділову і плідотворну участь у раціоналізаторській роботі, громадсько-політичному житті. Такий досвід за останні роки склався в Золочівському районі на Львівщині⁵² і все ширше переймається первинними партійними та іншими громадськими організаціями республіки. Серед різноманітних форм залучення мас до громадської діяльності найбільш поширеною є доручення. Останні роки в Кіровоградській, Чернівецькій, Дніпропетровській областях дієвими формами покращення соціальної активності трудящих слугають співбесіди, а також повідомлення в громадських організаціях про участь робітників, колгоспників та інших у виробничій діяльності, громадському жит-

⁵⁰ Див.: Шербицький В.В. Овладають ленинським стилем роботи. К., 1978, с. 75.

⁵¹

Матеріали ХХV з'їзду КПРС, с. 72.

⁵² Поточний архів Золочівського райкому Компартії України Львівської області. Громадські засади, робота з активом, 1973, с. 12-31.

ті тощо. Це забезпечує можливість повніше аналізувати вклад кожного з них в загальну справу, добиватись підвищення громадської активності трудящих⁵³. Правильний розподіл доручень, зміло налагоджений контроль виконання всебічно активізують суспільне життя.

У колгоспі ім. I Травня Радеківського району на Львівщині, наприклад, самовіддано трудиться Софія Семенюк. Вона добре зарекомендувала себе як керівник передової комсомольсько-молодіжної ланки, яка щорік вирощує найвищі в районі врожаї пукрових буряків, бере участь у діяльності сільської Ради, комітету комсомолу, працює агітатором. Доручення прийшлися до вподоби, виконує вона їх з ентузіазмом⁵⁴.

Робота кожної з громадських організацій має певну специфіку. Проте всі організації покликані виховувати маси в дусі комуністичних ідеалів, розвивати їх творчу ініціативу, залучати до громадської діяльності, добиватись високої свідомої дисципліни праці, тобто всіма засобами сприяти створенню міцного, працездатного, загодяного колективу на підприємстві, в організації, установі. Саме тут найбільш широкий простір передусім для раціонального використання вільного часу трудящих і розумного підпорадкування його всебічному розвитку їх соціальної активності⁵⁵. Особлива увага приділяється піднесенню ролі громадських організацій у створенні здорового морально-психологічного мікроклімату насамперед у виробничих колективах, а також покращенню виховання населення за місцем проживання. Відповідно до зростаючих завдань соціально-економічного, соціально-політичного розвитку спрямовуються зусилля всіх комуністів, громадських активістів на неуцільне піднесення процесу комуністичного творення⁵⁶. Адже саме від усіх активістів залежить доля вирішення соціально-економічних завдань, вироблення політичної лінії, бо, як відзначав В.І. Ленін, "політика ведеться через людей"⁵⁷.

У республіці всі секретарі обкомів, міськкомів, райкомів партії, голови виконкомів вже в 1975 р. мали вищу освіту. Загальна кількість членів парткомів і бюро становила понад 700 тис. чоловік⁵⁸, а нині їх ще більше. Все це стало важливою умовою дальшого піднесення рівня громадської роботи, зокрема таких важливих її ланок, як ідейне загартування мас, всебічна активізація діяльності всіх громадських організацій. Великі позитивні зміни, що відбулися в Українській РСР в умовах розвинутого соціалізму в місті і на селі, яскраво свідчать про турботу КПРС і Радянського уряду, про животворну силу ідей дружби народів нашої багатонаціональної Батьківщини, спрямовані на інтенсивний розвиток продуктивних сил всіх регіонів країни, всезростаюче піднесення їх економіки. Соціально-політичні перетворення сприяють дійовому утвердженню в свідомості мас марксистсько-ленінської ідеології, розвитку і зміцненню почуття радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму. Ще більше зміцнилися принципи колективізму, високого громадського обов'язку й індивідуальних моральних якостей радянських дія-

⁵³ Правда, 1975, 7 лютого.

⁵⁴ У партій найдостойніших. К., 1970, с.42.

⁵⁵ Засорин В.М., Батурян Ф.А. Воспитание активности коммунистов. К., 1975, с.44-58.

⁵⁶ Правда України, 1975, 15 марта.

⁵⁷ Ленін В.І. Повне збір. творів, т. 45, с.115.

⁵⁸ Див.: Шербицкий В. Постоянно совершенствовать работу по организации и проверке исполнения партийных решений. - Партийная жизнь, 1975, № 2, с.17.

лей. Парторганізації у своїй роботі завжди враховують те, що комуністи, різні категорії громадських активістів покликані бути прикладом у вихованні підростаючого покоління, навчання і підвищенні професійної підготовки, організації дозвілля та ін.

ЦК Компартії України з наукових позицій проаналізував і розробив рекомендації по цілому комплексу проблем посилення соціальної активності комуністів і безпартійних. Проведено науково-практичні, науково-методичні конференції з питань поліпшення економічної освіти комуністів і безпартійних, вдосконалення організації ідейно-виховної роботи, з актуальних питань інтернаціонального виховання трудящих, тощо. На них розглянуто широке коло питань політичної діяльності в масах в умовах розвинутого соціалізму, всебічно узагальнено різні аспекти практики виховання мас, творчого використання засобів масової інформації і комунікацій, дієвості різноманітних форм і методів роботи серед різних категорій населення. Налаштована система всебічного посилення соціальної активності мас, їх дієвої участі в розв'язанні завдань комуністичного будівництва⁵⁹.

Значний досвід активізації комуністів, зокрема молодих, нагромадився в діяльності багатьох партійних комітетів республіки. Наприклад, Горнівський, Стрийський міськкоми регулярно збирають молодих комуністів і запрошують до них ветеранів партії, учасників революційних подій Великого Жовтня, а останній – колишніх членів Комуністичної партії Західної України⁶⁰. Практика регулярного проведення загальноміських, загальнорайонних зборів молодих комуністів, різних категорій громадських активістів становить дієвий засіб посилення виховної роботи, піднесення активності мас. Такі форми застосовуються у багатьох партійних організаціях і нині. Вони збагачують зміст масово-політичної діяльності в масах.

Важливим засобом розвитку соціальної активності і згуртованості мас навколо партійних організацій у розв'язанні завдань комуністичного будівництва є критика і самокритика. Вона завжди була і буде могутнім засобом усунення протиріч в суспільному розвитку, подолання недоліків роботи в масах, вдосконалення діяльності всіх партійних, радянських, господарських органів і організацій.

Той, хто недооцінює критику, підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС Л.І.Брежнєв, ігнорує її, задалегідь приречує себе на провал⁶¹. У праці "Відродження"⁶² Л.І.Брежнєв з особливою глибиною і яскравістю показав, як користуватися цією випробуваною зброєю партії, наголосивши на вмінні з педагогічним тактом, прямою і гнучкістю застосовувати критику. Широю й відвертою розмова з керівниками різних ланок діяльності про недоліки, які належить усунути, піднімала людей на нові звершення. Посилення різноманітного підходу в роботі з людьми дає дієвий ефект в ліквідації недоліків. Книга Л.І.Брежнєва – зразок показу вміння впливати на людей за найрізноманітніших обставин, зразок пропагандистської майстерності партійної формули практичної діяльності з масами.

⁵⁹ Курас І.Ф., Сухарев В.В. Актуальні питання інтернаціонального виховання трудящих. – Комуніст України, 1975, № 3, с.36-42; Вечірній Київ, 1975, 13 лютого.

⁶⁰ ХХІV з'їзд КПРС про дальше поліпшення якісного складу партії..., с.32.

⁶¹ Див.: Брежнєв Л.І. Ленінським курсом. Промови і статті, т.3. К., 1972, с.288.

⁶² Брежнєв Л.І. Відродження, К., 1978.

У постанові ЦК КПРС 1975 р. "Про стан критики і самокритики в Тамбовській обласній партійній організації" підкреслювалося, що в зв'язку із зростанням масштабів і складністю завдань комуністичного будівництва, переходом до інтенсивних методів господарювання, боротьбою за якісні показники в усіх сферах діяльності критика і самокритика набувають все більшого значення як засіб підвищення рівня організаторської та ідейно-виховної роботи в масах⁶³.

Критика і самокритика в житті Комуністичної партії, всього радянського суспільства виступає як дієвий фактор процесу вдосконалення, боротьби з негативними явищами по шляху просування вперед. Як наголошував у Звітній доповіді ЦК ХХУ з'їздові партії Л.І.Брежнєв, суть методу критики і самокритики в тому, щоб усі сторони діяльності тієї чи іншої організації, того чи іншого працівника діставали об'єктивну оцінку, наявні недоліки всебічно аналізувались з метою їх усунення, щоб не допускалося ліберального ставлення до недоліків і до їх винуватців. Довір'я і повага до людей повинні поєднуватися з високою відповідальністю за доручену справу. Цінність критики в її правдивості, в суспільній значимості порушуваних питань. Цінність самокритики визначається її щирістю, готовністю негайно братися за виправлення помилок і недоліків⁶⁴.

Партійними організаціями республіки нагромаджено чималий досвід творчого і гнучкого використання дієвої зброї критики і самокритики. Партійні й громадські організації постійно працюють над тим, щоб завжди в колективах панувала обстановка довір'я, вимогливості, нічого не залишалось в тіні, все громадське життя було на виду. Так, первинна партійна організація колгоспу ім.Дзержинського Куйбишевського району Запорізької області постійно тримала в полі зору кожне критичне зауваження комуністів, завжди прагнула копіткою, дружньою і організованою роботою виправити те, що було на перешкоді людям, господарству. Все це стало дієвою запорукою успішного виконання трудовим колективом намічених завдань, передусім по зростанню продуктивності праці, нагромадженню колгоспом прибутків⁶⁵.

Проте в діяльності партійних, радянських, господарських органів та інших громадських організацій, наприклад, Сумської області, як зазначалося на одному з пленумів обкому партії 1975 р., допускалися серйозні недоліки в розвитку критики і самокритики. Деякі партійні, радянські, господарські керівники підходили до своєї роботи і її результатів несамокритично. Серйозні упущення мали місце в роботі профспілкових, комсомольських органів і організацій⁶⁶.

Дієвими у розвитку критики і самокритики є звіти й вибори в партійних, профспілкових, комсомольських організаціях. Кожні звіти й вибори останніх років переконливо свідчать про постійно зростаючу вимогливість до різних ланок керівників. Критичні зауваження на адресу виборних партійних, радянських, господарських органів та організацій набувають більш предметний, діловий характер, розширилося коло питань, з яких висловлюється зауваження. Значно зросла також участь комуністів, активістів громадських організацій у роботі по практичному усуненню наявних недоліків⁶⁷.

⁶³ Правда, 1975, 29 лютого.

⁶⁴ Матеріали ХХУ з'їзду КПРС, с.77.

⁶⁵ Правда України, 1975, 7 березня.

⁶⁶ Правда України, 1975, 6 березня; Правда України, 1975, 7 березня.

⁶⁷ Комуніст України, 1975, № 2, с.66-67; Радянська Україна, 1976, II лютого.

ЦК КПРС ставить вимоги критично аналізувати стан справ на кожному промисловому підприємстві, в колгоспах, радгоспах і своєчасно здійснювати заходи, спрямовані на неухильне поліпшення їх діяльності. Розвиток критики є ознакою політичного здоров'я колективу, правильного розуміння ним своєї суспільної ролі перед партією і народом. У цьому запорука і життєдайна сила громадської активності всіх комуністів, широких мас трудящих, дальшого згуртування їх навколо КПРС.

Соціальна і політична активність мас яскраво виявляються в постійно зростаючому трудовому піднесенні, в їх боротьбі за вирішальні здобутки в галузях промисловості і сільського господарства⁶⁸. З особливою силою ця активність проявилася у битві за врожай 1973, 1974 рр., коли республіка продавала державі по мільярду пудів хліба. Великий урожай зібрали в 1977р., коли хлібороби Української РСР в засіки Батьківщини засипали 1 млрд. 128 млн. пудів хліба⁶⁹. Успішно працювали на широкій хліборобській ниві трудівники сільського господарства республіки і в 1978р., вони виростили найвищий за всі роки врожай: намолот зернових (без кукурудзи) становив по 30,4 ц з гектара. Державі продано 17,3 млн. т, або 1 млрд. 55 млн. пудів зерна. За останні шість років у засіки Батьківщини засипано понад 6 млрд. пудів хліба⁷⁰. Як підкреслював член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В.В. Шербицький⁷¹, в час боротьби за врожай поле республіки ставало насправді ударним, трудовим фронтом, всі засоби ідеологічного забезпечення трудового піднесення приводились у дію. На полях, токах, хлібоприймальних пунктах, у колгоспах і радгоспах були обладнані дошки показників змагання, інформаційні стенди "Хроніка хлібного поля", "Хто сьогодні попереду", щоденно випускались інформаційні бюлетені - "блискавка", листівки, фотозагати. В Запорізькій області тисячними тиражами випускались більш як 30 найменувань різних засобів наочної агітації.

Повсюди перед ударними днями польових робіт проводились збори механізаторів, всіх сільських трудівників, урочисті проводи на хліба. Політичну і культурно-масову роботу серед хліборобів вели в республіці більше 400 тис. агітаторів, політінформаторів, доповідачів, понад 7400 агіткульбригад і агітпоїздів. У Дніпропетровській та інших областях в кожному колгоспі, радгоспі робота з людьми велась за чіткими, ідеологічно спрямованими планами, що розроблялися напередодні хліва. В усіх райцентрах, колгоспах та радгоспах тут щодня піднімався прапор трудової слави на честь переможців змагання. Вручались пам'ятні фотографії, вітальні листи передовикам і їх сім'ям. В області за єдиним планом працювало понад 500 агітпоїздів, агітбригад та концертних груп. Все це сприяло зростанню громадсько-політичної активності мас, піднесенню справляного трудового ентузіазму у повсякденній боротьбі за великий хліб⁷².

Переможцям хліва, наприклад, 1978 р. на місяць в колгоспах та радгоспах, а в багатьох випадках і в районах вручались випелі, посвідчення, дипломи,

⁶⁸ Дмитрієв Г.А. Вопросы социально-политического развития, 1975, вып.2.

⁶⁹ Див.: Шербицький В.В. Від досягнутого до нових рубежів. - Радянська Україна, 1978, 7 лютого.

⁷⁰ Правда України, 1978, 8 жовтня; Радянська Україна, 1978, 8 жовтня.

⁷¹ Див.: Шербицький В.В. Воспитывать сознательных, активных строителей коммунизма. М., 1974.

⁷²

Там же, с.51-52.

присвоювались громадські звання "Ударник хліва", "Переможець збиральної", "Правофланговий хлівного поля", "Кращий хлібороб", "Кращий комбайнер", "Кращий шофер", "Передовик змагання на хлівах" тощо.

Успішно працюють також трудівники тваринницьких ферм. Приклад подають комуністи. Всі працівники цієї галузі Київської області зобов'язалися достроково виконати завдання десятої п'ятирічки за рахунок введення в дію невикористаних резервів, широкого застосування нових прийомів у праці. Як відзначала газета "Правда"⁷³ на початку нинішнього року, трудівники столичної області України дотримали свого слова, вони успішно виконали зобов'язання 1978 р. по продажу молока і м'яса.

У колгоспах та радгоспах республіки зростає майстерність кадрів. Значних успіхів досягли трудівники ферм колгоспу ім. Островського Маньківського району Черкаської області. В 1978 р. загальна вага великої рогатої худоби в господарстві становила 450 кг. Колектив поставив завдання найближчим часом довести її до 500 кг. Ініціативу підтримали в багатьох господарствах Черкащини та інших областей республіки. Впроваджувались раціональні методи ведення виробництва, інтенсивні прийоми відгодівлі худоби. Проте, як відзначалось на липневому (1978 р.) Пленумі ЦК Компартії України, в окремих господарствах не забезпечувалось виконання завдань по виробництву продукції тваринництва та рослинництва. Деякі з них, досягнувши свого часу високих врожаїв і високої продуктивності худоби, зупинились у своєму зростанні, роками тупіють на місці, а окремі навіть зникають показники⁷⁴.

У доповіді на Пленумі член Політбюро ЦК КНРС, перший секретар ЦК Компартії України В.В. Щербинський вказував, що у перші роки Радянської влади В.І. Ленін як одне з найважливіших і найскладніших висунув завдання виховання селянства, переробки його психології і навиків. З повним правом ми можемо сказати: це завдання успішно розв'язане. Безроздільне панування колективістської психології, відданість соціалістичному ладу, активна участь разом з робітничим класом і народною інтелігенцією в будівництві комуністичного суспільства - ось що характеризує нинішнє селянство Країни Рад⁷⁵.

Більш активно використовуються партійними, громадськими організаціями різноманітні форми і методи впливу на суспільні процеси, дієвість організаторських та виховних заходів. Вдосконалення впливу на маси сприяє втіленню в життя комуністичних ідеалів, що матеріалізуються в конкретних результатах дальшого піднесення промисловості, сільського господарства, культури суспільства. Грандіозність звершень в свою чергу сприяє активізації суспільно-політичного життя, всебічному піднесенню ролі мас як творців історії.

Отже, вдосконалення норм партійного життя, поліпшення якісного складу КНРС виступають важливими факторами посилення зв'язків Комуністичної партії з найширшими масами трудящих. Керуючись настановами з'їздів КНРС, партійні організації все предметніше вдосконалюють форми і методи організаторської та ідеологічної діяльності, посилюють і всебічно активізують практику громадських організацій. Їх повсякденний вплив на всіх ділянках комуністичного будівництва. При цьому якомога повніше враховуються умови і специфіка різних категорій трудящих, всіх соціальних груп населення.

⁷³ Правда, 1979, 26 янв.

⁷⁴ Матеріали липневого (1978 року) Пленуму Центрального Комітету Компартії України. К., 1978, с. 44.

⁷⁵ Там же, с. 47.

С. В. К у л ь ч и ц ь к и й
РОБІТНИЧИЙ КЛАС УКРАЇНИ
У БОРОТБІ З ГОСПОДАРСЬКОЮ РОЗРУХОЮ
(1921 - 1922 рр.)

Громадянська війна та іноземна воєнна інтервенція дуже підірвали продуктивні сили Країни Рад. Скрізь панувала господарська розруха. Тільки у промисловості втрати від воєнних дій перевищили 10 млрд.крб. золотом¹.

Після розгрому внутрішньої і зовнішньої контрреволюції Комуністична партія розробила науково обгрунтовану програму соціалістичного будівництва, визначила шляхи відродження народного господарства. X з'їзд партії (березень 1921 р.) за ініціативою В.І.Леніна прийняв історичне рішення про запровадження нової економічної політики, розрахованої на подолаття розрухи, створення фундаменту соціалістичної економіки, встановлення економічної змички між містом і селом, зміцнення союзу робітничого класу і селянства.

Здійснення соціалістичного будівництва в розореній країні в умовах поточної загрози з боку капіталістичного оточення було завданням надзвичайно складним. Підсумовуючи здобуток 1921 р. - першого року мирного розвитку Радянської держави, В.І.Ленін зазначав: "Тепер господарське завдання ставиться вперше в масовому масштабі, і ми повинні усвідомити і пам'ятати, що війна на господарському фронті буде важчою і довшою; щоб перемогти на цьому фронті, треба більше число робітників і селян зробити самодіяльними, активними й відданими"².

В.І.Ленін неодноразово вказував у цей час на необхідність усвідомлення трудящими нової історичної обстановки, особливості якої є перехід від воєнних завдань до господарських. Він підкреслював, що саме існування Радянської держави в системі капіталістичних країн залежить від успіхів у відбудові господарства, що робітничі і селянські маси зможуть докорінно змінити старі економічні умови існування і провести в життя великий господарський план побудови нового суспільства. У виступах вожня, в усіх його працях, присвячених перспективам розвитку Країни Рад, червоною ниткою проходить думка про вирішальну роль народних мас у соціалістичному будівництві, про необхідність широкої пропагандистської і організаційної роботи по залученню десятків мільйонів трудящих, в першу чергу робітничого класу, до боротьби з розрухою, до створення нового життя³.

Висвітлення боротьби робітничого класу України з господарською розрухою вимагає з'ясування його розміщення по галузях промисловості і на окремих великих підприємствах. На початок 1921 р. в республіці існувало 10 773 підприємства, з них діячих 4060⁴. Протягом 1921-1922 рр. здійснюється концентрація виробництва шляхом об'єднання найперспективніших підприємств промисловості у трести. Водночас деякі заводи було законсервовано, закрито чи передано в оренду кооперативам або приватним особам. У 1922/23 господарському році в промисловості України діяло приблизно два десятки трестів соціального і республіканського підпорядкування. Переважно частину великих кам'янонугільних шахт, де працювало близько 94 тис. робітників, об'єднував трест

¹ Див.: Дзержинский Ф.Э. Избранные произведения, т.2. М., 1967, с.145.

² Ленін В.І. Повне збір. творів, т.42, с.135.

³ Див.: там же, с. 133-135.

⁴ Промышленность Украины в 1921 году. Харьков, 1922, с.3-4.

Донбугілля. На 15 металургійних заводах Південстали, частина яких була тоді на консервації, налічувалося понад 25 тис. робітників, а на кам'яноугільних рудниках, які входили в цей трест, - більш як 16 тис. Понад 10 тис. робітників нараховувалося на заводах Машинотресту (Харківський і Луганський паровозобудівні, Миколаївські суднобудівні, Торпедний і Лутугінський машинобудівні). У двох трестах сільськогосподарського машинобудування - Укрсільмаш і Південсільмаш - працювало 5,4 тис. робітників. У залізничній промисловості, об'єднаній Південнорудним трестом, було зайнято близько 3 тис. робітників - набагато менше, ніж до війни, бо переважна більшість підприємств перебувала на консервації. В Електротрест входило тільки три заводи (в тому числі харківський "Електросила" № 1) з 1,6 тис. робітників. Підприємства хімічної промисловості об'єднувались у трьох трестах - Хімвугілля, Силосода і Коксобензол. На них працювало 7,6 тис. робітників. Нарешті, в легкій промисловості республіки діяли такі об'єднання: Текстильтрест (3,4 тис. робітників), Одеський райшкіртрест (0,8 тис.), Київський райшкіртрест (2,2 тис.), Скло-фарфор-фаянстрест (2 тис.); в харчосмаковій промисловості - Цукротрест (3,3 тис. робітників), Спартотрест (0,4 тис.), Олійтрест (0,6 тис.), Тютюотрест (2,2 тис.), Махортрест (1,8 тис.), Бахмутсіль (1,4 тис.). Всього на діючих підприємствах трестованої промисловості нараховувалося близько 220 тис. робітників⁵.

Перехід до ярного будівництва супроводжувався великими труднощами економічного і політичного характеру. Розруха тяжко позначилася на матеріальному становищі трудящих. Наприклад, постачання робітників і службовців хлібом за першу половину 1921 р. становило в Катеринославській губернії лише 39% і так досить низької норми Наркомпроду, в Кременчуцькій - 57%, Запорізькій - 58% норма⁶. В цілому забезпечення продовольством п'яти найбільш завантажених заводів важкої індустрії (Снаківський, Макіївський, Дзівський, ДИМО^ж і Луганський паровозобудівний) наполовину не покривало мінімальної норма⁷.

Частина робітників піддалася впливу дрібнобуржуазної стихії і висловлювала невдоволення економічною політикою Радянської влади. Залишки буржуазних і угодовських партій розгортали антирадянські кампанії, підтримували куркульський бандитизм. Меншовики та есери намагалися захопити керівництво профспілками, провокували страйки. 30 жовтня 1921 р. голова президії ВРНГ України В.Я.Чубар у газеті "Пролетарий" писав, що одні контрреволюційні групи хочуть "зірвати роботу на найважливіших підприємствах, інші посягають на транспорт, щоб змусити голодувати робітників, треті збирають контрреволюційні сили за кордоном, щоб знову вторгнутися у пролетарські республіки і перешкодити робітникам і селянам закріпити мирним будівництвом завойовану революцією".

Боротьбу трудящих за економічне відродження країни очолила і організувала Комуністична партія. На X з'їзді РКП(б) було розгромлено троцькістів, "робітничу опозицію", "децистів" та інші опортуністичні угруповання, поява яких в партії пояснювалася головним чином впливом дрібнобуржуазного середовища. За рішенням з'їзду було здійснено чистку партії. З її рядів виключено майже четверту частину членів партії, які не заслугоували на це високе

⁵ ЦПАДР УРСР, ф. 34, оп. 4, спр. 905, арк. 17, 42, 68.

⁶ Там же, ф. 2605, оп. 1, спр. 1162, арк. 54-55.

^ж Нині - Комунарський металургійний завод.

⁷ Коммунист, 1921, 7 ноября.

звання. В результаті поліпшився склад партійних організацій, значно зріс авторитет партії серед трудящих, посилюлася її керівна роль в соціалістичному будівництві.

Після чистки на 1 квітня 1922 р. налічувалося 54 818 членів КП(б)У. Кількість робітників за соціальним походженням становила 27 437 (51,3%)⁸.

X з'їзд РКП(б) відзначив, що багато членів партії з робітників не працює на фабриках і заводах після переходу в державний апарат, Червону Армію та ін. Чимало робітників-комуністів загинуло на фронтах громадянської війни. Тому з'їзд висловився за рішуче поповнення партійних рядів передовими робітниками від верстату. Одночасно почалася мобілізація комуністів на підприємства, які в мирних умовах ставали головною ланкою боротьби за соціалізм. Рішуче пізніше цю лінію підтримав XI з'їзд РКП(б). "Головна увага партроботи повинна бути перенесена на робітниче середовище, - зазначалося в його рішеннях, - що б то не стало треба покінчити з тим становищем, коли на великих заводах, великих фабричних селищах і т.п. число членів наших партосередків зовсім мізерне"⁹.

Виконувачі рішень партійних з'їздів, заводські осередки розгорнули після чистки значну роботу по залученню до своїх рядів нового поповнення з числа передових кадрових робітників і пролетарської молоді. Велике значення мало також повернення на виробництво значної кількості комуністів з другорядних установ та організацій. Нарешті, в умовах, що склалися, цілком виправдало себе прикріплення до партосередків підприємств відповідальних партійних працівників. Наприклад, членами партійного осередку харківського заводу "Серп і Молот" були видатні діячі Компартії України В.П.Затонський, О.Г.Шнігтер, а пізніше П.П.Постішев¹⁰. До осередку Одеських головних залізничних майстерень входили секретар губкому КП(б)У М.М.Майоров, секретар Привокзального райпарткому П.Забудкін та інші¹¹.

Кампанія по збільшенню чисельності заводських партосередків проходила успішно. Наприклад, на Єлизветградському заводі сільськогосподарських машин, який мав державне значення, кількість комуністів на початок 1922 р. була вкрай незначною - 8 чоловік. У результаті здійснених Одеським губкомом КП(б)У мобілізацій і прийому до партії передових робітників чисельність партосередку за рік зросла до 77 чоловік¹². Однак на великих підприємствах питома вага членів партії залишалася в цей час дуже незначною. Так, в грудні 1922 р. на Дзівському металургійному заводі, де нараховувалося понад 6 тис. робітників і службовців, працювало 70 членів і кандидатів КП(б)У, в тому числі безпосередньо на виробництві - тільки 24¹³. Тим відповідальнішою була роль кожного комуніста в спрямуванні зусиль заводських колективів на відродження і дальший розвиток виробництва, в налагодженні трудової дисципліни, вихованні доброго ставлення до народного майна, піднесенні продуктивності праці.

⁸ Коммунист, 1922, 4 октября.

⁹ Коммунистична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I. К., 1964, с. 586.

¹⁰ Годы трудовых свершений. Очерк истории харьковского моторостроительного завода "Серп и Молот". Харьков, 1975, с. 22.

¹¹ Коммунист, 1923, 17 февраля.

¹² Чупрун О.И. Борьба Одесской партийной организации за восстановление народного хозяйства после гражданской войны (1921-1925 гг.). Канд. дис. Полтава, 1960, с. 81.

¹³ Коммунист, 1922, 15 декабря.

Організуючи боротьбу з господарською розрухою, партійні осередки підприємств спиралися насамперед на кадрових робітників. Ветерани праці, кваліфіковані робітники були кістяком заводських колективів. Незважаючи на низький рівень заробітної плати, іноді несвоєчасну її виплату, незадовільне постачання продовольства та товарів широкого вжитку (наслідки розрухи), вони показували зразки високої продуктивності праці, відзначалися дисциплінованістю, відданістю інтересам виробництва. Коли 60-річному ливарнику з харківського заводу "Електросила" № 1 (пізніше - електромеханічний завод) І.П.Гречку запропонували йти на пенсію, він заявив: "В такий час, коли треба відроджувати завод, хіба можна думати про свої особисті справи? Буду працювати, поки сил вистачить!"¹⁴ В газеті "Коммунист" від 2 липня 1922 р. розповідалося про Харківський завод сільськогосподарських машин (кол. Гельферих-Саде): через низьку купівельну спроможність селянських господарств не було попиту на готову продукцію; в результаті підприємство не змогло своєчасно сплачувати заробітну плату; перед колективом було поставлено питання про тимчасове, на літній період, зниження ставок заробітної плати, і на мітинг робітники прийняли резолюцію, в якій погоджувалися на це, щоб не допустити зупинки підприємства. У цей скрутний час з заводу пішли тільки випадкові люди, хоч у тих, хто залишався, була можливість влаштуватися на інших підприємствах. Робітники заявляли: "Треба всіляко допомагати державній промисловості зміцнити і стати на ноги. А не бігати подібно папкам з корабля, по тоне!"

Значну роль у відродженні виробництва відігравали комсомольські осередки. За прикладом партійних організацій здійснено мобілізацію комсомольців на підприємства. За червень-липень 1921 р. на заводи і фабрики Одеси було направлено 60 комсомольців, Катеринослава - 86. Тоді ж ЦК ЛКСМУ провів двотижневий зміцнювальний комсомольських осередків з тим, щоб втягнути молодь в господарське і політичне життя країни¹⁵. Повсюдно проходили збори комсомольців і робітничої молоді, де наголошувалося на необхідності ударною працею підтримати боротьбу очолену Комуністичною партією трудящих мас за господарське відродження країни. Зокрема, виробнича конференція робітничої молоді Катеринослава відзначила: "Тепер залишатися в стороні від всіх заходів Радянської влади, не брати гарячої участі в житті і будівництві Радянської республіки є найбільший злочин перед революцією"¹⁶.

Масові патріотичні ініціативи трудящих у сфері виробництва беруть свій початок від комуністичних суботників. Перший з них відбувся 10 травня 1919 р. на Московсько-Казанській залізниці. З другої половини 1919 р. суботники і недільники поширилися по всій країні, а в 1920-1921 рр. набули масовості. Спочатку вони спрямовувалися на посилення допомоги фронту, а після закінчення громадянської війни стали одним з дієвих форм боротьби трудящих мас за економічне відродження країни. В.І.Ленін вбачав в суботниках великий почин, оцінюючи добровільну, свідому, героїчну працю трудящих як фактичний початок комунізму. "Кожний комуніст, кожний, хто хоче бути вірним принципам комунізму, повинен усі свої зусилля, всю свою увагу спрямовувати на те, щоб допомогти з'ясуванню цього явища і його практичному застосуванню", - підкреслював В.І.Ленін¹⁷.

¹⁴ Пролетарій, 1923, 27 августа.

¹⁵ Сидаченко А.Д. Роль комсомольской организации Украины в восстановлении народного хозяйства республики в период 1921-1925 годов. Канд. дис. К., 1954, с.86.

¹⁶ К труду! (Катеринослав), 1921, 25 июля.

¹⁷ Ленин В.И. Полное собр. творив, т.40, с.36.

Найчастіше комуністичні суботники практикувалися в найтруднішому 1921]. За повідомленням інформаційно-статистичного відділу Донецького губнаркому, лише в січні 1921 р. на Донеччині було проведено 15 суботників, у яких в середньому брало участь по 300 чоловік, а також два особливо масових суботника: на честь Комуністичного Інтернаціоналу молоді (4 тис. учасників) і на допомогу фронту (1,5 тис. учасників)¹⁸. 13 березня проведено Всеукраїнський суботник пам'яті Т.Г.Шевченка. Тільки в Харкові в ньому взяли участь понад 14,6 тис. чоловік¹⁹. На початку травня було проведено суботник одночасно в усіх гірничих районах Донбасу. За день видобуто мільйон пудів вугілля, навантажено для його відправки сотні залізничних вагонів²⁰. 24 липня відбувся Всеукраїнський недільник на честь II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу молоді, учасниками якого стали десятки тисяч чоловік, переважно молодь²¹. Організованість і дисципліна трудящих на суботниках були високими, продуктивність праці перевищувала встановлені норма.

Суботники 1921 р. відіграли велику роль у боротьбі з розрухою. Матеріальні ресурси країни були тоді вкрай обмежені, і безоплатна ударна праця трудящих давала можливість не допустити зупинки заводів і фабрик, прискорити просування найважливіших вантажів на залізницях і взагалі підтримати часом завмираючий пульс економічного життя. Не менш важливе значення мали комуністичні суботники у вихованні політичної свідомості трудящих, піднесенні їх трудової активності. Та вже з 1922 р. кількість суботників різко скоротилася, хоч зростала їх масовість. Після того як Радянська країна пододала розруку і в основному перемогла голод, викликаний небувалою посухою 1921 р., народногосподарське значення суботників відносно зменшилося, хоч вони надалі залишалися надзвичайно важливим засобом політичного виховання мас і піднесення їхньої активності в щоденній праці.

Важливим засобом залучення трудящих у відбудовний процес була розпочата профспілками за ініціативою В.І.Леніна виробнича пропаганда. Чорновий на черк "Тез про виробничу пропаганду" В.І.Ленін написав 18 листопада 1920 р.²² У відповідності з ленінськими встановленнями наприкінці листопада ВРПС розіслав профспілкам лист про зміст і завдання виробничої пропаганди. У ньому вказувалося, що необхідно добитися усвідомлення робітничими масами цілей, які накреслила Радянська влада в галузі господарського життя, розробити методи залучення мас до соціалістичного будівництва. Це корінні питання профспілкової роботи, підкреслювалося в листі. Перед новостворюваними органами пропаганди ставилися завдання залучати трудящих до активної діяльності в інтересах підприємства, галузі промисловості і всього народного господарства, знайомити їх з виробничим станом і економічними ресурсами країни, сприяти зміцненню трудової дисципліни²³. В грудні 1920 р. виникло Центральне бюро виробничої пропаганди при ВРПС, яке розгорнуло інтенсивну видавничу діяльність, організувало свої первинні органи на підприємствах, влаштувало промислові виставки, музеї, вітрини продуктивної праці. Зважаючи на тісну взаємозалежність виробничої і політичної пропаганди, бюро об'єднало свою роботу з роботою органів Головополітосвіта²⁴.

¹⁸ Донецький облнарархів, ф.4, оп.1, спр. 296, арк. 2.

¹⁹ Комуніст, 1921, 20 марта.

²⁰ Труд, 1921, 5 мая.

²¹ Комуніст, 1921, 26 июля.

²² Ленін В.І. Повне збір. творів, т.42, с.14-15.

²³ ЦДАВ УРСР, ф.2605, оп.1, спр.96, арк.22.

²⁴ Див.: Ленін В.І. Повне збір. творів, т.42, с.136.

Утворення органів виробничої пропаганди на Україні теж відбулося в грудні 1920 р. Як видно із звіту Донецького губерньського бюро, воно почало працювати в 6 грудня. Заводуправлінням губернії пропонувалося, щомісячно звітувати перед робітничими колективами про свою діяльність, а також проводити широке обговорення виробничих програм. На підприємствах виникли технічні ради, які організовували конкурси по вдосконаленням і винаходам, влаштовували техніко-виробничі виставки. Бюро пропаганди організувало зразкові групи ударної праці, виробничі конференції, вшанування героїв праці, дисциплінарні суди²⁵.

Виробнича пропаганда розгорталася під керівництвом партійних організацій. 11 січня 1921 р. в газеті "Коммунист" було опубліковано лист ЦК РКП(б)У, в якому вказувалося, що головним завданням Агітпроду ЦК у сучасний момент є виробнича пропаганда, активна ударна кампанія за підвищення продуктивності, за інтенсифікацію праці. Виконанням цього завдання мала займатися і преса. "Нехай у робітника, - підкреслював ЦК РКП(б)У, - виховується любов до технічних вдосконалень, різних винаходів, інтерес до діяльності своїх же підприємств".

Створення первинних осередків виробничої пропаганди на підприємствах відбувалося у відповідності з інструкцією ВІРІС від 18 грудня 1920 р. В їх функції входило: залучення робітників до участі в організації і плануванні виробництва, розробка і застосування заходів по найекономішному використанню ресурсів, розробка систем заохочення і розгортання змагання робітників, проведення конкурсів на зростання продуктивності підприємств. Е.Б.Генкіна зазначала, що в умовах розрухи і розпорошення робітничого класу не існувало необхідної бази для розмаху діяльності виробничих осередків і гуртків²⁶. Дійсно, вони виникали не відразу і не на всіх заводах і фабриках. Проте документи свідчать про досить широке їх розповсюдження. До червня 1921 р. в промисловості Харкова нараховувалося 102 осередки, які тут звалися осередками виробничої пропаганди²⁷. В квітні 1921 р. на підприємствах Катеринославської губернії було 42 виробничі осередки²⁸. На шахтах Донбасу в січні 1923 р. 598 чоловік працювало в 78 осередках (представники від партосередку, завкому, заводуправління, техперсоналу, виборні від робітників за професійною ознакою), а роком пізніше кількість їх зросла до 174, число працівників в них - до 1945 (всього на цей час діяло 175 шахт)²⁹.

Центральні і губерньські органи пропаганди діяли на засадах міжвідомчої організації, тобто не мали постійного штату працівників і власного розгалуженого апарату. В міру зміцнення первинних осередків виробничої пропаганди на підприємствах і поліпшення економічної роботи профспілок необхідність в їх існуванні відпала. В листі ЦК РКП(б), опублікованому в "Правде" 3 листопада 1922 р., рекомендувалося вже не виділяти спеціальних органів виробничої пропаганди, а зробити це завдання постійним елементом поточної роботи партійних, профспілкових і освітніх органів.

²⁵ ЦДАФР СРСР, ф. 545І, оп. 5, спр. 63І, арк. 28.

²⁶ Генкіна Е.Б. Возникновение производственных совещаний в годы восстановительного периода (1921-1925). - История СССР, 1958, № 3, с. 69.

²⁷ Отчет Харьковского губернского экономического совещания с 1 января по 1 октября 1921 г. Харьков, 1921, с. 87.

²⁸ ЦДАФР СРСР, ф. 545І, оп. 5, спр. 63І, арк. 37.

²⁹ Голованов Д.Д., Иванов В.П. О возникновении и деятельности производственных ячеек в Донбассе и на Урале (1921-1925 гг.). - Исторический архив, 1961, № 6, с. 125.

В українській історіографії питання про виникнення і діяльність виробничих осередків висвітлено неповно. У працях О.О.Кучера і Д.Д.Голованова твердиться, що це була форма економічної роботи профспілок, застосована на жє винятково в Донбасі³⁰. Обидва автори зазначають, з посиланням на статтю Д.Киржнера в газеті "Труд" від 9 вересня 1924 р., що утворити виробничі осередки вперше запропонував у 1921 р. голова ЦК профспілки гірників Артем (Ф.А.Сергєєв). Роль Артема в організації виробничих осередків в Донбасі вако переоцінити. Однак Киржнер, звичайно, не міг знати ленінського начерку "Тез про виробничу пропаганду", опублікованого значно пізніше. М.Д.Нагорни твердить, що перший на Україні виробничий осередок у складі членів рудному (якого саме - із статті неясно) і виборних від робітників утворено в липні 1920 р. на засіданні Грушевського райкому профспілки вугільників³¹. В архівному джерелі, на яке він посилається, в дійсності йшла мова про створення партосередку при Грушевському райкомі Всеросійської спілки гірників³².

Найяскравішим проявом трудового героїзму робітничого класу в роки громадянської війни і відбудовного періоду була, поряд з комуністичними суботниками, діяльність ударних груп. Радянські дослідники велику увагу приділили питанню про початок руху ударників у нашій країні і досить повно висвітлили його.

В українській історіографії одним з перших цієї теми торкнувся в кандидатській дисертації А.Д.Сидаченко. Він пов'язав початок ударництва на Україні з діяльністю створених за ініціативою комсомольських осередків у 1921 ударних груп по видобутку вугілля в Донбасі. За даними Сидаченка, перші ударні групи створено на руднику ім. Паризької Комуні і на шахті № 19 Рутченківського куща³³. Посилаючись на його дисертацію, Г.Д.Ліденко ввів ці дані в загальний обіг³⁴. В монографії М.В.Черненка як перша згадується ударна робітничая артіля на руднику "Рокіт" Олександрівсько-Грушевського гірничого району, створена в січні 1921 р.³⁵

Наведені дані тепер застаріли. Як виявляється, початок ударництва треба віднести до 1920 р. О.Л.Фінаров цілком слушно пов'язує його з рішенням IX з'їзду РКП(б) про необхідність використати після ліквідації трудових армій "кращі елементи з кваліфікованих робітників як невеликі ударно-трудова загони на найважливіших промислових підприємствах"³⁶. Ці підприємства одержували назву ударних, бо в першу чергу на них концентрувалися найвні невеликі ресурси сировини, матеріалів і продовольства. Створення ударних груп розпочалося весною 1920 р. у залізничників, а влітку - на Уралі і в Донбасі³⁷.

³⁰ Кучер О.О. Борьба робітників України за відбудову важкої промисловості після громадянської війни. Харків, 1959, с.49; Голованов Д.Д. Документальні джерела о боротьбе горняков Донбасса за подъем производительности труда (1921-1925). - Вопросы архивоведения, 1963, № 1, с.46.

³¹ Нагорний М.Д. Діяльність виробничих осередків на Україні (1921-1924 рр.). - Вісник Харківського політехнічного інституту, 1969, № 39, вип. 1. Серія історії КПРС, с.35.

³² ЦПАИР УРСР, ф.2602, оп.1, спр.43, арк.18.

³³ Сидаченко А.Д. Роль комсомольських організацій України в встановленні народного господарства республіки, с. 113.

³⁴ Ліденко Г.Д. Робочий клас України в голи встановлення народного господарства (1921-1925). К., 1962, с.98.

³⁵ Черненко Н.В. Борьба Коммунистической партии за восстановление промышленности и консолидацию рабочего класса Украины в 1921-1925 гг. К., 1959, с.21.

³⁶ КПРС в резолюціях..., ч.1, с.457.

³⁷ Фінаров А.П. Как началось ударничество в СССР? - Вопросы истории, 1966, № 10, с.199-200.

5 серпня 1920 р. газета "Всероссийская кочегарка" надрукувала інформацію про ударну артіль³⁷ у складі 15 робітників, організовану комуністичним осередком Олександрівсько-Григор'ївського рудника. Це - перше повідомлення про ударну групу в Донбасі. Донецька губпартконференція в листопаді 1920 р. зобов'язала "особливу увагу приділити організації на підприємствах, в першу чергу ударних, в порядку обов'язковості, ударних груп з комуністів і добровольців безпартійних"³⁸. На деяких підприємствах наприкінці 1920 р. нараховувалося по декілька ударних груп. Так, на Ольховському руднику працювало дві ударних артілі, на шахті "Ігнатій" Кадіївського гірничого району - три³⁹.

Враховуючи досвід роботи перших ударних груп, ЦРПС в інструкції від 18 грудня 1920 р. порекомендувала фабзавкомам і виробничим осередкам створювати їх на кожному підприємстві "із свідомих передових робітників (членів комосередку, заводному та інші), які власним прикладом підкажуть своїй робітничій масі, наскільки можна підвищити продуктивність праці"⁴⁰. Через два місяці ЦК союзу металістів розробив і розіслав власну інструкцію по організації ударних груп. В ній вказувалося, що ці групи створюються з метом: а) підвищення продуктивності; б) для підтримки встановленої виробничої дисципліни; в) для боротьби з прогулами і симуляцією хвороби; г) щоб показати зразки правильного ставлення до виконання завдань, покладених на окремого робітника⁴¹.

Ініціаторами і найактивнішими учасниками ударних груп були комуністи. На зборах осередків і конференціях партійних організацій підкреслювалася обов'язковість участі кожного зайнятого у виробництві члена партії в ударній групі. Зокрема, Гришинська повітова партконференція в січні 1921 р. ухвалила: "Всім комуністам, працюючим на рудниках, створити ударні групи з свого середовища"⁴². За рішенням Луганського комітету партії до складу ударних груп на підприємствах зараховувались всі комуністи і співчувачі⁴³. Немало ударних груп і артілей створювалось цілком із комсомольців.

Ударницький рух найбільше поширювався в Донбасі - Всеросійській кочегарці. Методи роботи ударників широко пропагувались виробничими осередками, про їх досягнення розповідали радянська преса. В "Окнах РОСТА" В.В.Маяковський писав:

Горняк! Всеї России нужны:
Уголь,
Руда.
Вступая ли ты в образцовую группу
ударного труда?⁴⁴

³⁷ Під час громадянської війни і в перші роки відбудовного періоду в Донбасі зберігалася дореволюційна форма організації праці - робітничі артілі, керована підрядчиком, Керівник артілі, однак, нічим не нагадував дореволюційного підрядчика: він не експлуатував чужої праці і за своїм становищем у виробництві наближався до бригадира.

³⁸ Всероссийская кочегарка, 1920, 16 ноября.

³⁹ Там же, 23 декабря.

⁴⁰ ЦДАВР СРСР, ф.5451, оп.5, спр.628, арк.79.

⁴¹ Там же, ф.5469, оп.5, спр.200, арк.4.

⁴² Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства. Сборник документов и материалов. К., 1964, с.7.

⁴³ Вестник труда, 1921, № 3, с.54.

⁴⁴ Маяковский В.В. Полн. собр. соч., т. 3. Окна РОСТА. 1919-1922. М., 1957, с.304.

У надзвичайно важких умовах післявоєнної розрухи ударники показували зразки високопродуктивної праці. У Донбасі внаслідок перебоїв з постачанням продовольства і виробничого одягу кожний вихід на роботу в шахті був проблемою, але гірники часто працювали навіть у вихідні й святкові дні, заламалися на другу зміну. На Центральній шахті в Дзівці, де з березня 1921 р. організувалася ударна група з шести вибійників, кількість виходів на роботу за місяць виявилася такою: К.Бяков і М.Шелахов – по 52, А.Генералов – 47, І.Могутенко – 46 тощо⁴⁵. Для порівняння зазначимо, що в березні 1921 р. нараховувалося 25 робочих днів, а кількість виходів на одного вибійника в середньому по Донбасу дорівнювала тоді 15,7⁴⁶.

Робітники-ударники цілком усвідомлювали, що сила їх патріотичного руху полягає в масовості. Повідомивши про перевиконання норм у півтора рази, ударники Макіївського куща звернулися у травні 1921 р. до всіх робітників з такою відозвою: "Ми позбавимося аліцидів і нужденності тільки тоді, коли всі без винятку станемо ударниками. Хай живуть герої праці! Рівняйтеся на ударників! Будьмо всі героями!"⁴⁷

У боротьбі з розрухою робітничий клас виявляв не тільки трудовий героїзм, а й відповідальний, справді державний підхід до збереження і використання націоналізованих засобів виробництва. В перші роки непу не бракувало песимістичних прогнозів щодо перспектив розвитку великої промисловості в Радянській країні. Маловіри вважали, що вийти з розрухи без допомоги іноземного капіталу неможливо і доведеться здавати найбільші підприємства і навіть галузі промисловості в концесії. В.І.Ленін, Комуністична партія, не виступаючи в принципі проти укладення фінансових угод з іноземним капіталом, наголошували на необхідності повного збереження командних висот радянської економіки в руках Радянської держави. Непохитна впевненість В.І.Леніна в можливості подолати розруху без допомоги ззовні ґрунтувалася на його вірі у творчі сили робітничого класу, всіх трудящих. І робітничий клас, його політичні і громадські організації довели свою рішучість відбудувати промисловість в найкращі строки власними силами.

На Одеській губпартконференції в липні 1921 р. доповідач Шиндель заявив: "Якщо ми не віддамо частину Донбасу в концесії, ми будемо в найтяжчому становищі. Західний капітал економічно вигідно залучити до відбудови великої промисловості"⁴⁸. При обговоренні, однак, промовці рішуче засудили виступ Шинделя і вказали на цілковиту перспективність відбудовного процесу на основі внутрішніх ресурсів, на величезні можливості нового суспільного ладу, вільного від експлуатації людини людиною⁴⁹.

Деякі господарники висували думку про доцільність передачі в концесії харківських заводів сільськогосподарського машинобудування (кол. Гельферих-Саде). 18 березня 1922 р. конференція робітників цих підприємств прийняла резолюцію такого змісту: "Конференція вважає, що заводи "Сільмаш" не можуть бути здані в концесії"⁵⁰. Точка зору робітників перемогла. Вже через кілька ро-

⁴⁵ Диктатура труда, 1921, 10 апреля.

⁴⁶ Донбасс в 1921 году. Отчет Центрального правления каменноугольной промышленности Донбасса. Бахмут, 1922, с. 23.

⁴⁷ Горняк, 1921, 12 мая.

⁴⁸ Вторая одесская губернская партийная конференция. Одесса, 1921, опубликованъ № 6, с. 3.

⁴⁹ Там же, с. 6, 7.

⁵⁰ ЦДАБР УРСР, ф. 40, оп.1, спр.8, арк.288.

ків об'єднаний і відоудований завод, якому напередодні п'ятої річниці Великого Жовтня присвоїли назву "Серп і Молот", став одним з найважливіших опорних пунктів Радянської держави в реконструкції сільського господарства.

Одеська джутова фабрика після декількох днів роботи в січні 1921 р. сім місяців простояла через відсутність сировини й палива. Та коли англійська фірма запропонувала здати її в концесію на 99 років, робітники категорично висловилися проти і пообіцяли господарським органам всебічну підтримку з тим, щоб в найкоротші строки підприємство досягло довоєнної продуктивності⁵¹. Свого слова вони з честю додержали.

Спираючись на тверду позицію робітничого класу, Радянська влада в усіх переговорах з представниками іноземного капіталу рішуче стояла на сторожі інтересів соціалістичного будівництва. Х Всеросійський з'їзд Рад у грудні 1922 р. дозволив урядові укладати фінансові угоди з капіталістами Заходу у формі концесій і змішаних товариств, але тільки в тому випадку, коли вони не торкатимуться політичного й економічного суверенітету країни і не надаватимуть капіталістам вирішальної переваги в основних галузях промисловості⁵². Усього за 1922 р. до Раднаркому України надійшло 53 пропозиції від західного капіталу⁵³. За винятком однієї, вони були відхилені, бо не відповідали державним інтересам.

Бажаючи якнайшвидше подолати розруку, передові робітники виявляли кмітливість й оперативність у вишукуванні резервів, ощадливість у використанні наявних ресурсів. Найяскравіше про це свідчать боротьба виробничих колективів з паливною кризою. За ініціативою партосередку на Харківському електромеханічному заводі взимку 1920-1921 рр. було створено бригаду по заготівлі дров. Робітники самі виготовили пили, сокири та інший інвентар, виділили бригаді продовольство. У приміських лісах бригада працювала всю зиму, і з весни завод було забезпечено паливом⁵⁴. Коли на Харківському паровозобудівному заводі запаси високосортного вугілля вичерпалися, його персонал шляхом істотних технічних удосконалень перейшов без шкоди для якості продукції на використання вугільного штибу⁵⁵. Перехід на другосортне вугілля і штиб дав можливість діяти найбільшому тоді в країні Слов'янському заводі кухонної солі⁵⁶. Колектив Київського машинобудівного заводу "Більшовик" переобладнав мартенівську піч з твердого палива на нафту. За пропозицією робітника В.Зубрича, в конструкцію печі було внесено певні конструктивні зміни, завдяки чому витрати нафти скоротилися наполовину, а кількість шлаку зросла удвоє⁵⁷.

В умовах загальнонародної власності на засоби виробництва нагромаджуваний десятиріччями виробничий досвід робітничого класу вперше одержав якнайбільший простір для творчого застосування. Використовувачи цей досвід, робітники розв'язували найскладніші технічні завдання. Коли в січні 1922 р. партійно-профспілкові збори Краматорського металургійного заводу вирішили відбудувати першу доменну піч, мало хто був упевнений в реальності цього кроку:

⁵¹ Рабочая газета, 1922, 12 декабря.

⁵² Директивні КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам, т. I. М., 1957, с. 370.

⁵³ Экономическая жизнь, 1923, 5 января.

⁵⁴ Очерк истории Харьковского электромеханического завода, ч. 2. Харьков, 1965, с. 28.

⁵⁵ Коммунист, 1921, 1 февраля.

⁵⁶ Там же.

⁵⁷ Пролетарская правда, 1923, 7 ноября.

невистачало коштів, матеріалів, інструменту, а головне – спеціалістів. Однак уже в травні домна стала до ладу. Кадровий пролетар М. Нежеретний, який керував відбудовними роботами, з гордістю заявив на робітничому мітингу: "Тікаючи, капіталісти говорили, що ми ніколи не зможемо самі пустити жодної домни. Прорахувалися, панове! Адже це ми з вами відродили її, вдихнули в неї життя!"⁵⁸

Головною умовою швидкого відновлення промисловості була міцна економічна змичка між містом і селом. На багатьох підприємствах важкої індустрії з ініціативи робітників налагоджувався випуск продукції для села з тим, щоб поповнити продовольчий фонд, необхідний для розгортання основного виробництва. Так, на Єнакієвському металургійному заводі робітники за 34 дні збудували майстерню, яка дала у 1921 р. 25 тис. пудів цвяків, на Дзівському заводі розпочали випуск підков, на Дніпровському – сокир, відер, кіс та ін.⁵⁹ у пошуках сировини і матеріалів для виробництва продукції селянського споживання вони виявляли велику винахідливість. В Одесі, наприклад, відкрився цех по випуску гачків і шпильок із запасів колючого дроту, а для виробництва сільгоспінвентаря використовувалися старі снарядні тільня.⁶⁰ Коли Одеський губраднархозп ліквідував металообробні майстерні, мотивуючи своє рішення непридатністю їх устаткування і загальним станом промисловості, 38 робітників, в тому числі 12 членів партії і 6 комсомольців, взяли їх в оренду і продовжували працювати, налагодивши випуск товарів широкого вжитку, а потім під час суботників збудували три нових цехи по випуску сільськогосподарських машин та іншої продукції. З кожним роком зростало і змінювалося підприємство, засноване завдяки робітничій ініціативі. Тепер – це завод ім. Хворостіна.⁶¹

Здійснюючи керівництво відбудовним процесом, Комуністична партія прагнула насамперед мобілізувати на високопродуктивну працю в ім'я побудови соціалізму якнайбільше число трудящих, надати справжньої масовості починанням передових робітників. "Залучення до праці, – зауважував В.І. Ленін, – найважливіша і найгрудніша проблема соціалізму"⁶². Узагальнюючи перший господарський досвід Радянської влади, В.І. Ленін розробив струнку систему матеріально-го і морального стимулювання праці при соціалізмі, а також зробив вирішальний вклад як керівник партії і Радянської держави у практичне втілення заходів по стимулюванню. Зокрема, під керівництвом і за безпосередньої участю В.І. Леніна було закладено основи організації і оплати праці в соціалістичному суспільстві. Виконуючи ленінські настанови, радянські господарники і профспілкові керівники з перших років мирного будівництва приділяли велику увагу поліпшенню оплати праці. З кінця 1921 р. у промисловості почала запроваджуватися відрядна система оплати праці, яка сприяла істотному підвищенню її продуктивності. Наприклад, на металургійних заводах України виробництво прокату в розрахунок на одного робітника становило за перші 9 місяців 1921 р. 8,2 пуд., а після введення принципу відрядності зросло більше ніж в три рази: в жовтні 1921 р. – до 30,1 пуд., в листопаді – 31,1 пуд.⁶³

⁵⁸ Древетник Н. Прошлое и настоящее нашего завода. К., 1950, с.103.

⁵⁹ Народное хозяйство, 1921, № 10, с.175; Кардаш І.Г. Перші кроки відбудови металургійної промисловості України в умовах нової економічної політики. – Український історичний журнал, 1965, № 1, с.84.

⁶⁰ Чупрук О.Д. Борьба Одесской партийной организации за восстановление народного хозяйства..., с.98-99.

⁶¹ ЦДАХР УСРР, ф.1, оп.3, спр.786, арк.8.

⁶² Ленін В.І. Повне зібр.творів, т.43, с.263.

⁶³ Промисленість України. Ітоги 1921/22 и промплан на 1922/23 г. Харьков, 1923, с.14.

В.І.Ленін надавав великого значення правильному використанню преміального фонду. Він дуже негативно поставився до позиції тодішнього секретаря ВРПС М.П.Томського, який виступав проти преміювання в принципі, посилаючись на недоліки преміальної системи, що існувала. В.І.Ленін вказував, що ці недоліки повинні "змусити нас наполегливіше працювати над вивченням і поліпшенням способів застосування преміальної системи, а ніяк не вести до відмовлення від неї"⁶⁴.

В тогочасних умовах надзвичайно ефективною виявилася ленінська пропозиція про натуральне преміювання робітників. Зокрема, на шахтах Петровського куща, де натуральне преміювання (одягом, мануфактурою, продуктами харчування) проводилося регулярно і в найбільш широких для Донбасу масштабах, виробничі плани постійно перевищувалися навіть в умовах розруки. Як доповів В.І.Леніну директор Петровського комбінату* І.І.Мехлаук, петровці вже у квітні 1921 р. досягли рівня довоєнної продуктивної праці. В.І.Ленін негайно ж написав шахтарям Петровського куща листа: "Шлю товаришам гірникам поздоровлення з рідким великим успіхом і найкращий привіт, - говорилось у листі. - З такою роботою ми всі труднощі подолаємо і електрифікуємо Донбас і Криворізький район, а в цьому все"⁶⁵.

Радянська влада широко використовувала різноманітні форми морального стимулювання - встановлення почесного звання Героя праці і урочисті вшанування героїв, заяснення окремих робітників і робітничих колективів на Червоному дошку, влучення Червоних прапорів підприємствам і організаціям, які досягли видатних результатів на трудовому фронті.

УІІ Всеросійський з'їзд Рад в грудні 1920 р. заснував орден Трудового Червоного Прапора як найвищу в республіці нагороду за трудовий подвиг. Право клопотання про нагородження орденом надавалося радянським органам і профспілкам. У відповідному листі ВРПС місцевим профорганізаціям вказувалося: "Враховуючи особливо важливе значення трудового піднесення у справі відбудови народного господарства, профспілки повинні всіляко відзначати і заохочувати ті приклади впертої і самовідданої праці, які ми зустрічаємо на фабриках і заводах, рудниках і на транспорті"⁶⁶.

За прикладом РСФРР У Всеукраїнський з'їзд Рад у березні 1921 р. також прийняв постанову про відзначення заслуг окремих працівників і колективів на фронті боротьби з господарською розрукою орденом Трудового Червоного Прапора УРСР^{жж}. Першими в червні 1921 р. найвищої нагороди республіки удостоїлися керівники відбудови Наводницького мосту в Києві - інженер І.К.Каспарянц і комісар В.С.Іванов⁶⁷. Півторакілометровий міст через Дніпро, який мав велике економічне і стратегічне значення, споруджено на місці знищеного білополями в найкоротші строки - за шість місяців. Міст був дерев'яний, перекритий залізною фермою системою проф. С.О.Патона, і являв собою єдину в районі Києва капітальну споруду для вантажного руху⁶⁸.

⁶⁴ Ленін В.І. Повне збір. творів, т.45, с.170.

* До складу комбінату входили Петровський (Єнакієвський) металургійний завод і навколишні шахти.

⁶⁵ Ленін В.І. Повне збір. творів, т.48, с.272.

⁶⁶ ЦДАВР СРСР, ф.5451, оп.9, спр.344, арк.2.

^{жж} Цим орденом нагороджували до 24 квітня 1933 р., хоч вже у 1928 р. було встановлено загальносоюзний орден Трудового Червоного Прапора.

⁶⁷ ЦДАВР УРСР, ф.1, оп.2, доп., спр.39, арк.132.

⁶⁸ Там же, оп.2, спр.64, арк.56.

Загальні результати боротьби робітничого класу України з господарське розрухою у 1921-1922 рр. можна оцінити по використанню виробничих потужностей основних трестів (в процентах до довоєнного навантаження потужностей, взятого за 100)⁶⁹:

	1921/22 р.	1922/23 р.
Південсталь	3,5	5,5
Укрсільмаштрест	38,7	45
Хімвугілля	20,3	40,7
Шкіртрести	50	80
Південнорудний трест	7,1	12,5
Текстильтрест	18,3	39,2
Цукротрест	6,9	27,2
Електротрест	40	45
Коксобензол	-	40
Донбаслікат	-	50
Україніс	30	59
Штерзавод*	48	66

Отже, за деякими винятками (Південсталь, Південнорудний трест), промисловість України у 1922-1923 рр. вже використовувала від третини до половини своїх потужностей для виробництва продукції. Ціною героїчних зусиль і без будь-якої допомоги з боку іноземного капіталу робітничий клас країни під керівництвом Комуністичної партії відновив заводи і фабрики, які не працювали в період воєнного часу та через відсутність сировини, палива, матеріалів. З розрухою було в основному покінчено, хоч процес відбудови тривав. У квітні 1923 р. XII з'їзд РКП(б) відзначив: "Перші ознаки початку господарського відродження країни - наявні"⁷⁰.

Таким чином, робітничий клас Країни Рад після завойовання політичної влади не створив для себе привілейованих умов життя, як це завжди робили пануючі класи в попередній історії людства. Навпаки, як підкреслював В.І.Ленін, "Диктатура пролетаріату в Росії повела за собою такі жертви, таку нужду і такі злигодні для пануючого класу, для пролетаріату, яких ніколи не знала історія"⁷¹. Шляхом титанічного напруження сил робітничий клас під керівництвом свого авангарду - партії комуністів на чолі з великим Леніним - оволодів націоналізованими засобами виробництва, налагодив економічну зв'язку з мільйонами селянських господарств і відбудував зруйновані підприємства. Напівголодні і напівроздязнені робітники виявили високу патріотичну свідомість і громадянську відповідальність за долю країни, за її соціалістичне майбутнє, коли відкинули пропозиції про передачу іноземному капіталу в концесію основних галузей промисловості і власними силами налагоджували виробництво. В їх середовищі виникли і набрали масовості чудові патріотичні ініціативи, спрямовані на якнайшвидше розв'язання складних господарських проблем, на подолання розрухи. Істотний внесок у загальнонародну боротьбу з розрухою зробили трудячі України, насамперед індустріальний пролетаріат - шахтарі, металурги, машинобудівники. Підсумки перших років нещупо неспростовно показали, що економічне відродження радянських республік після руйнувань воєнного часу йде цілком успішно і їх розвиток по соціалістичному шляху забезпечено.

⁶⁹ ЦДАДР УРСР, ф.34, оп.9, спр.1758, арк.29.

* Штерівський завод хімпродуктів і вибухових речовин працював на правах тресту.

⁷⁰ КПРС в резолюціях..., ч.І, с.638.

⁷¹ Ленін В.І. Повне зібр. творів, т.44, с.43.

Ю. М. Г а м р е ц ь к и й
ЧЕРВОНА ГВАРДІЯ НА УКРАЇНІ
В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Вивчення історії боротьби більшовицької партії за створення збройних сил соціалістичної революції завжди привертало увагу радянських дослідників, оскільки детальне знання цієї важливої теми допомагає глибше висвітлити історію підготовки і проведення Великого Жовтня – головної події ХХ ст.

Посилений інтерес до даної теми пояснюється виключним значенням збройних сил як одного з вирішальних факторів перемоги соціалістичної революції і захисту її завойовані. У Звітній доповіді ЦК КПРС ХХУ з'їзду підкреслюється, що "революція повинна вміти себе захистити..."¹. В цих словах втілений величезний досвід більшовицької партії по створенню і зміцненню своєї робітничо-селянської армії, основи якої були закладені в 1917 р.

Буржуазна історіографія, намагаючись зменшити всезростаючий вплив комуністичних і робітничих партій, відвернула їхню увагу від військових питань, від створення пролетаріатом своїх збройних сил як важливої умови перемоги соціалістичної революції, твердять про відсутність у більшовиків відповідного досвіду, про слабкість, невідготовленість, нечисленність червоногвардійських загонів. Базіканням про особливі умови Росії, виключність ситуації в країні, фальсифікатори силкуються переокреслити закономірності перемоги соціалістичної революції в нашій країні і в такий спосіб переконати в правоті своєї незмінної тези про випадковий характер Великого Жовтня.

Ядром збройних сил соціалістичної революції була пролетарська Червона гвардія, створена більшовицькою партією. Революційні робітничі загони, що виникали повсюдно, були надійною опорою трудящих мас в боротьбі проти контрреволюції, вони відіграли вирішальну роль у встановленні влади Рад. В.І.Ленін надзвичайно високо оцінив діяльність червоногвардійців, які, за його висловом, "робили найбільш благородному і найвеличнішу історичну справу звільнення трудящих і експлуатованих від гніту експлуататорів"².

Дослідники, як в цілому по країні, так зокрема і в нашій республіці, приділяли значну увагу цій важливій темі, намагаючись глибоко вивчити роботу партії більшовиків по створенню пролетарських збройних загонів.

Короткий огляд виданої на Україні літератури з даного питання за сорок років Радянської влади був опублікований в "Українському історичному журналі"³. З того часу минуло майже два десятиріччя. Вивчення історії Червоної гвардії продовжувалось досить інтенсивно. За ці роки (особливо до 50-річчя Великого Жовтня) дослідники створили немало змістовних праць, які становлять подальший крок в розробці даної теми. В них успішно розвивалися тенденції, що визначились в літературі довоєнного і післявоєнного часу. Вивчення історії Червоної гвардії стало більш поглибленим⁴. Своєю увагою дослідники

¹ Матеріали ХХУ з'їзду КПРС. К., 1976, с.33.

² Ленін В.І. Повне збір. творів, т.36, с.167.

³ Гамрецький Ю.М. Червона гвардія України в радянській історіографії. – Український історичний журнал (далі – УІЖ), 1959, № 6.

⁴ Гарчев П.И. Создание Красной гвардии на Украине в период двоевластия. – Вестник Харьковского государственного университета. Серия истории КПСС и истории народов СССР. Харьков, 1965, вып. 2; Гарчев П.И. Освобождение Червоної гвардії України в вересні-жовтні 1917 р. – Питання історії народів СРСР. Харків, 1965, вип. 1; Гарчев П.И. Борьба за створення робітничої міліції на Україні в період двоевладдя. – Питання історії народів СРСР.

спрямували на докладне вивчення керівної ролі більшовицьких організацій, фабзавкомів і профспілок у створенні і діяльності робітничих бойових дружин, передусім у провідних пролетарських центрах і районах⁵. Характерним є і той факт, що все більше вивчається процес формування робітничих бойових загонів у невеликих містах і селищах, на залізничних станціях, у сільській місцевості тощо⁶. Стає предметом уважного аналізу активна участь інтернаціоналістів у червоногвардійських загонах, їхній внесок у перемогу пролетарської революції в нашій країні⁷.

Закономірним підсумком великої попередньої роботи з даної проблеми стала монографія П.І.Гарчева "Червона гвардія України у Жовтневій революції", що вийшла в світ 1969 р. у видавництві Харківського університету. Книга створює цілісну картину історії Червоної гвардії на етапі переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну і розкриває вирішальну роль революційних робітничих загонів у боротьбі за встановлення на Україні влади Рад. Використаний автором значний документальний матеріал, зокрема архіви і преса того періоду, спогади і праці попередників, дав можливість простежити процес створення червоногвардійських загонів повсюдно на території республіки, розкрити чисельність і озброєність, партійний, соціальний і національний склад робітничих бойових дружин, забезпеченість їх продовольством і обмундируванням, показати політико-виховну роботу, що велася серед них, висвітлити участь Червоної гвардії в бойових операціях та її роль в перемозі соціалістичної революції, в захисті завойовань Жовтня. У ряді випадків,

Харків, 1966, вип.2; Гарчев П.І. Діяльність червоногвардійських штабів і боротьба Червоної гвардії з контрреволюціями на Україні в період підготовки збройного повстання. - Вісник Харківського університету. Історична серія, вип.1. Харків, 1966.

⁵ Триценко А.П. Роль фабзавкомів в створенні Червоної гвардії на Україні. - В кн.: Октябрь и гражданская война в СССР. М., 1966; Богудьський А.А. Боротьба робітничих організацій (фабзавкомів та профспілок) півдня України за створення Червоної гвардії у 1917 році. - Вісник Харківського політехнічного інституту, 1967, № 21. Серія історії КПРС, вип.2; Онуфріенко М.Я. Партия большевиков - организатор вооруженных сил социалистической революции на Украине. - Научные труды по истории КПСС, 1968, вып.27; Черномаз И.Ш. Красногвардейцы Харькова в борьбе с кадетско-калединской контрреволюцией (ноябрь 1917 - февраль 1918 гг.). - Труды кафедры истории КПСС Харьковского государственного университета, 1964, вып.2; Гарчев П.І. Червона гвардія Харкова в боротьбі за перемогу Радянської влади. - Вісник Харківського університету. Історична серія, 1967, вип.2; Гарчев П.І. Червона гвардія Донбасу в боротьбі проти кадетської контрреволюції. - Питання історії народів СРСР, 1968, вип.5; Гарчев П.І. Організація і чисельність Червоної гвардії Донецько-Криворізького басейну в період підготовки збройного повстання (вересень-жовтень 1917 р.). - Питання історії народів СРСР, 1969, вип.6.

⁶ Ткачук А.Г. Червона гвардія прифронтових губерній України в 1917 - 1918 рр. - УІЖ, 1965, № 11; Рещолько П.Ф. Червона гвардія в селах Лівобережної України (листопад 1917 - січень 1918 рр.). - УІЖ, 1966, № 11; Гуменюк С.К. Гречанська Червона гвардія. - УІЖ, 1967, № 12; Гарчев П.І. Організація і чисельність Червоної гвардії на Півдні України в період підготовки збройного повстання (вересень-жовтень 1917 р.). - Питання історії народів СРСР, 1967, вип. 4; Гарчев П.І. Червона гвардія Краму. - Архіви України, 1968, № 5.

⁷ Лисецкий А.М. Из истории пролетарского интернационализма (участие иностранцев в революционной борьбе трудящихся России в период подготовки Великой Октябрьской социалистической революции). - Труды Харьковского политехнического института им. В.И.Ленина, 1961, т. 13, серия истории КПСС, вып. 1; Гуляк А. К вопросу о формировании интернациональных отрядов Красной гвардии на юге Украины (1917-1918 гг.). - В кн.: Участие трудящихся зарубежных стран в Октябрьской революции. М., 1967; Зуев А.Д. Интернациональные отряды Красной гвардии в борьбе за установление Советской власти на Украине. - Сборник трудов кафедры общественных наук Харьковского зооветеринарного института, 1968, вып. 1.

коли виявлені документи не дають можливості з вичерпною повнотою вирішити всі аспекти проблеми, автор торкається поставлених питань лише побіжно. Ряд положень, які обстоює автор, мають спірний характер. Про них мова піде нижче. Однак навіть з цими застереженнями книга створє досить повне уявлення про діяльність червоногвардійських загонів України в 1917 р.

Аналізуючи літературу з даної теми, необхідно спинитись на такому аспекті, як роль робітничих організацій у формуванні, навчанні й озброєнні Червоної гвардії. Дослідники висвітлюють це питання з глибоким знанням конкретної ситуації, не приховуючи труднощів, які долали більшовики на шляху створення революційних робітничих загонів. Проте окремі автори до вирішення цього важливого завдання підходять надто схематично, зазначають, що єдиними організаціями, які виступали за створення робітничих бойових дружин, були профспілки і фабзавкоми. В одній з статей, присвячених даному питанню, міститься, наприклад, такий безпідставний висновок: "В зв'язку з тим, що після Лютневої революції в Радах керівництво захопили меншовики та есери, більшовицька партія створювала Червону гвардію на великих і середніх підприємствах через фабзавкоми, а на дрібних – через профспілки"⁸.

Наведена заява, не обмежена хронологічно й територіально, виключає діяльність тих Рад, в яких більшовики, користуючись значним впливом, проводили велику роботу по створенню пролетарських збройних сил. З наближенням Жовтня кількість більшовизованих Рад зростала і їхня увага до військово-бойових питань посилювалась. Отже, недооцінка цієї сторони в діяльності Рад робітничих і солдатських депутатів певним чином перешкоджає з'ясуванню дійсного становища. Неправильно, безумовно, також зараховувати профспілки (особливо на дрібних підприємствах), де, як відомо, меншовики значно довше утримували свої позиції, до революційних організацій, які піклувались про збройні робітничі червоногвардійські загони. Сказане тим більш стосується Півдня України (а саме фабзавкоми і профспілки цієї частини України розглядаються в цитованій статті). Відомо, що в ряді міст Херсонщини – Одесі, Миколаєві, Херсоні, Слизаветграді – більшовики певний час знаходилися з меншовиками в об'єднаних організаціях, в зв'язку з чим не всі фабзавкоми, не кажучи вже про профспілки, відразу ж стали там бойовими класовими організаціями. Вони повільніше, на відміну від пролетарських центрів, звільнилися від угодівського впливу, що відповідним чином позначалось на їхній діяльності.

В історичній літературі деякими авторами проводиться думка про особливу роль Одеської Ради робітничих депутатів у питанні про Червону гвардію. Причину порівняно раннього її виникнення в Одесі П.І.Гарчев вбачає в схваленні і підтримці місцевою Радою ідеї про створення Червоної гвардії. "Отже, – робить висновок згаданий автор, – Одеська Рада робітничих депутатів першою із загальноміських Рад Росії і України визнала Червону гвардію". (Інші загальноміські Ради Росії і України до корніловщини, уточнює П.І.Гарчев, виступали проти організації Червоної гвардії). "Ць перемогу одеські більшовики, – продовжує автор, – здобули завдяки сприятливому соціальному складу Ради..."⁹. Рецензент книги П.І.Гарчева, автор роботи про Одеську Червону гвардію С.М.Ковбасюк не погодився з таким твердженням. Його висновок: "Питома вага пролетаріату серед населення тоді була меншою, а вплив на робіт-

⁸ Вісник Харківського політехнічного інституту, 1967, № 21. Серія історії КПРС, вип.2, с.34.

⁹ Гарчев П.І. Червона гвардія України у Жовтневій революції, с.18.

ничий клас дрібнобуржуазної стихії більшим. Це неминуче відбивалось на складі Ради та її керівних органів і на тривалій період визначило їх угодовську політику з основних питань революції¹⁰. З таким доказом можна погодитись. Дійсно, спроба П.І.Гарчева зобразити Одеську Раду робітничих депутатів відмінною від інших Рад того періоду виглядає надуманою*. В більшості Рад, в тому числі в великих пролетарських центрах (за виключенням деяких Рад Донбасу), переважали тоді представники угодовських партій. Не була винятком і Одеська Рада робітничих депутатів^{жж}.

П.І.Гарчеву, безумовно, відомий "Журнал партійних організацій" ЦК РСДНП(б), до якого заносились відомості з анкет, листів, повідомлень про стан справ на місцях. П.І.Гарчев посилається на це видання¹¹, але не бере до уваги наведені в ньому дані про Одеську Раду робітничих депутатів і Червону гвардію, а там сказано, що Рада - "болото", що "є особлива робітнича Червона гвардія, але мало себе виявляє"¹².

Становище ускладнювалось також тією обставиною, що більшовики, як відомо, до червня перебували в об'єднаній соціал-демократичній організації. Така ситуація повинна була насторожити автора. Рада за своїм складом меншовицько-есерівська, політику проводить угодовську, а в питанні про Червону гвардію, тобто в тому питанні, яке викликало особливе занепокоєння буржуазії і партій, що її підтримували, займає революційну позицію. В свій час зверталась увага на певну невідповідність такої постановки питання¹³.

Опортуністична діяльність Одеської Ради зустріла рішучий осуд більшовиків, які неодноразово ставили питання про зміну складу Ради і відповідно її політики. Виступаючи на засіданні Ради 25 червня 1917 р., більшовик П.І.Старостін підкреслював: "Рада в робітничому питанні нічого не зробила, в промисловому питанні нічого не здійснила, національного питання не вирішила - все це відштовхнуло робітничий клас"¹⁴. Характеризуючи діяльність виконкому, П.І.Старостін зазначив, що "виконком не користується належним авторитетом, не стоїть на визначеній пролетарській точці зору, а скоріш на дрібнобуржуазній...". Він закінчив свою промову пропозицією "переобрати всіх депутатів Ради, а потім і виконавчого комітету"¹⁵. Однак і після липневих перевиборів виконкому більшовики в ньому становили близько 25% його складу¹⁶, а в самій Раді дрібнобуржуазний блок мав абсолютну більшість голосів¹⁷. Анкета делегата Одеської Ради робітничих депутатів на II Всеросійському з'їзді Рад, представника більшовицької партії, дає відповідь на питання, які

¹⁰ УІЕ, 1970, № 9, с.140.

* Цю тезу автор проводить також у висновках, вважаючи, що Одеська Рада робітничих депутатів начебто відізнялась від інших "більш пролетарським складом...". - П.І.Гарчев. Червона гвардія України у Лютневій революції, с.264.

жж На це неодноразово вказує і сам П.І.Гарчев, торкаючись подій кінця 1917 - початку 1918 рр. (Див.: П.І.Гарчев. Червона гвардія України у Лютневій революції, с.204, 238).

¹¹ Вестник Харьковского государственного университета. Серия истории народов СССР, 1965, вып.2, с.44.

¹² Исторический архив, 1959, № 5, с.43.

¹³ Гамрецький Ю.М. Ради робітничих депутатів України в 1917 році. К., 1966, с.174-175.

¹⁴ Известия Одесского Совета рабочих депутатов, 1917, 28 июня.

¹⁵ Одеський обласний державний архів (Далі - ООДА), ф.3829, оп.1, спр. 94, арк.59.

¹⁶ Гамрецький Ю.М. Вказ.праця, с.157.

¹⁷ ООДА, ф.3829, оп.1, спр.28, арк.13; Известия Одесского Совета рабочих депутатов, 1917, 22 сентября.

партії мали більшість голосів в Раді: "До цього часу соціалісти-революціонери і соціал-демократи меншовики"¹⁸. Навіть в листопаді, після чергових перевиборів, більшовиків у виконкомі Ради було 40%¹⁹.

До пролетарської Червоної гвардії Рада та її виконком ставились негативно. Як зазначалось, наприклад, на засіданні виконкому 30 червня 1917 р., Червона гвардія не зустрічала "не тільки підтримки, але навіть інтересу з боку виконавчого комітету..."²⁰.

Меншовицько-есерівське керівництво Ради побоювалось перетворення робітничих дружин у справжню пролетарську гвардію. А коли її створення стало реальним, виконком Ради всіляко перешкодив озброєнню червоногвардійців. Про дійсне становище Одеської Червоної гвардії переконливо свідчить інформація одного із її керівників М.Кангуна Молдаванській районній Раді, датоване 28 липня 1917 р.: "У нас немає ніякої зброї, крім того, більша частина червоногвардійців нічим не озброєна..."²¹.

Критикуючи позиції П.І.Гарчева в цьому питанні, С.М.Ковбасюк пропонує свою трактовку: "Відносно раннє визнання Червоної гвардії Одеською Радою, — зазначає він, — можна пояснити тим, що в об'єднаній організації РСДРП Одеси боротьба між більшовиками і меншовиками до прийняття партією Квітневих тез ще не загострилася"²².

Прийняття цієї версії, як уявляється, також не дає відповідей на поставлене питання. При такому підході спільне перебування більшовиків і меншовиків в об'єднаній організації і в одній фракції в Раді зображається якимсь мирною іділією, коли меншовики повністю погоджувались з пропозиціями більшовиків і не перешкоджали втіленню в життя революційних ідей.

В дійсності становище було іншим. Розкол і створення окремої більшовицької організації, як свідчать документи і матеріали, був закономірним наслідком тієї напруженої боротьби, яку постійно вели більшовики проти меншовиків з усіх питань розвитку революції. Меншовики в Одесі не відрізнялись від своїх колег по партії в інших містах і не займали якоїсь особливої позиції з основних питань того часу. Чим все ж пояснити ту на перший погляд парадоксальну ситуацію, коли меншовицько-есерівська Рада не заперечувала проти організації в місті Червоної гвардії? Залишається лютими ворогами соціалістичної революції і збройних пролетарських сил, меншовики і есери в питання створення Червоної гвардії вкладали зовсім інший зміст, ніж більшовики. Тут спостерігається те ж явище, що незабаром знайшло свій прояв в контрреволюційній вимозі — "За Ради, але без комуністів", тобто визнавалась форма, але при цьому виключувався її революційний зміст. Аналогічну ситуацію можна прослідкувати на прикладі Одеської Червоної гвардії. Меншовики і есери пішли на її створення, але намагались обмежити її діяльність виключно міліцейськими функціями.

Конкретно події розгортались таким чином. Як відомо, секція громадської безпеки Одеської Ради робітничих депутатів, що виникла 8 березня, вже

¹⁸ Второй Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов. Сборник документов. М., 1957, с.319.

¹⁹ ООДА, ф.3829, оп.1, спр.94, арк.103, 104; Известия Одесского Совета рабочих депутатов, 1917, 21 ноября.

²⁰ Известия Одесского Совета рабочих депутатов, 1917, 2 июля.

²¹ ООДА, ф.3829, оп.1, спр.103, арк.264.

²² УІБ, 1970, № 9, с.140.

через десять днів нараховувала 1 тис. міліціонерів²³. Ними стали в основному робітники. На п'ятому засіданні виконкому 16 березня 1917 р. М.Кангуа доповідав про перші кроки їх діяльності: "Робітники, що записалися в міліцію, повинні віддавати не більше 8 год. на тиждень, щоб не відриватись від своєї постійної роботи"²⁴. Ніяких інших функцій, крім виключно охоронних, секція не виконувала, що відзначив 31 березня і голова виконкому Ради меншовик Гніденко: "Секція зайнялась діями суто поліцейського характеру"²⁵.

З виникненням міської штатної міліції, до якої входили в основному солдати одужуваних команд (861) і частково студенти (263)²⁶, підпорядкованої місцевим органам Тимчасового уряду, виникла необхідність чітко відмежувати так звану народну міліцію від робітничої, визначити їх функції та сферу діяльності. Секція громадської безпеки 31 березня була перейменована в секцію по організації робітничої міліції²⁷, але через деякий час вона вже називається секцією по створенню робітничої гвардії²⁸.

Проте керівники Ради, як відзначає і П.І.Гарчев, не розрізняли ці поняття і не вбачали принципової різниці між міліціонерами і червоногвардійцями²⁹.

На початку свого існування Одеська Червона гвардія не була бойовою класовою пролетарською організацією і не виходила за межі, в яких її намагалося утримувати меншовицько-есерівське керівництво Ради.

Відповідаючи на опитувальний лист ЦК РСДРП(б), Одеський більшовицький комітет 7 червня повідомляв, що Червона гвардія "існує при Раді робітничих депутатів, за задумом це повинна була бути робітничою міліцією, але в дійсності цього немає. Керівники "робітничої міліції" не розрізняють своїх завдань від функцій поліції і досить часто на практиці "робітничою міліцією" робить те ж саме, що й "народна міліція", населення та й робітники не поділяють ці два інститути..."³⁰.

Більшовики і революційно настроєні робітники прагнули до створення такої гвардії, яка б захищала інтереси свого класу й була його міцною опорою в боротьбі з контрреволюцією. Більшовики, долаючи протидію угодників, приступили до створення пролетарських загонів. Але не одразу Одеська Червона гвардія перетворилась в таку організацію. Протягом року з різною інтенсивністю йшов процес її перетворення в справжню робітничу гвардію.

Інструкція чітко визначила її функції. Її автори висловлювали негативне ставлення до таких дій, як обшуки, арешти і т.ін.³¹ Проте насправді вона використовувалась і в цих випадках, що зустрічало рішучий протест в бою більшовиків. У відповідній доповідній до президії Ради 10 серпня керівницт-

²³ ООДА, ф.3829, оп.1, спр.90-б, арк. 9; Известия Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота г.Одессы, 1917, 19 марта.

²⁴ ООДА, ф.3829, оп.1, спр.92, арк.5.

²⁵ Там же, арк. 23.

²⁶ Краткий обзор деятельности комиссариата общественного комитета с 5 марта по 5 мая 1917 года. Одесса, 1917, с.11.

²⁷ ООДА, ф.3829, оп.1, спр.22, арк.25.

²⁸ Известия Одесского Совета рабочих депутатов, 1917, 16 апреля.

²⁹ Гарчев П.І. Червона гвардія України у Лютневій революції, с.18.

³⁰ Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март-ноябрь 1917 г.). К., 1957, с.380.

³¹ В борьбе за Октябрь (март 1917 - январь 1918). Сборник документов и материалов об участии трудящихся Одессы в борьбе за установление Советской власти. Одесса, 1957, с.38.

во Червоної гвардії підкреслювало, що "поліцейськими справами секція Червоної Гвардії займатися не буде..."³².

Розгром корніловщини і масовий революційний рух, що розгорнувся в країні, сприяли зростанню політичної свідомості одеських червоногвардійців. Саме цей бік справи стає в центрі уваги керівництва Одеської Червоної гвардії³³. Та ще 27 вересня начальник штабу Червоної гвардії М.Кангун вирішує принципально виконання міліцейських обов'язків, виконувати тільки свої прямі функції і позбутися випадкових елементів³⁴.

Перемога більшовицьких ідей серед одеських червоногвардійців виявилася в прийнятті ними більшовицької резолюції про владу, в їх вітанні Жовтневого збройного повстання в Петрограді.

Неоднаковий підхід до оцінки функцій і завдань робітничої міліції і Червоної гвардії³⁵, який намітився в радянській історіографії, знайшов свій прояв і серед українських істориків. На думку П.І.Гарчева, ці організації були принципово відмінними. Червона гвардія, зазначає він, "за своїм складом, партійним керівництвом і головними функціями докорінно відрізнялась від робітничої міліції"³⁶.

Такої точці зору можна протиставити іншу, не менш крайню позицію, яка взагалі не вбачає будь-якої різниці між згаданими формами збройних сил пролетаріату. "В перші місяці вони, - читаємо в Радянській енциклопедії історії України, - називалися робітничою міліцією, заводською міліцією, загонами самоохорони, а згодом Червоною гвардією"³⁷.

Як не можна повністю ототожнювати ці організації, так, очевидно, не зовсім правильним буде їх зовсім розмежовувати. Певна наступність мала місце. Дослідник цього питання В.І.Старцев вважає, що робітничая міліція - одна з форм Червоної гвардії, її первісна стадія³⁸, що зафіксовано в широковідомих документах. Так, в оголошенні, опублікованому 16 квітня, містилось звернення до всіх одеських міліціонерів "з'явитися на загальні збори для обговорення питання про організацію Червоної гвардії"³⁹. Згодом, 25 квітня, на виконкомі Ради обговорювався "план реорганізації Червоної Гвардії" насамперед за рахунок робітничої міліції. Це, безумовно, не означає, що перехід з міліції у гвардію здійснювався механічно. З цього приводу було навіть відповідне роз'яснення. Міліціонери, підкреслив М.Кангун, "які виявилися невідповідними, будуть звільнені, а зброю у них відберуть; у тих же, яких визнають придатними, зброю залишать"⁴⁰.

Переважає більшість дослідників історії Червоної гвардії приймає до висновку, що робітничая міліція і Червона гвардія - це різні форми збройних сил пролетаріату, які відповідали двом етапам боротьби за перемогу соціалістичної революції. Проте ця загальна, цілком правильна оцінка зовсім не означає, що в конкретній багатогранній і складній дійсності, скрізь без ви-

³² ООДА, ф.3829, оп.1, спр.7, арк.8.

³³ Червона гвардія на Україні. 1917 - 1918. К., 1937, с.26.

³⁴ Известия Одесского Совета рабочих депутатов, 1917, 28 сентября.

³⁵ Варгин И.Ф. Партия большевиков и создание Красной гвардии. (Историко-графический обзор). - Вопросы истории ВКСС, 1968, № 3, с.120-121.

³⁶ Гарчев П.И. Червона гвардія на Україні в Жовтневій революції, с.26.

³⁷ Радянська енциклопедія історії України, т.4. К., 1972, с.458.

³⁸ Старцев В.И. Очерки по истории Петроградской Красной гвардии и рабочей милиции (март 1917 - апрель 1918). М.-Л., 1965, с.25.

³⁹ В боротьбе за Октябрь, с.30.

⁴⁰ ООДА, ф.3829, оп.1, спр.90-б, арк.37.

нятку, спостерігалася чіткість і розмежованість цих двох форм. Відомо, що Червона гвардія в ряді великих промислових центрів і районів, у тому числі на Україні, виникла ще в період мирного розвитку революції. В свою чергу робітнича міліція в такому індустріальному районі, як Донбас, існувала і в наступні місяці. В зв'язку з цим, очевидно, не можна суто термінологічно підходити до їх оцінки. Червона гвардія в Одесі в перші місяці за своїм характером і діяльністю скоріше нагадувала робітничу міліцію, тоді як робітнича міліція Донбасу, крім виключно міліцейських завдань, виконувала й функції Червоної гвардії.

Доказово полемізує П.І.Гарчев з тими дослідниками, які вважають, що робітничу міліцію зникає в кінці мирного періоду розвитку революції. Збройні сили робітничого класу від липневих днів до корніловщини, на його думку, існували в двох формах – Червоної гвардії і робітничої міліції. Остання переважала в Донбасі. Він наводить яскравий фактичний матеріал про діяльність робітничої міліції, що свідчило про її виключно революційну роль⁴¹.

Та прагнення цього автора вбачати принципову відмінність між цими двома формами пролетарських збройних сил приводить його до такого висновку: "У вересні-жовтні 1917 року у більшості районів Донбасу і Криворіжжя Червоної гвардії не існувало". Чим же пояснює П.І.Гарчев таке становище? "Причиною цього, – пише він, – були не тільки опір угодовців, відсутність зброї, але й недооцінка Червоної гвардії донецько-криворізькими більшовиками, їх курс на організацію робітничої міліції"⁴². Докір дійсно досить серйозний. І якщо підходити суто термінологічно, то він і не безпідставний. Але коли розглядати робітничу міліцію як одну з форм Червоної гвардії, а тим більше робітничу міліцію на Донбасі, то така позиція не досить аргументована.

Перш за все є штучним об'єднання донецьких і криворізьких більшовиків в одне ціле. Кривий Ріг, як відомо, входив до складу Херсонської губернії. Крім того, більшовицька організація в ньому була створена тільки у вересні 1917 р. Зовсім інше становище склалося в Донбасі. Тут після падіння самодержавства виникла густа мережа більшовицьких організацій. Загін комуністів Донбасу був одним з найбільших у країні. Створена з ініціативи більшовиків робітничу міліцію в населених пунктах Донбасу докорінно відрізнялась від тієї міської міліції, яка діяла по всій країні. Про це можна твердити на підставі опитувального листа, розданого делегатам УІ з'їзду РСДРП(б). У ньому серед інших питань про діяльність місцевих партійних організацій є й такі: "Як організована міліція? Як вона себе виявляє? Як ставиться до неї населення?"

Переважна більшість делегатів дала негативну відповідь на ці питання – міліція авторитетом не користується, склад її випадковий. Зовсім іншу оцінку діяльності робітничої міліції в більшості районів Донбасу дали делегати-комуністи від шахтарів і металургів. "Виборна" (Білянська районна організація), "Виборна, ставлення населення добре" (Горлівсько-Шеробинівська районна організація), "В місцевостях з нашим переважанням міліція із членів партії і серед населення користується довірою" (Макіїво-Юзово-Петрівська, що об'єднувала 13 організацій)⁴³.

⁴¹ Гарчев П.І. Червона гвардія України у Бютневій революції, с.18, 34, 38, 39, 49.

⁴² Там же, с.49.

⁴³ Шестой съезд РСДРП (большевиков). Август 1917 года. Протоколи. М., 1958, с.359, 361, 362.

У згаданому "Журналі партійних організацій" ЦК РСДРП(б), зокрема, про Мажівку в цьому зв'язку сказано таке: "Міліція з шахтарів під керівництвом Ради робітничих депутатів"⁴⁴. Це були загони дійсно робітничої міліції, які чітко виконували свої функції, схожі з завданнями Червоної гвардії. Тому на етапі мирного розвитку революції, очевидно, ще не було гострої необхідності в її повсюдній заміні іншою формою пролетарських збройних сил чи в створенні поряд з нею червоногвардійських загонів. Коли ж на чергу дня встало питання про масове формування революційних робітничих загонів, тобто коли "історія, — як писав 27 вересня 1917 р. В.І.Ленін, — зробила корінним політичним питанням зараз питання воєнне"⁴⁵, тоді на Донбасі вони були створені повсюдно. Червона гвардія Донбасу стала надійною опорою більшовиків в боротьбі з контрреволюцією і вже в листопаді 1917 р. нараховувала до 16 тис. чоловік⁴⁶.

Те, що Червона гвардія в Донбасі до квітня повною мірою не розгорнула своєї діяльності, не свідчить про прорахунок донецьких більшовиків. Робітничі міліція, заводські бойові дружини виконували покладені на них завдання, хоча й не називалися Червоною гвардією.

На губернській конференції більшовиків Катеринославщини 2 жовтня 1917р. відзначалось, що в Слов'яносербському повіті — одному з провідних індустріальних районів Донбасу — "існують робітничі бойові дружини, які обслуговують повіт"⁴⁷. У прийнятому на конференції рішенні про озброєння робітників передбачалось чергування "робітничих дружин у загальну міліцію"⁴⁸.

В цьому зв'язку необхідно відзначити таку обставину. В творах В.І.Леніна дожовтневого періоду Червона гвардія як така не згадується. Цілком зрозуміло, що до цього факту не слід підходити з формального боку. В.І.Ленін був глибоко переконаний в творчій революційній активності пролетаріату, вважаючи, що революційний досвід і практика підкажуть найбільш прийнятну й доцільну форму пролетарських збройних загонів. У статті "Забули головне", опублікованій в "Правде" 5 травня 1917 р., В.І.Ленін говорив про необхідність створення робітничої міліції, не визначаючи заздалегідь, в якій саме формі вона знайде свій прояв. В.І.Ленін підкреслював, що "це питання не має принципового значення. Якщо різні райони почнуть по-різному, в цьому нема лиха: багатий буде досвід..."⁴⁹.

В період загальнонаціональної кризи В.І.Ленін неодноразово підкреслював необхідність глибоко займатися військовим питанням всім більшовицьким організаціям, звертав максимальну увагу на посилення технічної сторони справи. Розгортаючи всебічну підготовку збройних сил для вирішального удару, прагнувши над зміцненням діючих робітничих бойових дружин і створенням нових, забезпеченням їх зброєю, посилюючи агітаційно-пропагандистську роботу в армії, більшовики з цілком зрозумілих міркувань своєї діяльності особливо не афішували. Штрейкбрехери намагались використати цю обставину, щоб обманути маси про начебто невідготовленість пролетаріату до збройної боротьби, слабкі тем-

⁴⁴ Исторический архив, 1959, № 5, с.41.

⁴⁵ Ленін В.І. Повне зібр. творів, т.34, с.250.

⁴⁶ Гончаренко Н. Борьба за укрепление власти Советов в Донбассе. Луганск, 1963, с.93.

⁴⁷ Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март-ноябрь 1917 г.), с.408.

⁴⁸ Там же, с.409.

⁴⁹ Ленін В.І. Повне зібр. творів, т.32, с.26.

пи військової роботи партії більшовиків. Капітулянтську позицію гостро критикував В.І.Ленін в своєму "Листі до членів партії більшовиків", написаному 18 жовтня 1917 р., називаючи її прихильників крикливими песимістами. На думку останніх, "у буржуазії і Керенського все дуже добре, у нас усе погано. У капіталістів усе підготовлено чудово, у робітників усе погано. "Песимісти" щодо воєнної сторони справи кричать на все горло, а "оптимісти" мовчать, бо перед Родзянком і Керенським відкривати децю навряд чи кому, крім штрейбрехерів, приємно"⁵⁰.

Відомо, що більшість архівних матеріалів більшовицьких організацій і Рад не збереглися. Тому більшовицька преса є одним з основних джерел, що дозволяє відтворити реальну картину тієї героїчної епохи. Проте вона з цілком зрозумілих причин не завжди відбивала в повній мірі багатогранну роботу партії по створенню своїх збройних сил. Все це може інколи породжувати помилкову думку про те, що окремі більшовицькі організації начебто не приділяли достатньої уваги військовим питанням, формуванню червоногвардійських загонів.

Дещо однозначне уявлення про обов'язкову зміну одних форм збройних пролетарських сил іншими породжує неправильну думку про зникнення робітничої міліції в зв'язку з масовим виникненням на Донбасі Червоної гвардії. Так, якщо в переджовтневі дні робітнича міліція не згадується⁵¹, то в наступний період мова про неї не йдеться⁵², начебто вона остаточно зникла, хоча згідно декрету робітничо-селянського уряду від 28 жовтня 1917 р. про організацію при Радах робітничої міліції⁵³ вона в ряді випадків тут створювалася наново, а та, що не відповідала своєму призначенню, розформовувалася. Ось як про це сказано в листопаді 1917 р. у відповіді Луганської більшовицької організації на опитувальний лист ЦК РСДРП(б) про стан міліції: "Організована робітнича міліція після 25.Х. Стара роззброєна і розігнана"⁵⁴. Аналогічного характеру відомості містилися в листі К.С.Ворошилова від 19 листопада в ЦК РСДРП(б), в якому він зазначав, що більшовики в Луганську розіняли стару міліцію, два тижні були без неї, "все було в руках червоногвардійців", потім "організували тимчасову міліцію"⁵⁵, а також у рішенні Луганського районного виконавчого комітету Рад, який на загальних зборах 20 листопада визнав, що "всі Ради, незалежно від того, що скрізь є міліція, повинні організувати бойові дружини"⁵⁶.

Та знову ж таки навряд чи слід проводити різке розмежування між робітничою міліцією і Червоною гвардією в цьому районі. Вони взаємно доповнювали одна другу, сприяючи зміцненню робітничо-селянської влади. Про тісне їх співробітництво, зростання рядів червоногвардійців за рахунок кращих представників робітничої міліції свідчить відповідь на питання анкети делегата УІ з'їзду РКП(б) секретаря Донецько-Криворізького обкому партії Артема (Ф.А.Сергєєва) - "Червона гвардія поповнена міліцією"⁵⁷.

⁵⁰ Ленін В.І. Повне зібр. творів, т.34, с.401.

⁵¹ Гарчев П.І. Червона гвардія України у Жовтневій революції, с.49-50

⁵² Там же, с.104-110.

⁵³ Триумфальное шествие Советской власти. Часть первая. М., 1963, с.65

⁵⁴ Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями. Сборник документов и материалов (ноябрь 1917 - февраль 1918). М., 1957, с.283.

⁵⁵ Там же, с.61.

⁵⁶ Известия Дового-Павловского Совета рабочих и крестьянских депутатов, 1917, 24 ноября.

⁵⁷ Исторический архив, 1958, № 3, с.26.

Одним з важливих і малодосліджених в цій темі є питання про заводські бойові дружини. Вони стали виникати в міру загострення класової боротьби й наближення вирішальних подій. Про деякі з них, що діяли на раді підприємств Одеси, згадується в літературі⁵⁸. Однак, що вони уявляли собою, які були їх взамовідносини і контакти з міською Червоною гвардією, чи підпорядковувались вони загальному керівництву – всі ці питання ще достатньо не вивчені. Принципової різниці між ними не було. Як зазначалось в матеріалах Одеської Ради (27 вересня) про стан і мету Червоної гвардії, остання була "створена з заводських робітників. Вона призначалась для боротьби з контрреволюцією"⁵⁹.

Для цього створювались і заводські бойові дружини. Їх виникнення і діяльність пояснювалась, очевидно, нечисленністю Червоної гвардії перед наростаючою контрреволюцією⁶⁰, меншовицько-есерівським складом Ради, яка прагнула вихлостити революційний зміст з діючої міської Червоної гвардії. На підприємствах міста робітники почали створювати свої дружини. Такі загони знаходились під контролем фабзавкомів. Вони були значно дисциплінованішими, одноріднішими за складом і краще підготовленими для виконання своїх завдань.

Зміцнення революційними робітниками власних збройних сил викликало серйозне занепокоєння меншовицько-есерівського блоку, який не тільки був проти створення нових загонів, а й всіляко прагнув ліквідувати вже діючу Червону гвардію. Але не в силах припинити цей масовий процес, вони намагалися хоча б якось його стримати і спрямувати в перевірене річище – влити новостворені дружини в міську Червону гвардію. Так, 19 жовтня завком підприємства Анатра одержав лист з приводу виникнення бойової дружини. "В створенні окремих розрізнених дружин, – зазначалось в ньому, – президія Р.Р.Д. вбачає небажане явище – подіблення сил і з свого боку пропонує вам увійти до складу Червоної гвардії, секції Ради Р. і С.Д."⁶¹

Фабрично-заводські комітети прагнули до створення загонів за виробничим принципом, що сприяло чіткій їх організації, більш суворому добору робітників у загони, високій дисципліні і відповідальності перед своїм колективом. Тому, коли 7 грудня на виконкомі Ради робітничих депутатів постало питання про реорганізацію Червоної гвардії, більшовик Н.Рудницький проінформував членів виконкому, що "на Пересипі створюються робітничі бойові дружини, які і складають справжню Червону гвардію"⁶². Поставлене на виконкомі питання про Червону гвардію дрібнобуржуазний блок намагався використати для своєї контрреволюційної мети, щоб під виглядом її реорганізації скомпрометувати збройні сили пролетаріату і повністю їх ліквідувати.

За наполяганням більшовиків на виконкомі прийнята була "пропозиція про організацію бойових дружин робітників на заводах"⁶³. В тих конкретних умовах центр ваги у формуванні пролетарських збройних сил в Одесі було перенесено на заводські дружини, на масову підготовку робітників до збройної боротьби, що, безумовно, не свідчило про недоопінку існуючої міської Червоної гвардії, проти реорганізації якої, а по суті фактичного її розпуску, рішуче виступали

⁵⁸ Ковбасяк С.М. Боротьба більшовиків за створення Червоної гвардії в Одесі. – Праці Одеського державного університету. Серія суспільних наук, 1957, т.147, вив.2, с. 169.

⁵⁹ ООДА, ф. 3829, оп.1, спр. 17, арк. 447.

⁶⁰ В боротьбе за Октябрь, с.81.

⁶¹ ООДА, ф. 3829, оп.1, спр.17, арк. 616.

⁶² Там же, спр. 87, арк. 84 зв.

⁶³ Там же, арк. 104 зв.

більшовики. Так більшовики, використовуючи різні форми організації збройних сил пролетаріату, готували їх для виконання ними своєї історичної місії.

Одним з безумовно важливих, але недостатньо досліджених питань даної теми є визначення чисельності Червоної гвардії на різних етапах розвитку революції. Підтвердженням сказаного може бути існуюча в літературі розбіжність щодо її кількості. До того ж різниця крайніх чисел досить значна. Та напевно чи можливо проаналізувати неаргументовані заяви про наявність на Україні на жовтень 1917 р. "450 загонів чисельністю близько 60 тис. бійців"⁶⁴ чи зовсім полярне твердження про те, що в першій половині грудня нараховувалось майже 25 тис. червоногвардійців⁶⁵, якщо не розкривається, яким чином визначені вказані числа, а необхідні посилання на документи, що підтверджують правомірність наведених даних, відсутні. Загальна чисельність червоногвардійських загонів на Україні в жовтні і наприкінці 1917 р. в спеціальних дослідженнях виглядає так:

В жовтні	В грудні
12 тис.	40 тис. ⁶⁶
17 тис.	30 тис. ⁶⁷
18 тис.	45 тис. ⁶⁸
30 тис.	50 тис. ⁶⁹

Певна трудність аналізу наведених даних полягає в тому, що не всі автори розкривають механізм своїх підрахунків. Візьмемо, наприклад, найменше число червоногвардійців, наведене в таблиці (12 тис.). П.І. Гарчев, пославшись на анкету делегата Одеської Ради робітничих депутатів на II Всеросійському з'їзді Рад, вважає, що міський загін червоногвардійців становив тоді 2 тис. чол.⁷⁰ В свій час С.М.Ковбасяк писав про 3 тис. червоногвардійців у переджовтневий період, а у В.І.Старцева промайнула згадка про 3200 червоногвардійців у той же період⁷¹. Тим часом ці дані, до яких дослідник повинен був виявити своє ставлення, заслуговують на увагу. Вони змушують знову звернутись до такого важливого джерела, як документи II Всеросійського з'їзду Рад, уважно вивчити анкету відділу Всеросійського союзу моряків. На питання - чи організована Червона гвардія, який її склад, чисельність і озброєння - представник Одеської портової Ради, а ним був більшовик А.М.Попов, записав: 1200⁷², і це крім тих 2 тис., які були зазначені в анкеті делегата Ради робітничих депутатів. Отже, цей загін, а також бойова дружина, створена саме тоді при спільці моряків і річковиків торговельного флоту⁷³, істотно уточнюють дані про загальну кількість одеської Червоної гвардії в переджовтневий період і відповідним чином впливають на кількість червоногвардійців

⁶⁴Карнаух Г.П. По пути газеты "Правда". Львов, 1963, с.121.

⁶⁵Радянська енциклопедія історії України, т.4, с.460.

⁶⁶Гарчев П.І. Червона гвардія України у Жовтневій революції, с.61, 114.

⁶⁷Научные труды по истории КПСС. Межвузовский республиканский сборник. К., 1963, вып.27, с.40, 45, 47.

⁶⁸Верхось В.П. Красная гвардия в Октябрьской революции. М., 1976, с.252-253.

⁶⁹УІБ, 1969, № 6, с.125.

⁷⁰Гарчев П.І. Червона гвардія України в Жовтневій революції, с.60.

⁷¹Старцев В.И. Очерки по истории Петроградской Красной гвардии и рабочей милиции, с.292.

⁷²Второй Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов, с.322.

⁷³В борьбе за Октябрь, с.93.

на Україні в цілому⁷⁴. Значним недоліком згаданих досліджень є їх певна замкненість, відсутність в них будь-яких порівняльних характеристик й об'язкових співставлень, необхідних для всебічного висвітлення проблеми. Залучення відповідного матеріалу про Червону гвардію по країні в цілому та її окремих районів стримуваче впливало б на явну тенденцію в літературі до непомірного перебільшення Червоної гвардії на Україні. Прослідковується така обставина. Якщо для дожовтневого періоду Червона гвардія зображується деякими авторами явно зменшеною, то після збройного повстання в Петрограді виглядає надзвичайно гіперболізованою.

Запропоноване П.І.Гарчевим число червоногвардійців на Україні на початку 1918 р. - 120 тис.⁷⁵ викликає певну настороженість. І не тільки тому, що це число не розкривається за допомогою відповідної таблиці, як це зроблено при визначенні кількості червоногвардійців напередодні Жовтня. Насамперед сумнівна однакова кількість червоногвардійців в промислових і сільськогосподарських губерніях - на Харківщині і Катеринославщині - 20 тис. і стільки ж на Поділлі та Волині.

Правда, досить значне число червоногвардійців у прифронтових губерніях уже зустрічалось в літературі. Згідно з підрахунками А.Г.Ткачука, в лютому 1918 р. на Волині було 5 тис., а на Поділлі - 7,4 тис. червоногвардійців⁷⁶. Та як видно з повідомлення, ці дані характеризують революційних солдат різних частин Південно-Західного фронту, розташованих на зазначених територіях. Того ж принципу дотримувався П.І.Гарчев, включаючи в число місцевих червоногвардійців революційних солдат ряду місцевих гарнізонів і нараховуючи таким чином в цій частині України 20 тис. червоногвардійців. На фронтах у січні 1918 р. дійсно почали формуватися загони, які називали себе Червоною гвардією⁷⁷. Створені з революційних солдат, вони, як і Червона гвардія, стали фундаментом майбутньої робітничо-селянської армії, згодом створеної для захисту Країни Рад. Однак, незважаючи на те що Червона гвардія і революційні солдатські частини являли собою збройні сили соціалістичної революції, все ж вони мали певну специфіку, яку не слід ігнорувати.

Вимагає, на наш погляд, більшого обґрунтування і число червоногвардійців Донбасу. На думку П.І.Гарчева, там їх було в той період 50 тис. (без Катеринославщини і Харківщини, які він подає у відриві від Донбасу).

Вище йшла мова про літературу, що випущено в республіці. Однак по даній темі створено немало праць, присвячених перш за все таким пролетарським центрам, як Петроград і Москва, а також іншим містам, областям і районам країни. В результаті проведеної великої попередньої роботи визначена загальна чисельність Червоної гвардії по країні в цілому: на жовтень-листопад 1917 р. вона становила приблизно 200 тис.⁷⁸ Ці дані набули значного поширення і увійшли до узагальнюючих праць і спеціальних енциклопедичних видань⁷⁹. Зрозуміло, що дослідники, які поставили перед собою цілком конкрет-

⁷⁴ І.І.Мінц, наприклад, вважає, що в Одесі напередодні Жовтня було навіть 3,5 тис. червоногвардійців. Див.: Мінц І.І. История Великого Октября, т.2, М., 1968, с.1132.

⁷⁵ Гарчев П.І. Червона гвардія України у Жовтневій революції, с.135.

⁷⁶ УІК, 1965, № II, с.115.

⁷⁷ 50 лет разгрома интервентов и окончания гражданской войны в СССР. Материалы научной конференции. М., 1972, секция 5, с.75.

⁷⁸ Мінц І.І. Об освещении некоторых вопросов истории Великой Октябрьской социалистической революции. - Вопросы истории КПСС, 1957, № 2, с.33.

⁷⁹ История КПСС, т.3, ч.1, М., 1967, с.264; Великая Октябрьская социалистическая революция. М., 1958, с.190.

ну мету і завдання, природно, не розглядали питання про місце і роль Червоної гвардії України в загальній масі червоногвардійців всієї країни. Все ж на підставі опублікованих матеріалів зараз можна зробити певний висновок про це. У виданій 1977 р. ввілейній енциклопедичній праці, присвяченій Великій Жовтневій соціалістичній революції, наведено дані, що характеризують становище в кожній губернії і по Росії в цілому. Всього з листопада 1917 по квітень 1918 р. зазначено майже 256 тис. червоногвардійців⁸⁰. Конкретне уявлення про Червону гвардію на Україні дає нижченаведена таблиця.

Губернія	В губернії	В т.ч. в губерньському центрі	Кількість повітів, міст, де існувала Червона гвардія
Волинська	5000	Відомостей немає	2
Катеринославська	7500	600	18
Київська	5350	5000	4
Подільська	7400	300	10
Полтавська	550	200	4
Таврійська	1870	Відомостей немає	10
Харківська	5046	3500	10
Херсонська	9800	300	7
Чернігівська	1838	150	11

В с ь о г о: 44 404 10 050 26

Уважно її проаналізуємо. В ній фігурують згадані вище дані про кількість червоногвардійців на Волині і Поділлі. Поряд з надмірно перебільшеною кількістю червоногвардійців у цих виключно сільськогосподарських губерніях наводяться цифри про кількість в таких промислових губерніях, як Катеринославська та Харківська, де була зосереджена основна маса робітничого класу України, а отже, і було значно більше червоногвардійських загонів, ніж на Волині і Поділлі.

Наведені в таблиці дані не тільки не відтворюють дійсного стану справ, але по суті принижують провідну роль пролетаріату в революції. Становище з червоногвардійськими загонами в Катеринославі і Харкові, не кажучи вже про губернії, в розглядуваний період було зовсім іншим, ніж це зображено в таблиці, і це можна прослідкувати на ряді прикладів.

У самому Харкові дійсно нараховувалось 3,5 тис. червоногвардійців, та це число характеризувало стан робітничих бойових дружин на жовтень 1917 р. У наступний період, як свідчать анкета делегата УП з "Ізду РКП(б) керівника харківських більшовиків Ф.А.Сергєєва (Артема), число червоногвардійців зросло "до 5 тис.", хоча формально таких, підкреслював Артем, було набагато більше⁸¹.

Зовсім іншою була картина і по Катеринославу. Перед жовтнем тут нараховувалось (за даними анкети делегата II Всеросійського з'їзду Рад) всього 600 озброєних робітників, а на середину грудня їх кількість зросла в п'ятеро і становила вже 3 тис. бійців⁸². Навіть окремі приклади дають яскраве уявлення про той могутній рух по організації бойових загонів, що розгорнувся в Донбасі в період вирішальних боїв за владу Рад. На кінець 1917 р. в

⁸⁰ Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия. М., 1977, с.264-265.

⁸¹ Большевикские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 - апрель 1918 г.). Сборник документов и материалов. К., 1962, с.119.

⁸² Боршевский В.Я. Рабочий класс и Совети Донско-Криворожского бассейна в Октябрьской революции, ч.2. Днепропетровск, 1962, с.148.

Луганську, наприклад, було 1700 червоногвардійців, в Микитівці - 2 тис., в Горлівсько-Щербинівському районі - 3-4 тис., в Юзівці - 2 тис., Маріуполі - 1 тис.³³ і т.д. Всього у Донбасі, враховуючи діючу там процентну норму формування пролетарських збройних сил від загального числа робітників (10%), було тоді щонайменше 20 тис. червоногвардійців³⁴.

Отже, дані таблиці вимагають суттєвого уточнення, причому не тільки по промисловим, а й по сільськогосподарським губерніям. В одних випадках (Волинь, Поділля) вони надзвичайно завищені, в інших (Харківщина, Катеринославщина) - значно занижені, але в обох випадках не відтворюють справжнього становища. По інших губерніях картина також далека від дійсної. В таблиці, наприклад, йдеться про 550 червоногвардійців чотирьох міст Полтавщини з губерньським центром включно. В кінці 1917 р. - на початку 1918 р. по всій Україні, в тому числі в 15 повітових містах Полтавщини, йшло формування червоногвардійських загонів. Тільки в Кременчуці в січні 1918 р. був організований 3-й Червоний полк і Червона гвардія, в яких нараховувалось 7 тис. бійців³⁵.

Такий же активний процес йшов і на Чернігівщині. В таблиці одинадцять населених пунктів Чернігівщини представлені 1833 червоногвардійцями, хоча відомо, що тільки в одному Конотопі тоді була 1 тис. червоногвардійців³⁶. Що ж до становища в самій губернії, то його не важко уявити на підставі телеграми командира революційного загону Р.І.Берзіна, надіслані в січні 1918 р. у Раднарком з с.Бондарівка на Чернігівщині: "Радиські війська все українське населення зустрічає з захопленням як визволителів та рятівників від українських юнкерів, білих офіцерів, українських куренів смерті. Всі дають хліб, фураж, коней, самі вказують дорогу, ведуть розвідку, організують селянські бойові дружини, які борються спільно з революційним військом. У всіх значних пунктах організовані добровільні активні революційні загони та Червона гвардія"³⁷.

Останнім часом вийшло змістовне дослідження О.М.Конєва, в якому подається (на кінець 1917 - весну 1918 р.) зовсім інші відомості щодо загальної кількості червоногвардійців. Всього по країні, за його підрахунками, в зазначений час в загонах Червоної гвардії діяла 351 тис. бійців³⁸. В 142 населених пунктах України і Бессарабії автор нарахував понад 84 тис. червоногвардійців. На жаль, наведені дані не розкриваються за допомогою відповідних таблиць, тому підрахунки автора надто важко перевірити і визначити, яка саме кількість бійців припадає на Україну. До того ж джерела, використані автором, подаються загальним списком і виділити ті, що безпосередньо відносяться до України, також майже неможливо.

³³ Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти, с.124, 126; Борщевский В.Я., Вказ. праця, ч. 2, с.123; Цыпкина Г.А., Цыпкина Р.Г. Красная гвардия - ударная сила пролетариата в Октябрьской революции. По материалам Центрального промышленного района Урала и Поволжья. М., 1977, с.251.

³⁴ Борьба за власть Советов в Донбассе. Сборник документов. Стадино, 1957, с.276-277; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сборник документов и материалов, т.3. К., 1957, с.110, 155; УІХ, 1959, # 6, с.121-122.

³⁵ Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти, с.49.

³⁶ Бабко В.А. В годы подполья. К., 1950, с.104.

³⁷ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 3, с.150.

³⁸ Конев А.М. Красная гвардия на защите Октября. М., 1978, с.192.

Підсумовуючи, слід сказати, що у вивченні історії виникнення і розвитку Червоної гвардії на Україні ще існує ряд недосліджених аспектів. Насамперед потребує більш точного визначення її загальної кількості на різних етапах революції, особливо в період боротьби за встановлення влади Рад. Вимагає більшої уваги і теоретична сторона проблеми. Необхідно перш за все поглиблене вивчення ленінської спадщини з даного питання, документів Центрального Комітету РСДРП(б), місцевих більшовицьких організацій, їх ставлення до різних форм організації збройних сил робітничого класу в переджовтневий період, зміни цих форм, обумовлених завданнями, що стояли перед пролетаріатом, і співвідношенням сил на кожному етапі переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну.

Наполеглива невпинна робота більшовиків по створенню бойових загонів пролетаріату гальмувалась і часто зривалась ментовиками і есерами — лівими ворогами соціалістичної революції, а значить, і противниками створення необхідної для її перемоги збройної сили.

В кожному порівняно великому промисловому центрі діяла робітничая міліція, заводські бойові дружини, виникала загальноміська Червона гвардія. Іноді ці різні, але споріднені форми збройних сил пролетаріату діяли неодноразово, інколи певний час продовжували співіснувати, взаємно доповнюючи одна одну. Чи існував між ними взаємозв'язок, чим відрізнялись їх функції, якими статутами та інструкціями вони користувались, в чому полягали їх спільні риси і відмінності — ці, а також ряд інших питань виникають під час більш поглибленого вивчення теми. Очевидно, вже час готувати й новий збірник документів, тому що опублікований понад сорок років тому Інститутом історії АН УРСР збірник "Червона гвардія на Україні" вже давно став бібліографічною рідкістю. До того ж він уже не відповідає вимогам сучасного рівня історичної науки.

Отже, сказане свідчить про важливість даної теми і необхідність посиленої до неї уваги. Тим більше що останнє десятиріччя позначилось певним спадом у її вивченні в республіці. Всебічне дослідження історії Червоної гвардії дозволить глибше розкрити провідну роль більшовицьких організацій в створенні і діяльності пролетарських збройних загонів, більш повно висвітлити їх значення в боротьбі за перемогу соціалістичної революції.

В. Г. С а р б е й

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ РОЗКЛАДУ І КРИЗИ
ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКОГО ЛАДУ (ДО 1861 Р.)
У ВІТЧИЗНЯНІЙ ДОКОВТНЕВІЙ І РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Реформа 1861 р. є історичним рубежем між двома формаціями - феодально-кріпосницькою і капіталістичною. Тому дореформений і післяреформений періоди мають свої особливості в соціально-економічному і політичному розвитку. В ленінській періодизації загальноросійського визвольного руху дата "1861 р." також фігурує як певний рубіж, яким закінчується дворянський етап і розпочинається різночинський.

Характерний для всієї країни історичний процес повністю стосувався й України, більша частина території якої на той час уже була возз'єднана з Росією. Непереборна дія об'єктивних закономірностей обумовила інтенсивний процес формування капіталістичних відносин, розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи господарства у дореформенні десятиріччя ХІХ ст.

Реакційна гнобительська політика царизму, як і австро-угорської монархії, що тоді ще хозяйнувала на західноукраїнських землях Галичини, Північної Буковини і Закарпаття, не змогла підірвати віковічні традиції незламної дружби російського і українського народів, прагнення трудящих до спільної революційної боротьби проти експлуататорів. Братерська єдність трудящих усіх народів нашої багатонаціональної Батьківщини вже тоді міцніла і загартувалась у класових битвах проти експлуататорського ладу, а також під час захисту рідної країни від іноземних загарбників.

Класова боротьба яскраво проявлялася в антагонізмі культурних напрямів, один з яких захищав, а другий (протилежний) підривав ненависний трудящим масам феодально-кріпосницький лад. Формування ж буржуазних націй (в тому числі української), що відбувалося тоді, ще більше поглиблювало й загострювало процес ідейної боротьби "двох культур" всередині кожної нації. В повній мірі це стосується й історичної науки.

Беручи за основу національно-політичний і зовсім ігноруючи соціально-економічний фактори в історичному процесі, дворянські і буржуазні історики, як правило, з ліквідацією царизмом на початку 80-х років ХІХ ст. козацько-старшинської адміністративно-політичної влади (так званої Гетьманщини) пов'язували і кінець історії України. За межами їх аналізу залишилися події і явища поточного життя. Про це, зокрема, переконливо свідчать перші багатотомні синтетичні праці з історії України Д.М.Бантиш-Каменського і М.А.Маркевича, написані і видані в першій половині ХІХ ст. Свідоме ж осмилення сучасниками тенденцій розвитку тодішнього історичного процесу в загальноросійському масштабі знаходимо у політичних діячів та вчених-економістів і статистиків різних ідейно-класових переконань. Спроба такого роду можна було спостерігати навіть у міркуваннях деяких державних діячів серед петербурзьких придворних кіл.

Офіційний історіограф царя Олександра І М.М.Карамзін на захист не тільки політичного режиму самодержавства, а й непорушності кріпосницьких відно-

син на селі склав 1811 р. історико-публіцистичний твір "Записка про стародавню і нову Росію". Ліберальний просвітитель, засновник Харківського університету В.Н.Каразін у численних історико-економічних статтях, опублікованих у періодичній пресі першої чверті XIX ст., і у вірогідних доповідних записках заповідав царя, що надійною опорою самодержавства завжди було і є дворянство, а дворянські революціонери, учасники таємних декабристських товариств – це, мовляв, лише купка зрадників.

Ряд історико-економічних творів написано тоді ж з позицій ліберально-буржуазного реформаторства. Так, польський економіст на російській службі В.Стройновський у праці "Про угоди поміщиків з селянами" (1808 р.) виступив з проєктом безземельного звільнення селян від кріпосної залежності і за рахунок цього запропонував в іншому своєму творі "Загальна економія народів" (1817 р.) здійснити широке освоєння природних ресурсів причорноморських степів України, які, як відомо, незадовго перед тим, у другій половині XVIII ст., були остаточно визволені з-під ярма турецьких загарбників.

Ще один професор політекономії, виходець із Закарпатської України М.А.Балуг¹ янський, запрошений царським урядом 1804 р. на роботу до Петербурга, в спеціальному історико-економічному трактаті переконував, що скасування шляхом реформи особистої кріпосної залежності селян надзвичайно розширить можливості використання природних багатств для потреб сільського господарства, промисловості, транспорту, торгівлі, і, зокрема, передбачав інтенсивний розвиток економічно-експортного потенціалу Чорноморського узбережжя України.

Нарешті, не можна не згадати професора Харківського університету, історика права Грибовського, який у виданій у той же період книжці "Про становище селян панських у Росії" визнавав кріпосне право лише перехідним, скороминучим під впливом зростання суспільної свідомості, історичним фактом. На західноукраїнських землях, що перебували під владою Габсбургів, у цей же період, напередодні революції 1848 р., опублікував працю "Становище русинів у Галичині" Я.Головацький. В ній засуджувались кріпосницькі порядки і викривалось вище уніатське духовенство як їх запеклий охоронець.

Значним вкладом у дослідження історії народного господарства Росії (включаючи й українські губернії) першої половини XIX ст. було видання ряду фундаментальних економіко-статистичних праць, написаних здебільшого з прогресивних на той час буржуазно-ліберальних позицій². Чи не найкраще використав статистику як знаряддя критики кріпосництва О.П.Заблюцький-Десятковський. Опублікував у "Стечественних записках" 1847 р. його статтю "Причини зростання цін на хліб у Росії" В.Г.Белінський популяризував як найвизначніше явище тогочасної "вченої літератури"². Інший історико-економічний твір Заблюцького-Десятковського "Про кріпосний стан у Росії" не вдалося тоді надрукувати, а його поширення в рукопису викликало проти автора гоніння царського уряду. Ряд праць, виданих у XIX ст. (ще до падіння кріпосного права), був

¹ Арсеньев К. Начертание статистики Российского государства, ч. 1-2. СПб., 1818-1819; Бурнашев В. Очерк истории мануфактур в России. СПб., 1833; Небольсин Г.И. Статистические записки о внешней торговле России, ч. 1-2. СПб., 1835; Небольсин Г.И. Статистическое обозрение внешней торговли в России, т. 1-2. СПб., 1850; Семенов А. Изучение исторических сведений о российской торговле и промышленности с половины XVI столетия по 1858 г., ч. 1-3. М., 1859; Турчинович О. История сельского хозяйства России от времен исторических до 1850 года. СПб. (без року видання).

² Белинский В.Г. Полн. собр. соч., т. 10, М., 1956, с. 354; т. 12, с. 419.

присвячений висвітленню економічного становища українських губерній³. Багатай фактичний матеріал деяких з них, який переконливо показував негативний вплив кріпосницьких відносин на розвиток народного господарства, взяла на озброєння тогочасна революційно-демократична історіографія. Зокрема, схвально відзивався про тритомник Д.П.Муравського (насамперед за об'єктивне відображення "майнового" стану населення) М.Г.Чернышевский⁴.

Серед сучасників подій першої половини XIX ст. виразники дворянсько-революційної, а потім різночинсько-революційної історичної думки були найгострішими критиками самодержавно-кріпосницького ладу. Чимало учасників перших загальноросійських революційних організацій – таємних товариств декабристів, гуртків петрашевців – стали й їх істориками. Певне відображення в їх історико-публіцистичних працях, мемуарах, епістолярній спадщині знайшли події всеросійського визвольного руху на Україні (діяльність Південного товариства декабристів і "Товариства об'єднаних слов'ян", повстання Чернігівського полку, перші відомості про Кирило-Мефодіївське товариство і участь в ньому Т.Г.Шевченка тощо)⁵. З 40-х років XIX ст. багато уваги поточним подіям на Україні і попередній її історії приділяли в своїй творчості великі російські революційні демократи В.Г.Белінський, О.І. Герцен, М.П.Огарьов⁶. Фактичні зачинателі вивчення історії всеросійського визвольного руху, вони, як і деякі декабристи (М.І.Муравйов-Апостол та ін.), вкрили спроби реакційної монархічно-дворянської історіографії (книги барона М.А.Корфа та ін.) фальсифікувати цей рух⁷.

Майже в кожному номері славнозвісного герценівського "Колокола" можна знайти матеріали з поточної соціально-економічної або політичної історії України⁸. Найширше ж відображення з революційно-демократичних позицій вона дістала в творчості Т.Г.Шевченка⁹. Безправ'я селян, пригнічення їх, торгівля кріпосними "душами", насильства поміщиків, жахи рекрутчини, гірка доля кріпосної інтелігенції – всі ці породження феодально-кріпосницького ладу нещадно викривав і картав великий український революціонер-демократ. В його творах знайшли відображення різні форми, сильні і слабкі сторони тогочасної боротьби селянських мас. Як ніхто до нього на Україні, Шевчен-

³ Скальковский А.П. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, ч. 1-2. Одесса, 1835-1838; Скальковский А.П. Историко-статистический опыт о торговых и промышленных силах г.Одессы. Одесса, 1859; Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 г., ч. 1-3. Полтава 1848-1852; Муравский Д.П. Статистическое описание Киевской губернии, ч. 1-3. К., 1852; Аксаков И.С. Исследование об украинских армяках. СПб., 1858.

⁴ Чернышевский Н.Г. Полн. собр. соч., т.3. М., 1948, с.387-388.

⁵ Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т.1-3. М., 1951; Философские и общественно-политические произведения петрашевцев. М., 1953; Горбачевский И.И. Записки, письма. М., 1963; Волк С.С. Исторические взгляды декабристов. М.-Л., 1958.

⁶ Белинский В.Г. Полн. собр. соч., т. 1-13. М., 1953-1959; Герцен А.И. Собр. соч. в 30-ти т., т.1-30. М., 1954-1965; Огарев Н.П. Избранные социально-политические и философские произведения, т. 1-2. М., 1952; Иллерицкий В.Е. Исторические взгляды В.Г.Белинского. М., 1953; Иллерицкий В.Е. История России в освещении революционеров-демократов. М., 1963.

⁷ Герцен А.И. Собр. соч. в 30-ти т., т. 13. М., 1958; Огарев Н.П. Избранные социально-политические и философские произведения, т.1, с. 269; Пярумова Е.И. Исторические взгляды А.И.Герцена и Огарева. М., 1953.

⁸ Колокол. Газета А.И.Герцена и Н.П.Огарева. Вольная русская типография. 1857-1867. Лондон-Женева. Факсимильное издание, вып. 1-10. М., 1960-1964.

⁹ Шевченко Т.Г. Повне збір. творів у 6-ти т., т.1-6. К., 1964; Марченко М.І. Історичне мнужле українського народу в творчості Т.Г.Шевченка. К., 1937; Історичні погляди Т.Г.Шевченка. К., 1964; Марголіс Ю.Д. Історическіе взгляды Т.Г.Шевченко. Л., 1964.

ко розкрив ієрархічну, засновану на необмеженій сваволі, політичну систему царизму, показав останній заклятим ворогом усіх народів Росії. На Україні Шевченко став основоположником революційно-демократичного напрямку в історичній науці, а у всеросійському масштабі його творчість відіграла роль зв'язуючої ланки між поколінням революціонерів-демократів 40-х років і великими корифеями революційно-демократичної думки 50-60-х років XIX ст. - полум'яними пропагандистами братнього єднання і нерозривної єдності трудящих Росії і України в боротьбі проти експлуататорів і монархічного ладу М.Г.Чернишевським та М.О.Добролюбовим¹⁰.

На високий авторитет Шевченка посилалися вони, коли аналізували в своїх творах соціально-економічне і політичне становище України під гнітом двох монархій, викривали реакційну антинародну суть писань ідеологів кріпосницького великоросійського шовінізму, облудного галицького "москвофільства" і підступного українського буржуазного націоналізму в усіх його проявах і формах¹¹. У редактованому Чернишевським і Добролюбовим журналі "Современник" широко висвітлювались проблеми історичного минулого і сучасного українського народу.

Вершиною української революційно-демократичної історіографії в другій половині XIX і на початку XX ст. стала творчість І.Я.Франка. Чимало його праць присвячено соціально-економічній, політичній і культурній історії України першої половини XIX ст., особливо західноукраїнських земель. Докладно в творчості Франка висвітлено розвиток капіталістичних відносин в сільському господарстві і промисловості, соціальна і національно-визвольна боротьба народних мас, події буржуазно-демократичної революції 1848 р. (монографія "Життя Івана Федоровича", що залишилась у рукопису, а також опубліковані праці: "Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині", "Дук'ян Кобилиця", "Громадські шикліри і шикліровий фонд у Галичині 1784 - 1840 рр.")¹².

Спільними ідейно-теоретичними революційно-демократичними засадами з творами І.Я.Франка споріднені історичні праці його однодумців С.А.Подолінського та О.С.Терлецького, присвячені проблемі розкладу феодально-кріпосницької системи і розвитку капіталістичних відносин в економіці України до середини XIX ст.¹³ Значенно, що розвиток мануфактурного виробництва на Україні і в Росії Подолінський подав як єдиний процес.

Історичні праці українських революційних демократів показували неспроможність буржуазно-націоналістичних положень про "безкласовість" української нації. Зокрема, на основі цих положень як історію безкласового "українства" (сам терміном прикривалися найрізноманітніші, нерідко антагоністичні напрями в суспільно-політичному і культурному житті) показував історію України XIX ст. у своїх працях М.С.Грушевський. Такий перевернутий показ іс-

¹⁰ Чернышевский И.Г. Полн. собр. соч., т. I-16. М., 1939-1953; Добролюбов Н.А. Полн. собр. соч., т. I-6. М., 1934-1941; Кружков В.С. Мироззрение Н.А.Добролюбова. М., 1950; Замытнин В.Н. Экономические взгляды И.Г.Чернышевского. М., 1951; Покровский С.А. Политические и правовые взгляды Чернышевского и Добролюбова. М., 1952; Зевин В.Е. Политические взгляды и политическая программа Н.Г.Чернышевского. М., 1953.

¹¹ Чернышевский И.Г. Полн. собр. соч., т.7. М., 1948, с.791-794, 844, 846-847, 853, 936, 942; Добролюбов Н.А. Полн. собр. соч., т.2. М., 1935, с.559, 572-568.

¹² Франко І. Твори в 20-ти т., т.19. Філософські, економічні та історичні статті. К., 1956; І.Я.Франко як історик. К., 1956; Кравець М.М. Іван Франко - історик України. Львів, 1971.

¹³ Подолінський С.А. Ремесла і фабрики на Україні. Женева, 1880; Заневич І. /О.Терлецький/. Знесення панщини в Галичині. Львів, 1895.

торичного процесу на Україні XIX ст. не пройшов повз увагу І.Я.Франка, і він розкритикував Грушевського за "апологетичну закраску" і "перевагу розумування над фактичним матеріалом"¹⁴.

Так само ігнорував історію народних мас ідеолог національно-колонізаторської політики царизму на Україні, реакційний історик і журналіст В.Я.Шульгін. Остання його праця¹⁵ була відвертою апологетикою царської адміністрації на Україні часів Миколи I і Олександра II. Вузький об'єктивізм, що характеризує, за виразом В.І.Леніна, "процес взагалі, а не ті антагоністичні класи зокрема, з боротьби яких складається процес"¹⁶, властивий дослідницьким принципам, застосовуваним такими відомими діячами російської буржуазної історіографії періоду її кризи в кінці XIX – на початку XX ст., як М.І.Туган-Барановський і П.Б.Струве. Вони належали, за характеристикою В.І.Леніна, до таких учених, які "замолоду були майже марксистами, а потім швидко "порозумнішали", "підправили" Маркса обривками буржуазних теорій і за великі ренегатські заслуги забезпечили собі університетські кафедри для вченого одурення студентів"¹⁷. Свою політичну кар'єру і Туган-Барановський, і Струве починали "легальними марксистами", продовжували – запеклими ворогами революційного руху трудящих, а закінчили після перемоги Великого Жовтня – активними учасниками білогвардійської та української буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Що ж до їх історико-економічних праць, в яких певне висвітлення знайшла й історія України XIX ст.¹⁸, то хоча вони й мали деяку пізнавальну цінність з точки зору фактичного матеріалу, але інтерпретували його, виходячи з: 1) повного ігнорування класової боротьби народних мас як рушійної сили історичного процесу і 2) антиісторичного уявлення про нібито прогресивну роль панщини в економіці Росії першої половини XIX ст. та про торговий капіталізм як особливий лад, що передує промислому капіталізму.

Звичайно, "селянське питання", яке в усі дореформенні десятиріччя XIX ст. було центральним в соціально-економічному і політичному житті країни, повністю обминуте не могла дозволити буржуазна історіографія. Певне відображення воно знайшло як в загальноросійських синтетичних працях, так і в окремих дослідженнях проблеми на матеріалах українських губерній¹⁹. Правда, ліберально-буржуазні і ліберально-народницькі автори здебільшого ідеалізували царське самодержавство як нібито надкласову силу, широкого благодійного прихальника визволення селян від кріпосної залежності, розглядали класову боротьбу селянства не як органічне явище феодального суспільства, а лише як епізодичні виступи, викликані насильствами поміщиків.

Безперечно, все більше піднесення всеросійського визвольного руху в дореформенні десятиліття загалом і зокрема скасування багатьох цензурних об-

¹⁴ Франко І. Причинки до історії України-Руси, ч.І, Львів, 1912, с.51.

¹⁵ Шульгін В.Я. Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие (1838-1863). К., 1864.

¹⁶ Ленін В.І. Повне збір. творів, т.І, с.490.

¹⁷ Ленін В.І. Повне збір. творів, т.22, с.145.

¹⁸ Туган-Барановский М.И. Русская фабрика в прошлом и настоящем. СПб., 1893; Струве П. Крепостное хозяйство. Исследование по экономической истории России в XVIII и XIX вв. СПб., 1913.

¹⁹ Семевский В.И. Крестьянский вопрос в России в XVIII—первой половине XIX ст. СПб., 1883; Иконников В.С. Крестьянское движение в Киевской губернии в 1826-1827 гг. в связи с событиями того времени. К., 1905; Левинский О.И. О положении крестьян Юго-Западного края во второй четверти XIX века. К., 1905; Игнатович И.И. Помещичья крестьяне накануне освобождения. Изд. 2-е, доп. М., 1910 (1-е изд. СПб., 1902).

межень та розширення доступу до архівних матеріалів під впливом першої буржуазно-демократичної революції 1905-1907 років дуже інтенсифікували дослідницьку роботу в галузі історії суспільно-політичного руху і суспільно-політичної думки. Певною мірою легалізувалися і навіть стали "модними" історичні теми про декабристів, кирило-мефодіївців тощо. Але в основному їх розробка велася з позицій буржуазної методології, ґрунтувалася на ліберальних теоріях про нібито надкласову інтелігенцію як головну рушійну силу суспільно-політичного руху²⁰. Власне з таких же ліберально-просвітительських позицій написано видані в другій половині XIX ст. мемуарно-дослідницькі історичні праці діячів відомої "Руської трійці" М.С.Шашкевича і Я.Ф.Головацького, хоча вони й містять яскравий фактичний матеріал про гнобительську колонізаторську політику Габсбургської монархії на західноукраїнських землях і про вільвольний суспільно-політичний рух тут напередодні і під час революції 1848 р.²¹

З різних політичних позицій оцінювалася і діяльність Кирило-Мефодіївського товариства. Якщо ліберально-народницький історик В.І.Семевський з співчуттям поставився до політичної програми кирило-мефодіївців, відзначив її ідейний зв'язок з програмою декабристського "Товариства об'єднаних слов'ян", то ліберально-буржуазний історик А.В.Стороженко штучно "прив'язав" "братчиків" до польського національного руху, з великодержавний шовініст і чорносотенець С.Н.Шоголев взагалі трактував товариство як випадкове збирання кількох "сепаратистів", що не мало ніякого соціально-політичного коріння на Україні²².

Окремо слід сказати про розробку військово-патріотичної тематики з історії дореформеної Росії XIX ст. На противагу казенній офіційній дворянсько-буржуазній історіографії, яка всі військові події трактувала з точки зору прославлення царизму, демократична історіографія підняла патріотичний подвиг народних мас на захист Вітчизни від іноземних загарбників. Саме в такому дусі висвітлювали історію Вітчизняної війни 1812 р. її учасники - декабристи²³, а слідом за ними - революціонери-демократи від Бєлізького і Герцена до Чернишевського, Добролюбова і Шевченка²⁴. Найповніше (в основному з буржуазно-ліберальних позицій) історичні події, пов'язані з Вітчизняною вій-

²⁰ Довнар-Запольский М.В. Мемуары декабристов (записки, письма, показания, проекты конституций, извлечения из следственного дела, с вводной статьей), вып. 1. К., 1906; Довнар-Запольский М.В. Идеалы декабристов. М., 1907; Семевский В.И. Политические и общественные идеи декабристов. СПб., 1909; Семевский В.И. И.В.Буташевич-Петрашевский и петрашевцы. М., 1922.

²¹ Шашкевич М. О первом литературно-общественном движении русинов Галиции со времен австрийского владения в той земле. Львов, 1865; Головацкий Я. Пережитое и перестраданное. - Литературный сборник, издаваемый Галицко-русской Матицей, вып. 1-3. Львов, 1835-1836.

²² Семевский В.И. Кирилло-Мефодиевское общество 1846-1847 гг. М., 1919; Стороженко А.В. Происхождение и сущность украинфильства. К., 1911; Шоголев С.Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. М., 1913.

²³ Глинка Ф. Письма русского офицера. М., 1815; Глинка Ф. Рассуждения о необходимости иметь историю Отечественной войны 1812 г. - Сын отечества, 1816, ч. 27; Норов В.С. Записки о походах 1812-1813 гг., ч. I. СПб., 1834; Раевский В.Ф. Заметки о войне 1812 г. - Литературное наследство, т. 60, кн. I. М., 1956.

²⁴ Белянский В.Г. Полн. собр. соч., т. 3. М., 1953, с. 346; Герцен А.И. Собр. соч. в 30-ти т., т. 7. М., 1956, с. 193-194; т. 16. М., 1959, с. 255; Чернышевский Н.Г. Полн. собр. соч., т. 3. М., 1947, с. 150, 208; т. 4. с. 727; Добролюбов Н.А. Полн. собр. соч., т. 5. М., 1941, с. 413; Шевченко Т.Г. Повесть збір. творів у 6-ти т., т. 4. К., 1963, с. 19.

ноу 1812 р.; знайшли відображення в помпезному багатотомнику, виданому до 100-річчя повстання²⁵. З позицій дворянсько-буржуазної ідеології було започатковано висвітлення теми про участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р.²⁶

* * *

Всебічну і глибоку, справді наукову розробку вітчизняний історичний процес (в тому числі на Україні дореформеного періоду ХІХ ст.) уперше одержав у творах основоположників марксизму²⁷. Історичною заслугою К.Маркса і Ф.Енгельса, їх величезним науковим подвигом є створення теорії матеріалістичного розуміння історії. Це був революційний переворот в ідеології, на основі якого історія стала наукою. З виникненням марксизму, відзначав В.І.Ленін, хаос і довільність, що панували досі в поглядах на історію і на політику, змінилися надзвичайно цільною і стрункою науковою теорією суспільного розвитку²⁸. Основоположні принципи цієї теорії К.Маркс і Ф.Енгельс першими застосували і до аналізу проблем історії Росії. Передреформенні десятиріччя ХІХ ст. в творах основоположників марксизму відображені головним чином у розвитку зародків капіталістичних відносин, кризі феодально-кріпосницької системи, посиленні реакційної внутрішньої і зовнішньої політики царизму, піднесенні селянського руху. Зокрема, переддень революції 1848 р. на західноукраїнських землях К.Маркс і Ф.Енгельс характеризували з точки зору посилення тем класового антагонізму між народними масами і польською шляхтою²⁹, а період зародження революційної ситуації кінця 50-х – початку 60-х років ХІХ ст. – з точки зору класової боротьби селян на півдні Росії, тобто на Україні³⁰. К.Маркс і Ф.Енгельс відзначали патріотичний подвиг народу по захисту Батьківщини під час Вітчизняної війни 1812 р., багато уваги приділяли аналізу Кримської війни 1853–1856 рр. та стратегічної ролі в ній України.

В.І.Ленін збагатив учення марксизму, у тому числі в методології історичної науки. Проблеми вітчизняної історії від найдавніших часів до перших десятиріч ХХ ст. знайшли найбільш глибоке наукове висвітлення у ленінських працях³¹. Так, виходячи з марксистського положення про класову боротьбу як рушійну силу історії класово-антагоністичного суспільства, В.І.Ленін стосовно історії Росії дав розгорнуту характеристику соціального руху селянства – основного класу трудящих феодально-кріпосницької епохи. "Коли було кріпосне право, – вся маса селян боролася з своїми гнобителями, з класом поміщиків, яких охороняв, захищав і підтримував царський уряд, – писав Володимир Іл-

²⁵ Отечественная война и русское общество. 1812–1912. Юбилейное издание, т. 1–7. М., 1911–1912.

²⁶ Стороженко Н. Малороссийское ополчение 1812 года. К., 1862; Скальковский А. 1812 год в Новороссийском крае. Одесса, 1883.

²⁷ К.Маркс, Ф.Енгельс и революционная Россия. М., 1967; Маркс – историк. М., 1968; Шморгун П.М. Карл Маркс и Украина. К., 1968; Энгельс и проблемы истории. Сборник статей. М., 1970; Гуркий І. Фрідріх Енгельс про Україну. К., 1970; Котов В. К.Маркс, Ф.Енгельс і Росія. К., 1971.

²⁸ Дяв.: Ленін В.І. Повне збір. творів, т.23, с.43.

²⁹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т.28, с.459.

³⁰ Там же, т.29, с.287.

³¹ В.И.Ленин и историческая наука. М., 1968; Котов В.Н. В.И.Ленин – основоположник радянської історичної науки. К., 1969; В.И.Ленин и историческая наука. Л., 1970; В.И.Ленин и проблемы истории. Л., 1970.

ліч. - Селяни не могли об'єднатися, селяни були тоді зовсім задавлені темнотою, у селян не було помічників і братів серед міських робітників, але селяни все ж боролися як уміли і як могли"³². В розрізних "бунтах" робітників на промислових підприємствах кріпосної Росії першої половини XIX ст. В.І.Ленін першим побачив зародкові форми робітничого руху"³³.

Вождь пролетаріату визначив три етапи в історії всеросійського визвольного руху XIX ст.: дворянський, революційно-демократичний і пролетарський; дав конкретно-історичну характеристика кожному з них. В.І.Ленін визначив історичну роль революційних демократів як попередників російської соціал-демократії, відзначив, що їх діяльність була в центрі революційно-визвольного руху 40-60-х років XIX ст. Аналізуючи політику лавірування, яку проводив паризм, то заграваючи з лібералізмом, то "спускаючи" "на вірнопідданих Аракчєвих", В.І.Ленін показав реакційну суть і брехливість поміркованої з часів Миколи I теорії про "нерозривне єднання царя з народом і народу з царем", підкреслив, що "самодержавство трималося віковим гнобленням трудячого народу темнотою, забитістю його, застоєм економічної і всякої іншої культури"³⁴.

Висловлювання В.І.Леніна про революційну ситуацію загалом і конкретна історична характеристика такої ситуації в кінці 50 - на початку 60-х років XIX ст. дали наукове пояснення всьому ходу соціально-економічного і політичного розвитку країни у передреформені десятиріччя. Показуючи великий великий розмах селянського руху напередодні реформи 1861 р., відзначаючи його як важливий чинник суспільного прогресу, В.І.Ленін разом з тим вказував на властиву тодішнім селянським масам нерозвинутість класової політичної свідомості; що надавало їх соціальним виступам стихійного, неорганізованого характеру. Ленінське вчення про "дві культури" в кожній національній культурі класово-антагоністичного суспільства стало дороговказом в дослідженні культурного і суспільно-політичного розвитку України, в спростуванні антинаукової буржуазно-націоналістичної теорії "єдиного потоку". Багато цінного конкретно-історичного матеріалу разом з глибокими теоретичними висновками і узагальненнями про економічний розвиток України протягом XIX ст. містять найфундаментальніше історико-економічне дослідження "Розвиток капіталізму в Росії" та ряд інших праць В.І.Леніна"³⁵.

Соратники В.І.Леніна ще в дожовтневий час також активно досліджували розклад панщинно-кріпосницького господарства, розвиток капіталістичних відносин у надрах феодалізму, виникнення робітничого класу, піднесення суспільно-політичного руху, діяльність декабристських товариств, а потім революціонерів-демократів у Росії і на Україні. Ці історичні проблеми знайшли висвітлення в працях К.Левіна "Політичні і соціальні погляди декабристів", І.І.Скворцова-Степанова "З історії феодального класу", В.В.Воровського "Виникнення робітничого класу", А.В.Луначарського "Великий народний поет (Та-

³² Ленін В.І. Повне збір. творів, т.7, с.186.

³³ Там же, т. 6, с.28.

³⁴ Там же, т. 5, с.30; т. II, с.170-171.

³⁵ В.І.Ленін про Україну. У двох частинах. Ч. I-II. К., 1969 (2-е вид. К., 1977); Гуржій І., Сарбей В. В.І.Ленін про найважливіші питання історії України. К., 1960; Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії. К., 1969; Сарбей В.І. В.І.Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України. К., 1972.

рас Шевченко)" та ін.³⁶ В ґрунтовному збірнику матеріалів з історії революційного руху в Росії першої половини ХІХ ст., підготовленому Г.А.Кукліним, окремий розділ відведено Кирило-Мефодіївському товариству³⁷. Значне місце в дожовтневій марксистській вітчизняній історіографії посідають праці Г.В.Плеханова, написані в першій період його творчості (до переходу на меншовицькі позиції в 1903 р.) В них знайшла відображення революційна діяльність декабристів, революціонерів-демократів В.Г.Бєлінського, О.І.Герцена, М.Г.Чернишевського, Т.Г.Шевченка³⁸.

ж ж

ж

Зразу після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка відкрила найширший доступ до раніше цілком закритих архівних фондів, проблематика історії вітчизняного революційного руху привернула пильну увагу радянських істориків. Ще не повністю засвоївши лєнінську концепцію всеросійського визвольного руху ХІХ – початку ХХ ст., діячі більшовицької історіографії з дожовтневих часів, соратники В.І.Лєніна М.С.Ольмінський та М.М.Покровський зробили перші спроби узагальнити відповідний фактичний матеріал³⁹. Вивчення історії повстання декабристів 1825 р. дуже похвалилось в зв'язку з сторічним його ювілеєм, широко відзначаваним у країні.

Радянські історики вперше взялись за монографічну розробку раніше зовсім не досліджуваних проблем декабристознавства, зокрема, в монографії М.В.Нечкіної вперше знайшла всебічне висвітлення історія "Товариства об'єднаних слов'ян", що діяло на Україні⁴⁰. Наукова цінність праць про декабристів, написаних М.М.Покровським та його послідовниками, зникувалась покладеною в їх основу хибною концепцією протиставлення Північного і Південного декабристських товариств як нібито цілком відмінних за класовим складом соціальною програмою і військовою тактикою. На декабристській збірній літературі, виданій на Україні⁴¹, негативно відбилася вигадана М.Грушевським і С.Єфремовим буржуазно-націоналістична теорія "українського декабризму", розкритикована на Всесоюзній конференції істориків-марксистів (грудень 1928 р. – січень 1929 р.).

Пов'язані з Україною наступні хронологічні сторінки історії всеросійського визвольного руху найбільше відображення в 20 – першій половині 30-х років знайшли в літературі про Т.Г.Шевченка. Промовами і статтями в шевченкознавство зробили внесок видатні діячі Комуністичної партії України Г.І.Петровський, М.О.Скрипник, В.П.Затонський, Д.З.Мануїльський. Правда, недостат-

³⁶ Текущий момент. Сборник. М., 1906; Степанов И. От революции к революции. Сборник статей 1905-1915 гг. М.-Л., 1925; Воронский В.В. Собр. соч., т. I. М., 1933; Луначарский А.В. Про литературу. Сборник статей. К., 1960.

³⁷ Куклин Г.А. Материалы к изучению истории революционного движения в России, т. I (1800-1854). Лєнева, 1905.

³⁸ Плеханов Г.В. Соч., т.2, с.108-153; т. 4, с. 313; т. 5, с.1-122; т. 10, с.201-372.

³⁹ Ольминский М.С. Из прошлого. М., 1919 (2-е изд. М., 1922); Покровский М. Очерки русского революционного движения ХІХ – ХХ вв. М., 1924.

⁴⁰ Нечкина М. Общество соединенных славян. М.-Л., 1927.

⁴¹ Декабристи на Україні. К., 1926; Рух декабристів на Україні. Харків, 1926; Бєгалій Д. Декабристи на Україні. Харків, 1926; Базилевич В. Декабристи на Київщині. 1825-1825. К., 1926; Добровольський А. Повстання Чернігівського полку. Харків, 1926.

не засвоєння в період становлення радянської історіографії ленінської концепції історії всеросійського визвольного руху призвело до плутаних соціальних визначень Кобзаря, який проголошувався поетом то передпролетаріату, то пролетаріату, то неможомого селянства тощо⁴², і лише з початку 30-х років за Шевченком в літературі закріплюється визначення "революційний демократ".

Одним з найцінніших здобутків радянського шевченкознавства періоду його становлення були розвідки, що висвітлювали ідейний зв'язок діяльності і творчості великого українського революціонера-демократа і програмних вимог Кирило-Мефодіївського товариства з творами і джерелами декабристів⁴³.

З самого початку свого зародження радянська історіографія всеросійського визвольного руху розвивалася в тісному зв'язку з аналізом базисних явищ історичного процесу. Правда, останні до середини 30-х років здебільшого розглядалися з точки зору висунутої М.М.Покровським помилкової теорії, згідно з якою нібито основною рушійною силою всього соціально-економічного і політичного життя дореволюційної Росії був торговий капіталізм. Саме в такому аспекті написано перші синтетичні праці з історії народного господарства, в яких криза феодально-кріпосницької системи трактувалася як наступ торгового капіталу⁴⁴. Економічна історія України в цих працях або в розвідках, присвячених окремому висвітленню у всеросійському масштабі стану і розвитку промисловості і сільського господарства⁴⁵, виступала як складова частина дожовтневої історії народного господарства Росії, що цілком відповідало історичній правді.

З таких же позицій написано й праці, присвячені історії промисловості, сільського господарства і торгівлі України першої половини XIX ст.⁴⁶ Хоч вони й мають відбиток буржуазної методології, але зберігають певну наукову цінність своєю багатом джерельною основою. З цього погляду особливо виділяється видана на початку 30-х років одна з синтетичних праць⁴⁷, що має в значній мірі джерелознавчий характер, бо фактично дає огляд різноманітних за змістом і формою документів з історії економічного розвитку України у першій половині XIX ст. до самої реформи 1861 р. В ряді праць загальноросійського змісту розгляд економіки поєднано з висвітленням класової бороть-

---

⁴² Вінок Шевченкові. Одеса, 1919; Тарас Шевченко. Збірник. К., 1921; Шевченко та його доба. Збірник 1-2. К., 1925-1926; Коряк В. Боротьба за Шевченка. Харків, 1925; Річницький А. Тарас Шевченко в світлі епохи (публіцистична розвідка). К., 1925; Шевченко. Річники перший і другий. Харків, 1928-1930.

⁴³ Багалій Д. Т. Шевченко і кирило-мефодіївці. Харків, 1925; Филипович П. Шевченко і декабристи. Харків, 1926.

⁴⁴ Покровский М.Н. Русская история в самом сжатом очерке. М., 1920; Пичета В.И. История народного хозяйства в России XIX - начала XX в. Начало индустриализации и разложения крепостного хозяйства. М., 1922.

⁴⁵ Воблий К.Г. Опыт истории свеклосахарной промышленности, т. 1. М., 1928.

⁴⁶ Букатевиц Н. Чумацтво на Україні. Історико-етнографічні нариси. Одеса, 1928; Сташевський С.Д. Сільськогосподарський ринок Правобережної України за передреформеної доби. К., 1929; Сташевський С.Д. Історія докапіталістическої ренти на Правобережній Україні. М., 1967; Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукрово-бурякової промисловості, т. 2-3. К., 1930-1931.

⁴⁷ Бровер І.М. Україна на порозі до промислового капіталізму (соціально-економічні нариси й матеріали), т. 1-2, К., 1931-1932.

бі труidiaх мас, головним чином селян і робітників⁴⁸. Цій боротьбі на Україні присвячувались навіть окремі дослідження, але вони в період становлення української радянської історіографії були ще поодинокими і писалися авторами, які не стояли на послідовно марксистських позиціях⁴⁹.

ж ж

ж

Цілковита перемога марксистсько-ленінської методології по всіх дослідницьких напрямках радянської історіографії була закріплена відомими постановами Комуністичної партії і Радянського уряду 1934-1936 рр. про історичну науку, яка, отже, вступила в новий етап свого розвитку. Щодо вивчення доживотної проблематики вітчизняної історії, зокрема історії України першої половини XIX ст., цей етап (особливо його найновіший період 50-70-х років) ознаменовано значними успіхами. Все в довоєнний час у світ вийшла праця, в якій на основі марксистсько-ленінської методології було узагальнено основні факти соціально-економічної і політичної історії України першої половини XIX ст.⁵⁰ Дальша узагальнюючо-дослідницька робота в галузі названого доживотного періоду після Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. пішла регіональним шляхом⁵¹. А щодо території України в цілому найважливіші факти соціально-економічної і політичної історії вказаного періоду стисло описані в першій главі узагальнюючої праці з історії народного господарства УРСР і в радї розділів двох видань першого тома двотомника з історії УРСР та третього тому восьмитомної "Історії Української РСР"⁵².

Значною мірою второваним істориками СРСР (в цілому) шляхом йшли дослідники економічної історії України дореформеного періоду. Крім загальних колективних або індивідуальних монографій та синтетичних праць з історії народного господарства дореформеної Росії⁵³, в світ вийшли монографічні до-

⁴⁸ Балабанов М. Очерки по истории рабочего класса в России. ч. I. М., 1923; Игнатович И.И. Борьба крестьян за освобождение. - М.-Л., 1924; Игнатович И.И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения. Л., 1925; Пажитнов К.А. Положение рабочего класса в России, т.1. Период крепостного труда. М., 1923; История классової борьбы в России в материалах и документах. Под ред. Н.Карпова и М.Мартынова, т. 1-2. Л., 1926; Крестьянское движение 1827-1869 гг., вып. 1. Подготовил к печати Е.А.Мороховец. М., 1931; Тайсинович А. Рабочий класс крепостной эпохи. Харьков, 1931; Вознесенский С.В. Разложение крепостного хозяйства и классовая борьба в России в 1800-1860 гг. Очерки. М., 1932.

⁴⁹ Пажитнов К.А. Очерки по истории рабочего класса на Украине. Харьков, 1925; Шапрай С.К. Київська козащина 1855 року. К., 1928.

⁵⁰ Ястребов Ф.О. Україна в першій половині XIX ст. К., 1939.

⁵¹ Слюсарський А. Слобідська Україна. Харків, 1954; Коломиец И.Г. Очерки по истории Закарпатья, ч.2. Социально-экономические отношения, национально-политическое и культурное движение в Закарпатье в XIX веке. Томск, 1959; Шульга І.Г. Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII - першій половині XIX ст. Львів, 1965; Торжество історичної справедливості. Законність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі. Львів, 1968; Дружинина Е.И. Южная Украина в 1830-1825 гг. М., 1970.

⁵² Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. М., 1954; История Украинской РСР, т.1. К., 1953; История Украинской РСР, т.1. К., 1967; История Украинской РСР у 8-и т., т.3. К., 1978.

⁵³ Хромов П.А. Экономическое развитие России в XIX-XX веках (1800 - 1917). М., 1950; Дружинина Н.М. Генезис капитализма в России. М., 1955; Лященко П.И. История народного хозяйства СССР, т.1. Докапиталистические формации. Изд. 4-е. М., 1956; Полянский Ф.Я. Первоначальное накопление капитала в России. М., 1958; Рожкова М.К., Рындзинский П.Г., Яцунский В.К. Очерки экономической истории России первой половины XIX в. М., 1959; Струмилин С.Г. Очерки экономической истории России. М., 1960.

слідження про промисловий розвиток⁵⁴, торгівлю⁵⁵, банково-фінансову систему країни⁵⁶. Певне відображення тут знайшов і відповідний фактичний матеріал з історії України. Чимало місця відведено йому і в двотомній праці академіка М.М.Дружиніна⁵⁷, яка є найгрунтовнішою науковою розвідкою проблем аграрної історії Росії першої половини XIX ст. В центрі дослідження – яскравий показ тяжкого матеріального і правового становища державних селян у 40–50 рр. XIX ст., і, шкода, що досі не створено подібних праць на матеріалі історії України, де феодально залежні від держави селяни (наприклад, козацтво) становили велику масу населення. Певною мірою, правда, висвітлюється соціально-економічне становище й цих категорій українського селянства в багатопроблемній монографії І.О.Гуржія, яка всебічно розкриває процес розкладу феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві XIX ст. України до "селянської" реформи 1861 р.⁵⁸ Аналогічні проблеми висвітлюється в монографії П.М.Герасименка, але вже на прикладі історії Східної Галичини з кінця XVIII ст. до революції 1848 р.⁵⁹

В широкому і в більш вузькому галузевому плані досліджується процес проникнення товарно-грошових відносин у поміщицькі маєтки і селянські господарства, в традиційні селянські ремісничі та візницькі (чумацькі) промисли, збільшення питомої ваги товарного виробництва в промисловості України першої половини XIX ст.⁶⁰ Як вузькоспеціальні, так і фундаментальні синтетичні дослідження проведені в галузі історії промислового розвитку України в до-реформенний період⁶¹. Грунтовним внеском у проблему промислового перевороту, навколо якої з приводу її змісту і періодизації точаться дискусії в радянській історіографії, є кілька монографій⁶². Характерно, що в них історія промислового перевороту на Україні розглядається в тісному зв'язку з відповідним соціально-економічним процесом в Росії. Всі згадані тут історико-економічні праці на великому фактичному матеріалі яскраво показують невпинне зростання і зміцнення економічних зв'язків України з Росією в період розкладу

⁵⁴ Струмилин С.Г. Промышленный переворот в России. М., 1944; Любимов П.Т. Очерки по истории русской промышленности. М., 1947; Памятнов К.А. Очерки истории текстильной промышленности дореволюционной России. Хлопчатобумажная, льнопеньковая и шелковая промышленность. М., 1958.

⁵⁵ Покровский С.А. Внешняя торговля и внешняя политика России. М., 1947; Яковлевский В.Н. Купеческий капитал в феодально-крепостнической России. М., 1953; Дячтяр Г.А. Внутренняя торговля в дореволюционной России. М., 1960.

⁵⁶ Боровой С.Я. Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861). М., 1958.

⁵⁷ Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Кисилева, т. I–2. М., Л., 1946–1958.

⁵⁸ Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. К., 1954.

⁵⁹ Герасименко М.П. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. К., 1959.

⁶⁰ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.). К., 1962; Слабєєв І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст.). К., 1964.

⁶¹ Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні, ч. I. Ремесло і мануфактура. К., 1959; Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. Текстильне виробництво. К., 1960.

⁶² Мельник Л.Г. Промисловий переворот в Росії і на Україні. К., 1969; Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. К., 1972; Дерев'янкін Т.І. Промисловий переворот на Україні. Питання теорії та історії. К., 1975.

феодално-кріпосницької системи, переконливо доводять прогресивну роль цих зв'язків у розвитку продуктивних сил усієї країни.

Плідність зміцнення зв'язків і дружби українського народу з російським яскраво показує класова боротьба, яка особливо посилювалась в період розкладу феодално-кріпосницької системи і була одним з його чинників. Це переконливо доводить багатий фактичний матеріал найновіших узагальнюючих праць з історії українського селянства і робітничого класу за весь дошовитневий період⁶³ і праця про класову боротьбу трудящих України з кінця ХУІІІ ст. до селянської реформи⁶⁴.

За прикладом статистично-економічної праці, в якій в масштабі всієї Російської імперії простежено ще з періоду феодално-кріпосницької епохи процес формування промислового пролетаріату⁶⁵, монографічно досліджено також історію зародження робітничого класу на Україні. Основу відповідної праці становить висвітлення періоду першої половини ХІХ ст.⁶⁶ Одну з істотних особливостей процесу автор вбачає в тому, що вже тоді він відбувався за рахунок не тільки місцевого населення (зубокілих державних селян та відпущених на оброк кріпаків), а й робітників, прибулих чи переведених з промислових районів Центральної Росії.

Вперше в радянській історіографії показано боротьбу українських селян Східної Галичини першої половини ХІХ ст.⁶⁷, зокрема "опришківство"⁶⁸, соціальний зміст якого намагалися затумувати буржуазні історики, витлумачуючи його як нібито позакласове "розбійництво" кримінальних злочинців. Остаточ-но також спростовано ще одну наклепницьку легенду буржуазної історіографії про українське селянство Східної Галичини як нібито віддану опору Габсбургів. Монографічне дослідження соціально-економічної і політичної історії Східної Галичини напередодні і в період революції 1848 р. показало, що українське селянство відігравало тоді роль революційної сили суспільства⁶⁹. Це доводять і революційно-демократичні та просвітательські ідеї тодішніх ідеологів українського селянства Східної Галичини, зокрема представників "Руської трійці", їх однодумців і послідовників, що стали предметом дослідження⁷⁰. У монографії А.С. Ніфонтова показано, що осторонь революційних подій 1848 р. у зарубіжній Європі не стояла й Росія, і певною мірою з цим пов'язане тодішнє піднесення селянського руху (в тому числі на Україні)⁷¹.

⁶³ Історія селянства Української РСР, т.І. К., 1967; Історія робітничого класу Української РСР, т.І. К., 1967.

⁶⁴ Туржій І.О. Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (з 80-х років ХУІІІ ст. до 1861 р.). К., 1958.

⁶⁵ Рашин А.Г. Формирование промышленного пролетариата в России. Статистико-экономический очерк. М., 1940.

⁶⁶ Туржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець ХУІІІ - перша половина ХІХ ст.). К., 1958.

⁶⁷ Стеблій Ф.І. Боротьба селянства Східної Галичини проти феодалного гніту в першій половині ХІХ ст. К., 1961.

⁶⁸ Грабовецький В.В. Антифеодална боротьба карпатського опришківства ХУІ - ХІХ ст. Львів, 1966.

⁶⁹ Косачевская Е.М. Восточная Галиция накануне и в период революции 1848 г. Львов, 1965.

⁷⁰ Гербільський Г.Ю. Передова суспільна думка в Галичині (30-х - середина 40-х рр. ХІХ століття). Львів, 1959; Гербільський Г.Ю. Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині ХІХ століття (до 1848 р.). Львів, 1964.

⁷¹ Ніфонтов А.С. Россия в 1848 году. М., 1949.

Керуючись положеннями марксистсько-ленінської методології щодо ролі особи в історії і наслідуючи народну традицію освітування ватажків антифеодалного селянського руху, радянські дослідники створили історико-біографічні праці про таких героїв⁷². Історико-біографічний жанр знайшов собі місце в творчому доробку українських радянських дослідників також при розробці проблем суспільно-політичного руху дореформеного періоду XIX ст. Наприклад, біографічні нариси про видатних декабристів, що діяли на Україні⁷³, капітальні праці про Т.Г.Шевченка, в яких його життя і діяльність висвітлюється на широкому тлі соціально-економічної і політичної історії країни, особливо - історії всеросійського визвольного руху⁷⁴.

Перший етап цього руху (дворянський), в тому числі й сторінки його історії, прямо пов'язані з Україною, знайшли глибоке і всебічне відображення у фундаментальних працях академіка М.В.Нечкіної⁷⁵ та ґрунтовних науково-дослідницьких збірниках. Продовжується й розробка історії декабристського руху на Україні⁷⁶, але на відміну від аналогічних за тематикою праць, створених в 20-ті роки, тепер провідною основоположною концепцією є спільність генезису, революційної тактики, програмних вимог таємних організацій декабристів, незалежно від географічного місця їх розташування і діяльності.

Від вказаних досліджень відрізняється лише територіальними межами розгляду проблеми (Росія в цілому, з одного боку, Україна - з другого), але оприлюднений за її змістом, напрямом, концепцією і навіть методикою розробки ряд синтетичних праць про розвиток суспільно-політичного руху післядекабристської епохи⁷⁷. Вперше виданий на Україні науково-популярний нарис про революційну діяльність нелегального політичного гуртка петрашевців⁷⁸, що мав певні контакти із тогочасним суспільно-політичним рухом на Україні, зокрема з Кирило-Мефодіївським товариством. Щодо оцінки останнього, то поки що єдності серед радянських істориків немає: одні вважають товариство типовою ліберально-реформістською організацією, а участь в ньому Шевченка викликаню частю випадковими обставинами⁷⁹, інші розглядають товариство під кутом зору

⁷² Гуржій І.О. Народний герой Устим Кармалюк. К., 1950; Гуржій І.О. Устим Кармалюк. К., 1955; Шевченко Ф.П. Лук'ян Кобилиця. З історії антифеодалної боротьби селянства Буковини першої половини XIX ст. К., 1958; Кашинец В. Кармалюк. М., 1965.

⁷³ Карташев Б.И. и Муравьев В.Б. Пестель. М., 1958; Медведська Л.О. Сергій Іванович Муравйов-Апостол. К., 1961; Медведська Л.О. Павло Іванович Пестель. К., 1964.

⁷⁴ Кирилюк Є. Т.Г.Шевченко. Життя і творчість. К., 1959 (вид. 2-е, доп. і перероб. К., 1964); В'язовський Г. та ін. Тарас Григорович Шевченко. Біографія. К., 1960; Траченко М.М. Літопис життя і творчості Т.Г.Шевченка. К., 1961; Кирилюк Є.П., Шаблійовський Є.С., Шубравський В.Є. Т.Г.Шевченко. Біографія. К., 1964; Хинкулов Л. Шевченко. М., 1966.

⁷⁵ Нечкіна М.В. Грибоедов и декабристы. М., 1949; Нечкіна М.В. Движение декабристов, т. 1-2. М., 1955; Нечкіна М.В. Декабристы. М., 1975; Нечкіна М.В. День 14 декабря 1825 года. Изд. 2-е, перераб. и доп. М., 1975.

⁷⁶ Лисенко М.М. Повстання декабристів на Україні. К., 1952; Лисенко М.М. Декабристський рух на Україні. К., 1954; Лисенко М.М. Повстання Чернігівського полку. К., 1956; Калутін Ю. Декабристи на Україні. К., 1971; Сергієнко Г.Я. Декабристи та їх революційні традиції на Україні. К., 1975.

⁷⁷ Федосов И.А. Революционное движение в России во второй четверти XIX в. (Революционные организации и кружки). М., 1958; Лылок Б.Д. Основные направления в русском общественно-политическом движении 30-40-х годов XIX в. М., 1950; Булик А.К. Суспільно-політичний рух в Росії 30-50-х років XIX ст. К., 1964; Сергієнко Г.Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. 1826-1850. К., 1971.

⁷⁸ Булик А.К. Петрашевці. Науково-популярний нарис. К., 1962.

⁷⁹ Зайончковский П.А. Кирило-Мефодиевское общество (1846-1847). М., 1959.

боротьби двох течій – ліберальної і революційної (причому в останній на передній план як одного з найфактавіших провідних діячів висувався великого українського Кобзаря)⁸⁰. Траплялося навіть, що в одному науковому збірнику виступали автори, які по-різному розв'язували дану проблему, з точки зору визначення провідної ролі в товаристві тої чи іншої суспільно-політичної течії⁸¹.

Підсумки досягнень і ще не розв'язаних завдань радянського шевченкознавства підбиті в колективній синтетичній праці, в окремому розділі якої спеціально висвітлюються проблеми вивчення місця Шевченка в загальноросійському визвольному русі 40–60-х років XIX ст.⁸² Поряд з невеликим за обсягом біографічним словником сучасників Шевченка, в тому числі його ідейних однодумців, у світ вийшла капітальна двотомна енциклопедична праця, в якій різноманітна революційна діяльність Кобзаря відображена в багатьох статтях⁸³.

Узагальнюючі праці, звичайно, опираються на спеціальні монографічні дослідження. В останніх уперше в радянській історіографії висунуто і в основному розв'язано проблему взаємин українського Кобзаря з російською революційною демократією⁸⁴. Всупереч накледницьким інсинуаціям української буржуазно-націоналістичної історіографії про нібито індивідуальність, або й навіть ворожість у цих взаєминах радянські автори на великому фактичному матеріалі переконливо довели обопільну благодійність найтісніших контактів Шевченка з великими російськими революціонерами-демократами М.Г.Чернишевським, М.О.Добролюбовим, О.І.Герценом та ін., розкрили яскраві сторінки їх революційного єднання в боротьбі проти самодержавно-кріпосницького ладу.

Вперше найшарше висвітлення знайшли різноманітні контакти великого українського революціонера-демократа з польським визвольним рухом⁸⁵. Докладно вивчені сторінки біографії Т.Г.Шевченка періоду заслання⁸⁶ і останніх років життя на "волі"⁸⁷, переслідування його творів царською

⁸⁰ Назаренко І.Д. Суспільно-політичні, філософські, естетичні та атеїстичні погляди Т.Г.Шевченка. К., 1964; Сергієнко Г.Я. Яскрава сторінка визвольного руху. (До 125-річчя Кирило-Методіївського товариства). К., 1971.

⁸¹ Т.Г.Шевченко. Збірник статей до 125-ліття з дня народження. 1814–1939. К., 1939 (див. статті П.Лаврова і А.Бортнікова).

⁸² Шевченкознавство. Підсумки й проблеми. К., 1975.

⁸³ Марахов Г.І. Т.Г.Шевченко в колі сучасників. К., 1976; Шевченківський словник. У 2-х т., т.1–2. К., 1976–1977.

⁸⁴ Шабліовський Є.С. Шевченко і російська революційна демократія. К., 1985 (2-е вид. К., 1958); Шабліовський Є.С. Т.Г.Шевченко і російські революційні демократи. 1858–1861. К., 1962; Шабліовський Є.С. Т.Г.Шевченко і російські революційні демократи. К., 1975; Шабліовський Є.С. Чернышевский и Украина. К., 1978; Головаха І.П. Т.Г.Шевченко і російські революційні демократи 50–60-х років XIX ст. К., 1953; Чернышевский Н.М. Н.Г.Чернышевский и Т.Г.Шевченко. Воспоминания, заметки, материалы. К., 1974. (2-е вид., К., 1978).

⁸⁵ Смирнов А.Ф. Революционные связи народов России и Польши. 30–60-е годы XIX в. М., 1962; Дьяков В.А. Тарас Шевченко и его польские друзья. М., 1964; Вервес Г.Д. Т.Г.Шевченко і Польща. К., 1964.

⁸⁶ Большаков Д. Літа невольничі. Книга пошуків і досліджень про Шевченка періоду заслання. К., 1971; Костенко А., Умірбаєв Е. Оживуть степи. Тарас Шевченко за Каспієм. К., 1977.

⁸⁷ Кур П. Третя зустріч. Хроніка останньої мандрівки Т.Шевченка на Україну. К., 1970; Большаков Д.Н. Ізав поет із заслання... Пошуки. Роздуми. Дослідження. К., 1977.

цензуров⁸⁸ та їх могутній революціонізувчий вплив на суспільство⁸⁹.

Творчість Т.Г.Шевченка також досліджена в аспекті її впливів на різноманітні галузі культури⁹⁰. Опубліковано багато наукових розвідок і про інших діячів української культури першої половини XIX ст.: учених, письменників, художників, композиторів, акторів тощо. Правда, поки що не створено спеціальних синтетичних праць з історії української культури дожовтневого часу, як і окремих її періодів XIX ст. Досі немає праць про процес розвитку культури в цілому з визначенням його закономірностей, особливостей, з глибоким показом невдухавчої боротьби антагоністичних суспільно-політичних ідей, за якими стояли ворожі один одному класи.

Створення таких праць - одне з актуальних найближчих завдань радянських істориків, які в даному разі можуть спертися на ґрунтовні висновки і великий фактичний матеріал багатьох фундаментальних узагальнюючих досліджень про окремі галузі дожовтневої культури XIX ст. на Україні: літературу, образотворче мистецтво, музику, театр, гуманітарні та природничі науки і техніку. Вийшов в світ ряд праць з історії дореволюційних вищих учбових закладів, у тому числі тих, які виникли в першій половині XIX ст., зокрема Харківського і Київського університетів. Правда, ще далеко не до кінця заповнена прогалина в показі творчої ролі народних мас дожовтневої України. Майже немає праць про народних ремісників-умільців, винахідників, мислителів, а єдина монографія про кріпосних вільнодумців XIX ст. висвітлює тему в масштабі всієї Росії, і, природно, український матеріал тут не посідає помітного місця⁹¹.

Значний внесок зробила радянська історіографія у висвітлення патріотичного подвигу народу в захисті Батьківщини від іноземних загарбників. Навала і розгром наполеонівських полчищ під час Вітчизняної війни 1812 р. ґрунтовно висвітлені в ряді військово-історичних праць загального і вузькоспеціального змісту⁹². Вийшов у світ ряд розвідок, в яких розповідається про героїзм солдатів і офіцерів - українців у битвах російської армії та партизанській боротьбі проти загарбників, про створення та участь у боях 1812 р. Чернігівсько-Полтавського ополчення та українських козацьких полків⁹³. Що ж до висвітлення подій Кримської війни 1853 - 1856 років, то й

⁸⁸ Бородин В.С. Т.Г.Шевченко і царська цензура. К., 1969.

⁸⁹ Ястробов Ф. Революционные демократы на Украине. Вторая половина 50-х - начало 60-х годов XIX ст. К., 1960; Шаблювський С. Народ і слово Шевченка. К., 1961; Шаблювський Б. Народ и поэзия Шевченко. К., 1964; Прийма Ф.Я. Шевченко и русская литература XIX века. М.-Л., 1961; Прийма Ф.Я. Шевченко і російський визвольний рух. К., 1966.

⁹⁰ Чаедамов С. Педагогічні ідеї Шевченка. К., 1953; Говля П. Т.Г.Шевченко - художник. К., 1953; Пільгук І.І. Т.Г.Шевченко - основоположник нової української літератури. К., 1963; Пільгук І.І. Традиції Т.Г.Шевченка в українській літературі. К., 1963; Попов П.М. Шевченко і Київський університет. К., 1964.

⁹¹ Коган А. Крепостные вольнодумцы (XIX век). М., 1966.

⁹² Гарин Ф.А. Изгнание Наполеона. М., 1943; Жилин П.А. Контрнаступление Кутузова в 1812 г. М., 1950; Жилин П.А. Контрнаступление русской армии в 1812 году. М., 1953; Гарнич Н.Ф. 1812 год. М., 1952; Бескровный Л.Г. Отечественная война 1812 г. и контрнаступление Кутузова. М., 1951; Бескровный Л.Г. Отечественная война 1812 года. М., 1962; Бичков Л.Н. Крестьянское партизанское движение в Отечественной войне 1812 г. М., 1954; Тарле Е.В. 1812 год. М., 1959; Бабкин В. Народное ополчение в Отечественной войне 1812 года. М., 1962.

⁹³ Гербілський Г.Ю. Українські козацькі полки і українське ополчення в Вітчизняній війні 1812 р. М., 1943; Гербілський Г.Ю. Український народ

донині найгрунтовнішою радянською працею залишається синтетичне довідомне дослідження академіка Є.В.Тарле⁹⁴.

ж ж

ж

Отже, поданий вище стислий історіографічний огляд^ж вивчення соціально-економічної, політичної і культурної історії України першої половини ХІХ ст., з одного боку, наочно показує великі досягнення радянських істориків, а з другого – доводить кончу необхідність монографічної розробки цілого ряду важливих проблем. Зокрема, спеціальних досліджень потребують проблеми соціально-економічної структури населення України вказаного періоду, класової боротьби трудящих, формування української нації, розкриття взаємовпливів російської і української прогресивних культур, ролі народних мас в історичному процесі взагалі і зокрема у створенні матеріальних і культурних цінностей. Благородне й почесне завдання радянських дослідників – якнайповніше розкрити сторінки братньої дружби українського народу з великим російським.

Г. Я. С е р г і є н к о

З ІСТОРІЇ ПОВСТАННЯ 1830-1831 рр.
НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Польське визвольне повстання 1830-1831 рр. зайняло визначне місце в історії боротьби народів царської Росії проти самодержавства. Польські революціонери на чолі з Й.Мелевелем виступили з широкою програмою соціально-економічних реформ, якими передбачалася повна ліквідація кріпосництва, що гальмувало суспільний розвиток Польщі. Ця програма була близькою до планів російських дворянських революціонерів-декабристів, які, укладаючи бойовий союз з польським "Патріотичним товариством" (1825 р.), передбачали також встановлення у визволеній Польщі республіки та проведення соціальних реформ.

Дальше вивчення й поглиблене дослідження історії повстання 1830-1831 рр. на Правобережній Україні дає можливість розкрити і показати спільність долі та непорушність дружби російського, українського, білоруського, литовського, польського народів у визвольній боротьбі. У вогні повстання народився лозунг "За нашу і вашу свободу!", який на кілька десятиліть став девізом прогресивних сил, що виступали проти самодержавства.

У дореволюційний час російські дворянські і буржуазні історики намагалися всіляко спотворити й фальсифікувати зміст подій, що відбувалися в 1830-1831 рр. не лише в самій Польщі, а й на Правобережній Україні, в Біло-

---

у Вітчизняній війні 1812 р. К., 1946; Стрельський В.І. Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. К., 1953; Булик А.К. і Стрельський В.І. Великий патріотичний подвиг. (Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р.) К., 1962; Абазікін Б.С. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. К., 1962; Касименко О.К. Вітчизняна війна 1812 року – іскравий вистав народного патріотизму. К., 1962.

⁹⁴ Тарле Е.В. Крымская война. Изд. 2-е испр. и доп., т. I-2, М.-Л., 1950.

^ж Його обмежений обсяг не дозволив залучити до аналізу численні публікації історичних документів, в тому числі видані окремими збірниками, а також статті різної тематики, надруковані в журналах і наукових збірниках. Згадано лише ті праці, які вийшли в світ окремими виданнями.

русії і Литві¹. Вони виступали захисниками паризму й наблизили визвольний рух. У дусі буржуазного оп'єктивізму написана праця німецького історика Ф.Сміта, що була перекладена на російську мову й видана в Росії². Ці праці містили фактичний матеріал про події визвольного повстання 1830 - 1831 рр., але викладалася його історія тенденційно, з великодержавних позицій і на догоду самодержавству.

Польську прогресивну історіографію повстання 1830-1831 рр. започаткували революціонери-емігранти Й.Лелевель, М.Мохнацький, Л.Мерошлавський, Ф.Вротновський та ін.³ Вони високо оцінювали подвиги повстанців і прагнули проаналізувати причини поразки повстанців з тим, щоб запобігти їх під час майбутньої боротьби за визволення Польщі. Значна увага в їх працях приділяється подіям на Правобережній Україні.

У той же час польська буржуазна історіографія (В.Токах, І.Гофман, С.Пржевальський та ін.) акцентувала увагу переважно на національних аспектах руху, осмисляла соціально-економічні передумови повстання, фальсифікувала його руйнівні сили тощо.

Історики Польської Народної Республіки приділяють значну увагу вивченню польських визвольних повстань кінця XVIII - XIX ст. (Ю.Дуткевич, С.Кеневич, Т.Ленковський, В.Бортновський, В.Завський, В.Ростоцький та ін.). Проте в їх працях досліджуються події, що відбувалися переважно на території Польщі, і менше уваги приділяється повстанському руху на території Правобережної України, Литви і Білорусії.

Польське визвольне повстання 1830-1831 рр. досліджувано багато радянських істориків (М.І.Рубинштейн, В.Ганцова-Классен, П.А.Лавров, Ф.О.Ястребова, О.І.Бортникова, Л.А.Обушанкова, М.П.Мітіна, В.М.Зайцев, В.А.Дьяков та ін.). В їх працях значна увага приділяється соціально-економічним аспектам повстанського руху. За останні роки захищено кандидатські дисертації, що висвітлюють як історію польського повстання в цілому, так і хід його на Правобережній Україні. Автори їх М.Векховський⁴ і Л.В.Баженов⁵. Слід особливо відзначити працю дослідника Л.В.Баженова, який значну увагу приділив висвітленню подій польського повстання на Правобережній Україні. Однак temu не можна вважати вичерпанов в дослідницькому плані.

Наявність значної документальної бази й концентрація додаткових фактичних матеріалів в історичній літературі дає можливість дещо узагальнити історію повстання на Правобережній Україні й приділити більше уваги недостатньо висвітленим питанням.

¹ Окунев Н. История второй половины польской войны 1831 г. СПб., 1835; Записки Н.В.Берга о польских заговорах и восстаниях после 1831 года. - Русский архив, 1871, № 1; Погодин М.П. Польский вопрос. Собрание рассуждений, заметок и замечаний (1831-1867). СПб., 1867; Пузыревский А.К. Польско-русская война 1831 г. СПб., 1890; Шульгин В.Я. Юго-Западный край в последние 25-летие. СПб., 1864.

² Смит Ф. История польского восстания и войны 1830-1831 гг., т.1-3. СПб., 1863-1864.

³ Lelewel J. Porównanie dwu powstań narodu polskiego 1794 i 1830. - Dzieła, t.8. Warszawa, 1961; Mochmacki M. Powstanie narodu polskiego w r. 1830, t.1-2. Paryż, 1833-1834; Mierosławski L. Powstanie narodu polskiego w r. 1830 i 1831, t. 1-5. Paryż, 1845-1846; Wrotnowski F. Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w r. 1831, t. 1-2. Paryż, 1837-1838.

⁴ Векховский М. Польское национально-освободительное движение в Царстве Польском, Литве, Белоруссии и на Украине и русско-польские революционные связи 1830-1849 гг. М., 1958.

⁵ Баженов Л.В. Восстание 1830-1831 гг. на Правобережной Украине. К., 1973.

Наприкінці ХІІІ ст. Польщу загарбали й поневолили сусідні держави – цісарська Австрія, королівська Пруссія і царська Росія. Її доля остаточно була вирішена у 1815 р. на Віденському конгресі "Священного союзу". Поділ Польщі засудили прогресивні сили усього світу як акт насильства. В.І.Ленін зазначав, що цей поділ "прирік польський народ на довгі роки гноблення..."⁶. Польський народ піднявся на рішучу визвольну боротьбу. Розчленована Польща, як вказував Ф.Енгельс, "...зробилася революційною частиною Росії, Австрії і Пруссії"⁷. Національно-визвольний рух у Польщі активізувався під впливом повстання декабристів, сприяв розвитку революційної боротьби в Європі⁸.

Високу оцінку польському національно-визвольному рухові дав В.І.Ленін. Він указував, що в кінці ХІІІ ст. і в першій половині ХІХ ст. в Росії і більшості слов'янських країн ще не розвинулися масові "демократичні рухи", а тому в той час "...шляхетський визвольний рух у Польщі набував гігантського, першорядного значення з точки зору демократії не тільки всеросійської, не тільки всеслов'янської, але і всєвропейської"⁹.

Перше польське визвольне повстання (1794 р.) очолював видатний борець за незалежність Польщі, діяч національно-визвольного руху Тадеуш Косцюшко. Повстання зазнало невдачі, але воно поклало початок збройній боротьбі польського народу проти самодержавства. В наступні десятиріччя в Польщі гуртувалися нові сили для продовження боротьби за свободу.

У Варшаві 1828 р. виникло таємне товариство з військових, студентів, урядовців, престаряків дворянства та шляхти. Товариство швидко зростало. Головною метою його було повалення влади царського самодержавства і визволення Польщі. В ньому відомий революціонер і вчений Йоахім Лелевель очолював демократичне крило, що виступало за глибокі соціальні реформи й республіку.

Липнева революція 1830 р. у Франції, перемога бельгійського народу в боротьбі проти панування Нідерландів, піднесення національно-визвольного руху в Італії – усі ці події сприяли боротьбі польських патріотів за незалежність своєї країни. Пруський король і російський цар вже готували сили для походу проти революційного руху Європи, коли 17(29) листопада 1830 р. вибухнуло визвольне повстання у Варшаві. "...В 1830 р., – писали К.Маркс і Ф.Енгельс, – коли імператор Микола I і прусський король збиралися здійснити свої плани відновлення легітимної монархії шляхом нового нападу на Францію, польська революція... переписила їм шлях"¹⁰.

Повстанська армія, що нараховувала 150 тис. чоловік солдатів і офіцерів, розгромила царські війська й примусила їх покинути Польщу. У Варшаві було утворено національний уряд – Бюро народовий, відновив роботу сейм. 13 (25) січня 1831 р. сейм на вимогу революційних сил проголосив детронізацію Миколи I і дому Романових. У той же день населення Варшави урочистою маніфестацією вшанувало пам'ять п'яти декабристів: Пестеля, Муравйова-Апостола, Бестужева-Рюміна, Рилєєва і Каховського, які прийняли мученицьку смерть за

⁶ Ленін В.І. Повне збір. творів, т.40, с.175.

⁷ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т.5, с.362.

⁸ Ольшанский П. Декабристы и польское национально-освободительное движение. М., 1959, с. 214-225.

⁹ Ленін В.І. Повне збір. творів, т.25, с.283.

¹⁰ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т.19, с.238.

свободу народів Росії¹¹. Польські революціонери відродженого "Патріотичного товариства" проголосили лозунг "За нашу і вашу свободу!"

Перші успіхи польського визвольного повстання свідчили про бойовий революційний запал, що охопив народні маси. Однак польська аристократія і шляхта, боячись соціальної революції, як вказував Ф.Енгельс, "стримувала поривання в інших польських землях" і "залишила недоторканою кріпосну залежність селян"¹². Цим була штучно звужена соціальна база революції і її справа прирікалася на невдачу.

У Волинській, Подільській і Київській губерніях шляхта, розраховуючи на власні сили і домагаючись задоволення класових інтересів, не допускала до участі в повстанні селянські маси, які перебували на становищі кріпаків. Поміщики намагалися зберегти кріпосництво і своє неподільне панування над селянами. Шляхта настирливо прагнула включити у відроджувану польську державу українські та білоруські землі, що раніше перебували під владою Польщі. Все це свідчило про загальну обмеженість польського визвольного руху¹³.

Щоб не допустити розгортання повстання, Микола I 1 (13) грудня 1830 р. підписав указ, згідно з яким Гродненська, Віленська, Мінська, Волинська й Подільська губернії оголошувалися на воєнному стані¹⁴. Там зосереджувалися значні військові сили царської армії.

Незважаючи на присутність військ і складність становища, польські патріоти продовжували боротьбу. Наприкінці 1826 р. на Волині в м.Кременці виникло таємне товариство "Косіонери" на чолі з дворянином Н.Олізаром¹⁵. Товариство налагодило зв'язок з польськими повстанцями, військові загони яких перебували у фортеці Замостя. Для поширення впливу товариства та підготовки збройного повстання було вирішено використати повітових предводителів дворянства. Цей план знайшов підтримку серед поміщиків і шляхти Кременецького, Дубенського, Луцького, Ровенського, Ковельського, Заславського і Володимирського повітів. На Волинському Поліссі організацією товариств займався С.Ворцель і К.Годеський, у м.Кременці - Я.Малиновський з Поділля¹⁶.

Проводилася підготовка сил для повстання на Поділлі та Київщині. В Кам'янці-Подільському 25 листопада (6 грудня) 1830 р. шляхта, зібравшись на таємну нараду (20 чоловік), вирішила негайно послати до Варшави свого представника М.Дениска - сина генерала, учасника повстання 1794 р. Йому доручалося заявити Жонду народовому, що патріоти Поділля готові виступити на боротьбу й чекають наказу¹⁷.

Незабаром в с.Губинку Гайсинського повіту на Поділлі відбулася широка нарада шляхтичів, зібрана В.Словицьким. На ній вирішено було піднятися на боротьбу за незалежність та свободу Польщі, заради "справедливості дати се-

¹¹ ЦДА УРСР у Києві, ф.533, оп.1, спр. 1142, арк. 32; Мочнас-кі М. Powstanie narodu polskiego w roku 1830 i 1831, t. 2, Poznań, 1863, s. 204-206.

¹² Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т.4, с.471.

¹³ Лавров П.А. Українське селянство і польське повстання 1830-1831 рр. на Правобережній Україні. - Записки історичного факультету Львівського державного університету ім.І.Франка, т.1, 1940, с.89-90, 93.

¹⁴ Wrotnowski F. Op.cit., t.1, s. 164-165.

¹⁵ Pamiętniki kwatermistrza N. Olizara. Rok 1831, cz.1, s. 4, 85, 86, 90.

¹⁶ Wrotnowski F. Op. cit., t.1, s. 177-181, 198-199, 200-203.

¹⁷ Ibid., s. 157-159.

лянам волю і земельну власність"¹⁸. Однак поміщики, обмежуючись лише обі-
цянками, насправді й не думали радикально розв'язувати селянське питання.

22 грудня 1830 р. (3 січня 1831 р.) у м. Кам'янці-Подільському виникла
таємна організація "Совз вільних синів Поділля", куди увійшла переважно мо-
лодь - студенти, адвокати, писарі, офіцери, урядовці та ін. Товариство очо-
лив А. Заршинський. Учасники організації прийняли присягу і зобов'язалися по-
ширвати вплив товариства в повітах, готуватися до збройного повстання. Во-
ни утворили керівний центр в Кам'янці-Подільському, а в повітових містах
Могильові, Ямполі, Проскуріві, Летичеві та Літині - трійки, що налагоджува-
ли зв'язки з поміщиками, шляхтою, урядовцями, міщанами. Чисельність това-
риства досягала 280 осіб, з яких 80 знаходилося в Кам'янці-Подільському¹⁹.

На з'їзді шляхтичів Поділля у м. Барі 7(19) лютого 1831 р. утворилося
таємне "Патріотичне товариство" на чолі з центральним комітетом, або хун-
тою, з семи членів. Головною метою товариства була підготовка сил для по-
встання на Правобережжі. Відповідно до цього розподілялися і обов'язки чле-
нів хунти: зрадваному вище Я. Малиновському доручалося поширювати вплив то-
вариства на Волині, В. Тимкевичу - Київщині і Я. Сулатицькому - на Поділлі.
Ця трійка займала керівне становище в "Патріотичному товаристві". До хунти
увійшов і А. Заршинський, який заявив про свою згоду підпорядкувати новому
товариству "Совз вільних синів Поділля"²⁰.

Після Горохівської битви, що відбулася 1(13) лютого 1831 р., у Лонді
народовому постало питання про організацію повстання на Правобережній Ук-
раїні. Спочатку диктатор генерал Ю. Хлопіцький категорично заявив М. Денис-
ку, що Лонд не може послати війська на Волинь і Поділля, й наказував чека-
ти спокійно. Становище змінилося після усунення диктатури. Завдяки енер-
гійному втручанню члена уряду Й. Ладзева від сейму вдалося домогтися уро-
чистого оголошення, в якому губернії Правобережжя також закликалися до уча-
сті в повстанні. В середині березня 1831 р. Дениско повернувся на Поділля
й повідомив хунту про рішення Лонду народового послати на Правобережжя кор-
пус військ під командуванням генерала Ю. Дверницького. Сюди також прибув ури-
дочий представник з Варшави і офіційно повідомив хунту про підтримку пов-
стання на Правобережжі²¹.

Шляхта Київщини на нараді в с. Чернявці, де були представники від май-
же всіх повітів, вирішила обрати головним керівником повстанських сил чле-
на хунти В. Тимкевича. Вибори відбулися 24 лютого (8 березня) 1831 р. Тут же
прийнято ухвалу про організацію повстання.

Ухвала становить інтерес як один з програмних документів шляхетського
руху на Правобережжі. Як і на нарадах в Губнику та Чернявці, першим пунк-
том ухвали було побажання "дати селянам безумовну свободу". Хоч цей пункт
не здійснювався на практиці, та він свідчить, що шляхта усвідомлювала не-
можливість перемогти повстання без участі селянства. Інші пункти ухвали зоб-
ов'язували поміщиків давати кошти на утримання повстанського війська, мі-
стили план організації повстання й пропаганди в повітах, зв'язку між пов-
станськими силами і Лондом народовим²².

¹⁸ Wrotnowski F. Op. cit., t. 1, s. 159-161.

¹⁹ Wrotnowski F. Op. cit., t. 1, 182-183, 195-197; Смит Ф. История поль-
ского восстания и войны 1830 и 1831 годов, т. 2. СПб., 1863, с. 172.

²⁰ Смит Ф. Указ. соч., с. 171; Wrotnowski F. Op. cit., t. 1, s. 193-197.

²¹ Wrotnowski F. Op. cit., t. 1, s. 214-217; Смит Ф. Указ. соч., с. 172.

²² Wrotnowski F. Op. cit., t. 1, s. 236-237.

Відсутність єдиного керівництва негативно відбивалася на розвитку шляхетського повстанського руху. Тому на нараді 50 представників шляхти Київщини і Поділля у с. Михайлівці Вінницького повіту 10(22) березня 1831 р. було вирішено обрати В.Тимкевича головним керівником, виробити реальний план повстання та негайно розпочати бойові дії, скориставшись тим, що на Поділлі й Київщині перебувала незначна кількість царських військ. Учасникам наради доручено в кожному повіті формувати кінні й піші військові загони. На нараді вирішили також не залучати до участі в повстанні селян, побоюючись, щоб вони не повернули даної їм зброї проти своїх же панів²³.

Розширена нарада хунти "Патріотичного товариства" і "Союзу вільних силів Поділля" за участю представників Кам'янецького, Могильовського, Летицького, Літинського і Проскурівського повітів у с.Струзі Ушицького повіту в кінці березня 1831 р. схвалила рішення, прийняті в Михайлівці, зобов'язалася виконувати накази В.Тимкевича²⁴.

Центрами таємної підготовки повстання стали села Очеретне Липовецького повіту і Чернявка на Київщині. Сюди надходили від поміщиків грошові кошти, а також звозилися зброя і спорядження. Передбачалося в кожному з 24 повітів Київщини і Поділля озброїти до 500 повстанців: поміщиків, шляхтичів, урядовців, слуг тощо. Серед селян велася пропаганда, але їх участь у боротьбі відкладалася до того часу, коли вона набуватиме масового характеру²⁵.

У середині березня 1831 р. на Правобережжі одержано відозву генерала В.Дверницького від 4(16) березня про підготовку сил для повстання. Тимкевич негайно відправив до фортеці Замостя посланця з донесенням про стан справ на Київщині й Поділлі²⁶. Однак постійного зв'язку з Дверницьким йому вдалося налагодити не вдалося.

Для організації повстання на Поділлі й Київщині важливе значення мала нарада керівників 19(31) березня 1831 р. в с.Глинці Брацлавського повіту на Поділлі. В цей час уже стало відомо про рух корпусу Дверницького на Волинь. Тому учасники наради вирішили розпочати повстання у великому районі півдня Поділля між річками Південним Бугом і Дністром в Могильовському, Ушицькому, Кам'янецькому і Летицькому повітах. Своїми силами повстанці мали прикривати позиції від Малого Могильова до Жванця, щоб не пропускати з Бессарабії царських військ корпусу генерала Л.Рота (колишнього душителя повстання декабристів). Передбачалося оволодіти Кам'янцем-Подільським і утворити там тимчасове правління, на яке покладалося б загальне керівництво повстанням. На цій нараді вирішено обрати головнокомандуючим повстанським військом на Правобережжі 80-річного генерала О.Колишко, який ще в 1794 р. брав участь у повстанні під проводом Т.Косцюшка. Проте час виступу повстанців не було визначено: вирішено чекати відомостей від корпусу Дверницького²⁷.

²³ Wrotnowski F. Op.cit., t.1, s. 228-229; Смит Ф. Указ. соч., с.173.

²⁴ Wrotnowski F. Op.cit., t.1, s. 232.

²⁵ Ibid., s. 236-237.

²⁶ Ibid., s.239.

²⁷ Смит Ф. Указ. соч., с.174; Клебановский П. К истории польского восстания в юго-западном крае в 1831 году. - Киевская старина, 1905, № 6, с. 445.

Виконувши наказ Еонду народного, генерал Д.Дверницький 17 лютого (1 березня) 1831 р. повів свій корпус, що налічував 6,5 тис. солдатів і офіцерів, з с.Козинець (поблизу р.Вісли) на м.Пулава і далі у напрямку кордонів Волині, пробиваючись через заслони російських військ. 1(13) березня корпус вступив до фортеці Замостя. Під час маршу від Вісли до Замостя від холери та інших хвороб корпус втратив близько 500 солдатів і офіцерів. Він складався з 4 бригад (22 ескадрони кінноти, 4 батальйони піхоти і 2 батареї), на озброєнні яких було 12 гармат і 3 тис. снарядів²⁸.

Після тривалого перепочинку польський корпус рушив далі й 29 березня (10 квітня), переправившись через р.Західний Буг, поблизу м.Крилова, вступив до с.Поріцьк на Волині. Польським повстанцям на Волині протистояли переважачі сили царських військ під командуванням генерала Ф.В.Рідігера: 6950 чоловік піхоти і 3850 чоловік кавалерії - загалом 10 780 солдатів і офіцерів, артилерія складалася з 36 гармат. Головні сили зосереджувалися в с.Красному на р.Стир²⁹.

У Поріцьку Дверницький опублікував відозву, в якій заклинав шляхту Пруського бережжя до повстання. Однак очікуваного повстання не відбулося: до польського корпусу приєдналося лише кілька дрібних шляхетських загонів³⁰.

Головні сили польського корпусу 2(14) квітня прибули в м.Дружнополь, де передбачалося підписати конфедераційний акт, що мав сприяти організації повстання на Волині. Однак конфедерацію утворити не вдалося: до Дружнополя прибули лише графи Чапський, Стецький і Тарновський. Шляхта ухилялася від виступу. Магнати погодилися сформувати по одному полку. Дверницький виділяв їм офіцерів³¹.

Зрозумівши, що сили повстанців на Волині слабкі й нездатні подати допомогу корпусові, Дверницький вирішив продовжити похід на Поділля. Але генерал Рідігер відгадав його намір і виставив у напрямку м.Берестечка заслони царських військ, які й примусили польський корпус 4(16) квітня зайняти позиції в с.Боремлі над р.Стир й готуватися до рішучої битви з царськими військами. Корпус фактично вже перебував в оточенні, бо шляхи на Дубно і Кременець також були відрізані. Генерал Д.В.Лавидов з чотирма полками козаків і драгунів прибув услід за польським корпусом й зайняв м.Крилов, перетнувши шлях до фортеці Замостя³².

Саме в цей час спалахнуло повстання шляхти у Володимирському повіті. Його очолив граф Л.Стецький, який зібрав повстанський загін і 6(18) квітня захопив м.Володимир. Загін козаків і драгунів, що прибув з Крилова, розгромив повстанців у жорстокому бою³³. Повстання, таким чином, було придушене в зародку й не поширилося на Волині.

Царські війська розпочали наступ на польський корпус. В Боремлі 6-7 (18-19) квітня 1831 р. відбулася вирішальна битва, в якій корпус Дверниць-

²⁸ Смит Ф. Указ. соч., с. 175-176; Wrotnowski F. Op. cit., t. 1, s. 219-221.

²⁹ Смит Ф. Указ. соч., с. 179-181.

³⁰ Там же, с. 181; Клебановский П. Указ. соч., с. 427-428. Wrotnowski F. Op. cit., t. 1, s. 225-227.

³¹ Смит Ф. Указ. соч., с. 182-183.

³² Там же, с. 183-185; Wrotnowski F. Op. cit., t. 1, s. 258.

³³ Смит Ф. Указ. соч., с. 184-185.

кого зазнав значних втрат вбитими, пораненими й полоненими і вже не міг без поновлення весті бої з переважними силами царських військ³⁴.

Над корпусом нависла загроза нової битви і повного знищення. Тоді Дверницький прийняв рішення відступати на Поділля вздовж австро-російського кордону. Польський корпус рухався через с.Хотимля, міста Радзівілов, Почасв, Вишинець, Клюдно. Поблизу Вишгородка його атакували значні сили військ Рідігера, відрізали шлях на Поділля й примусили оборонятися. 13(25) квітня Дверницький наказав підрозділам корпусу зайняти вигідну позицію вздовж австро-російського кордону поблизу с.Лямінець. Царські війська генералів Рідігера, Рота і Кайсарова півколом оточили повстанців і притиснули до кордону³⁵.

Намагання Дверницького протриматися до підходу сил з Поділля і Польщі, куди були послані гінці, виявилися марними. 15(27) квітня 12-тисячне царське військо розпочало наступ на позиції польського корпусу. У вирішальну хвилину польський корпус, не прийнявши бою, перейшов австрійський кордон, де його оточили австрійські війська і роззброїли. В час переходу кордону він не перевищував 4 тис. чоловік – понад 2 тис. солдатів і офіцерів загинуло в боях, поранено або відділилося й уникло полону³⁶.

Незважаючи на невдачі й відступ корпусу Дверницького, на Волині піднялася хвиля повстань. Зокрема, К.Гудебському вдалося організувати виступ повстанців у Луцькому, Ковельському і Ровенському повітах. У Луцькому повіті діяв зі своїм загonom граф С.Ворцель, який пізніше став відомий як польський революціонер-демократ. 10(22) квітня атачки повстанських загонів зібралися поблизу с.Черевахи: С.Ворцель, К.Гудебський, Н.Олізар, П.Мошинський та ін. За прикладом минулих конфедерацій вони урочисто прийняли акт про повстання, створили військоvu та цивільну раду, президентом яких було обрано Н.Олізара. Військові сили повстанців склалися з 2 ескадронів кінноти, 2 рот егерів і 2 рот косиньєрів (піхотянців, озброєних косами)³⁷.

З табору під Черевахою повстанці розпочали бойові дії. 19 квітня (1 травня) вони захопили м. Ковель, де знаходилися воєнні склади (зброя, боеприпаси, мундири, сідла тощо). На придушення повстання царський уряд послав військові сили під командуванням генерала Квітницького, який розгромив повстанський табір під Черевахою і зайняв Ковель. Частина повстанців відступила в Галичину. С.Ворцель із своїм загonom деякий час вів партизанську боротьбу на Волині³⁸.

"Як я довідався з книги Сміта, – писав Ф.Енгельс в листі до К.Маркса 22 липня 1852 р. – над Ворцель був дійсно графом і одним з головних учасників повстання на Волині..."³⁹

Волинь була заповнена царськими військами: під командуванням генерала Рідігера знаходився 4-й кавалерійський корпус, 10-та піхотна дивізія і два козацькі полки, які контролювали територію Володимирського і Ковельського повітів, охороняли кордон від Крилова до Влодава, а також наглядали за форте-

³⁴ Сміт Ф. Указ. соч., с.186-192; Ястребов Ф. Нариси з історії України. – Україна в першій половині XIX століття. К., 1939, вип.8, с.105.

³⁵ Сміт Ф. Указ. соч., с.192-195; Wrotnowski F. Op.cit., t.1, s.266, 269, 271.

³⁶ Сміт Ф. Указ. соч., с.197-201; Wrotnowski F. Op. cit., t.1, s.273-274.

³⁷ Сміт Ф. Указ. соч., с.208.

³⁸ Там же, с.209.

³⁹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т.28, с.72.

пед Замостя. З метою запобігання повстань у бойовій готовності перебували війська генерала Кайсарова - 3-й піхотний корпус, бригада і два окремі полки⁴⁰.

Саме в цей час у Житомирському повіті на Волині капітан польської армії К.Рушицький поблизу м.Чуднова зібрав загін з 130 чоловік і вирішив приєднатися до повстанського війська генерала Кошишко. Переправившись через р.Південний Буг, він дізнався про його відступ в Галичину. Тоді Рушицький змінив маршрут і вирушив у Польщу. Уникаючи сутичок з царськими військами генерала Муравйова, який його переслідував, Рушицький повів загін через Мажиріч, Домбровицю, Рафалівку. Поблизу Рафалівки до нього приєднався загін С.Ворцеля. Кілька сот повстанців на чолі з К.Рушицьким і С.Ворцелем прорвали заслони царських військ, форсували р.Західний Буг і 29 травня (10 червня) пробілися до фортеці Замостя⁴¹.

Останній спалах повстання відбувся в Овруцькому повіті Волинської губернії. На початку травня 1831 р. в Овручі повстанців очолив шляхтич В.Головинський. Місцевий базиліанський монастир доставив їм 6 фальконетів (негалицьких гармат). З державної каси для потреб повстання реквізовано 60 тис. карбованців.

Проти повстанців виступив загін царського війська. В короткочасному бою поблизу с.Буда-Любівка повстанці зазнали поразки. 10(22) травня царське військо вступило до Овруча. Тяжко поранений Головинський був взятий у полон і незабаром помер від ран⁴².

Повстання на Поділлі вибухнуло стихійно, і його початок не був погоджений з планами головнокомандувачого генерала О.Кошишко. Шляхтич О.Собанський зібрав у своєму маєтку с.Петківці Ольгопільського повіту повстанський загін з 250 чоловік і 15(27) квітня 1831 р. вирушив по селах повіту підняти шляхту на боротьбу. До нього приєдналися кінні загоны В.Ржевуського (40 чоловік), Сабаяна (90 чоловік) та ін. В Ушицькому повіті Л.Стемпковський підняв повстання у своєму маєтку с.Струж і намагався з'єднатися з загonom Собанського. Однак його повстанців розгромили війська генерала Шереметьєва, а сам Стемпковський потрапив у полон. Тільки втечез за кордон Стемпковському вдалося уникнути заслання в Сибір⁴³.

Виступи в Ольгопільському та Ушицькому повітах активізували повстанський рух. На нараді в с.Губнику Гайсинського повіту організатори повстання вирішили визначити збірним пунктом с.Красносілки, розташоване над р.Південний Буг. На світанку 23 квітня (5 травня) туди вже підходили озброєні загоны шляхтичів і їх слуг з Гайсинського, Ушицького, Балтського, Ямпільського та інших повітів Поділля. Зібралось близько 1000 кінних і 200 піших повстанців, сили яких розподілено на II ескадронів і загоны стрільців та кошіньєрів. Артилерія складалася лише з трьох шведських гармат. Повстанцям було урочисто повідомлено про призначення генерала О.Кошишко головнокоманду-

⁴⁰ Смит Ф. Указ. соч., с.405.

⁴¹ Там же, с. 429-430; ЦДА УРСР у Києві, ф. 533, оп. 2, спр. 848; арк. 85.

⁴² Смит Ф. Указ. соч., с. 428-429; ЦДА УРСР у Києві, ф. 467, оп. 1, спр. 3, арк. 77-78, 135, 139; ф. 533, оп. 2, спр. 848, арк. 85; Wrotnowski F. Op.cit.,t.1, n. 287-288.

⁴³ Смит Ф. Указ. соч., с. 406-407.

вчим. У Красносілках відано відозву, яка закликала шляхту, духовенство й селян взяти участь у повстанні. Проте селяни віднеслися до закликів інертно⁴⁴.

Одержавши повідомлення про події на Поділлі, В.Тинкевич звернувся до поміщиків і шляхти Київщини з відозвою, в якій повстання призначалося на 25 квітня (7 травня) 1831 р. Відозва мала деякий успіх. Зокрема, шляхтич Я.Запольський, зібравши в с.Скала Таращанського повіту загін повстанців і доставивши три мортири (гармати), вирушив на з'єднання з військом генерала О.Колишко⁴⁵. Повстанський загін з 200 чоловік утворила шляхта м.Липовця. Повстанці в урочищі Кам'янецька дубина за 4 версти від міста утворили військовий табір і чинили напади на міста і села⁴⁶. В селах Визгурівці, Войтівці та Ярославці Махнівського повіту, де перебували царські війська, місцеві шляхта, озброївши своїх слуг і дворових селян, створили повстанський загін в 60 чоловік, який вчинив напади на містечка Ливотів і Вчорайше⁴⁷.

На Київщині повстанцями були охоплені Таращанський, Радомишльський, Махнівський, Липовецький і Уманський повіти. Крім шляхти, її слуг, у боротьбі взяли участь чиновники повітових установ⁴⁸.

Тим часом військо генерала Колишко 29 квітня (11 травня) 1831 р. з Красносілок виступило в похід у напрямку м.Гранова, де передбачалися нові підкріплення. В Гранові до нього приєдналися загони Я.Запольського, шляхти з м.Умані та повстанці на чолі з В.Потоцьким з м.Дашева. Тепер військо мало понад 3 тис. озброєних повстанців (17 ескадронів кінноти і 2 роти стрільців)⁴⁹. Проте масового повстання підняти не вдалося: українське селянство, пригноблене поміщиками і шляхтою, сприймало цю боротьбу як на панську справу, що була йому чужою і не приносила визволення від кріпосного рабства.

Потурчавшись до боїв з царськими військами, генерал Колишко вирішив перенести табір повстанців до м.Дашева, що знаходився на межі Поділля й Київщини; широка рівнина навколо міста уявлялась командувачу добрим і вигідним полем для битви. 2(14) травня повстанське військо вирушило з Гранова у напрямку Дашева⁵⁰.

У цей час проти повстанців уже рухалися урядові війська корпусу генерала Рота з Бессарабії. Крім того, на Поділлі наступала Бузька уланська дивізія генерала Рейгера. 2(14) травня вони вступили в м.Гайсин, де їм стало відомо про марш повстанського війська з Гранова на Дашів. У той же день під м.Дашевом і с.Городком Гайсинського повіту відбулася п'ятиденна битва, в якій повстанці були розгромлені. Понад 1200 повстанців загинуло, багато потрапило в полон⁵¹. Рештки розбитих ескадронів відступили в ліси.

⁴⁴ Смит Ф. Указ. соч., с.407-409; Клебановский П. Указ. соч., с. 430, 435, 443.

⁴⁵ Смит Ф. Указ. соч., с. 409; ЦНА УРСР у Києві, ф. 467, оп. 1, спр.3, арк. 23-24, 167, 223; спр. 2, арк. 53.

⁴⁶ ЦНА УРСР у Києві, ф. 533, оп. 2, спр. 848, арк. 235-240, 295.

⁴⁷ Там же, ф. 467, оп. 1, спр. 3, арк. 359-360.

⁴⁸ Там же, ф. 533, оп. 2, спр. 848, арк. 50-52.

⁴⁹ Смит Ф. Указ. соч., с. 410.

⁵⁰ Там же, с. 411, 413; Клебановский П. Указ. соч., с.443-444.

⁵¹ Смит Ф. Указ. соч., с. 412-417; Клебановский П. Указ. соч., с.448-449, 459-460; Ястребов Ф. Вказ. праця, с.105.

Поблизу с.Линців зібралося близько 600 повстанців, з яких Я.Занольський сформував 4 ескадрони і повів їх у напрямку Вінницького повіту. Під час маршу до колони приєднався з групою повстанців генерал Колишка. На лівому березі р.Південного Бугу в с.Михайлівці повстанці 5(17) травня раптово атакували два ескадрони з загою генерала Шереметьєва, який у цей час перебував у м.Тиврові (на правому березі річки). Ескадрони, зазнавши втрат, відступили⁵². Цей невеликий успіх підбадьорив повстанців. З Михайлівки вони вирушили на Янов через с.Ободне, де перебував генерал-майор Щупський з трьома ескадронами єгерів і двома гарматами. Повстанці розгромили їх і захопили в полон генерала, а також багатьох офіцерів і солдатів. Їм дісталися й гармати. 9(21) травня загін Колишка захопив м.Янов на р.Південному Бугу. На військовій раді було вирішено рухатися в район м.Бара, де діяли повстанські загои⁵³.

Увечері 9(21) травня в табір повстанців прибув ад'ютант генерала Дверницького і повідомив про відступ польського корпусу в Галичину. Від В.Тимкевича, якому вдалося пробитися через заклади царських військ, повстанці дізналися про наближення військ генерала Рота з боку с.Ворововиці. Ці звістки впевнили повстанців у безнадійності їх становища. Другого дня вони зайняли позиції поблизу с.Майданек Летичівського повіту і після відпочинку мали намір відступити в Галичину⁵⁴.

Проте здійснити цей план їм не вдалося. Війська генералів Рота і Шереметьєва оточили повстанців і перетнули шляхи відступу. 11(23) травня повстанці виступили з Майданека, і в цей час царське військо почало наступ на їх колону, яка розтягнулася по вузькій дорозі. В жорстокому кровопролитному бою ескадрони повстанців були вщент розгромлені. Після цього бою Колишку вдалося зібрати лише близько 200 чоловік, але багато з них не мало зброї і прагнуло швидше втекти в Галичину⁵⁵.

Незалежно від головних повстанських сил Поділля в Летичівському повіті діяв загін, очолюваний відставним поручиком Я.Нагорнишевським. Загін базувався в Менишковицьких лісах і поступово зростав, досягнувши 400 чоловік. 24 квітня (6 травня) повстанці спробували оволодіти м.Летичевом, але, зустрівши опір, змушені були відступити. Успішним був їх наступ на м.Бар, яке вдалося захопити 10(22) травня 1831 р. Після цієї операції загін перебазувався на схід від Бара в Чернечинські ліси⁵⁶.

Про активні виступи загону Я.Нагорнишевського було відомо генералу О.Колишко, який запропонував об'єднати сили. Коли 12(24) травня загін Нагорнишевського прибув на місце, вказане для об'єднання, від Колишко гінець привіз повідомлення про поразку повстанців під Майданеком. Поблизу с. Сатанова обидва загои об'єдналися, і їх сили досягли близько 700 чоловік. Але вони не могли протистояти значним царським військовим силам, які їх переслідували. 14(26) травня повстанці перейшли австрійський кордон в Галичи-

⁵² Смит Ф. Указ. соч., с.418-420.

⁵³ Там же, с.421-422; Клебановский П. Указ. соч., с.456. У липні 1831р. генерал-майора Щупського віддано до військового суду (ЦДА УРСР у Києві, ф.467, оп.1, спр.2., арк.96).

⁵⁴ Смит Ф. Указ. соч., с.423.

⁵⁵ Там же, с.424-425; Клебановский П. Указ. соч., с.456-457.

⁵⁶ Смит Ф. Указ. соч., с.425-426; Wrotnowski F. Op.cit., t.1, s.284.

ні, були роззброєні австрійськими військами й відправлені в табір до м. Скалата. Більшості повстанців за допомогою галичан вдалося втекти з табору в Польщу. 300 чоловік і серед них О. Коляшко^x були переведені в Трансільванію⁵⁷.

На Київщині в Радомишльському повіті 12(24) травня вибухнуло повстання під керівництвом шляхтича О. Галецького. Він сформував повстанський загін, що налічував близько 500 чоловік і мав на озброєнні важку гармату і три фальконети. Загін базувався біля с. Білосороки під Чорнобилем на р. Прип'яті. Галецький поширив прокламації В. Дверницького, головнокомандувача Я. Скрижанецького, члена уряду Й. Лелевеля і намагався налагодити зв'язки з генералами Дверницьким і Коляшком. Царські війська під командуванням майора Левицького розпочали наступ на повстанців і переслідували їх до с. Угли Речиського повіту (в Білорусії), де 31 травня (12 червня) відбувся бій. Оточені повстанці зазнали поразки, втративши 200 чоловік убитими й багатьох пораненими. Галецький потрапив у полон⁵⁸.

Загалом на Правобережжі повстання тривало з 15 квітня по 12 червня 1831 р. й охопило вісім окремих регіонів⁵⁹.

Царський уряд жорстоко розправився з учасниками повстання: їх кидали в тюрми, засилали в Сибір, відправляли в солдати. Маски повстанців конфісковувалися⁶⁰. Тисячі шляхтичів, боячись репресій, втекли за кордон.

Зважаючи на тривожне становище на Правобережній Україні, царський уряд у грудні 1830 р. увів посаду подільського і волинського тимчасового військового губернатора, який підпорядковувався командувачу I армією. Канцелярія військового губернатора займалася організацією придушення шляхетського повстання і виступів селян проти поміщиків. У травні 1831 р. утворено Київську і Подільську губернські комісії для розгляду справ про учасників повстання поміщиків і шляхти. Комісії приймали рішення про видачу повстанців до військово-польового суду і накладання секвестру на їх майно. Діяли вони до 1834 р. Протягом 1831-1832 рр. в Київській, Подільській і Волинській губерніях існували також повітові комісії, що займалися розшуком учасників повстання і попереднім слідством.

Для боротьби проти польських повстанців на Україні місцеві поміщики і міська буржуазія формували ополчення. Так, на кошти київського магістрату озброєно загін поліції - 1400 чоловік. За допомогою поміщиків створено 8-тисячний військовий загін. Царський уряд у червні 1831 р. за участю місцевих поміщиків сформував у Полтавській і Чернігівській губерніях вісім козацьких полків легкої кавалерії, які передбачалося послати для посилення регулярних військ, що брали участь у придушенні польського повстання⁶¹. Ці формування в бойових діях участі не брали, бо на цей час польське повстання було вже придушене.

---

^x Генерал О. Коляшко через кілька місяців помер. Чимало повстанців залишилося в еміграції.

⁵⁷ Смит Ф. Указ. соч., с. 426-428; Лавров П. А. Вказ. праця, с. 93.

⁵⁸ Смит Ф. Указ. соч., с. 428-429; ЦПА УРСР у Києві, ф. 533, оп. 2, спр. 848, арк. 82, 144зв.; ф. 467, оп. 1, спр. 3, арк. 77-78; 135, 139; Wrotnowski F. Op.cit., t. I, s. 287-288.

⁵⁹ Бажанов Л. В. Указ. соч., с. 21.

⁶⁰ Історія Української РСР у 2-х т., т. I. К., 1967, с. 382.

⁶¹ Ястребов Ф. Вказ. праця, с. 105-106.

За найновітнішими підрахунками радянських дослідників, у повстанні на Правобережній Україні брало участь 5627 осіб, у тому числі шляхти 4017 (74%) і селян 1273 (23,4%)⁶². Частина селян-кріпаків все ж сподівалася здобути волю в боротьбі проти самодержавства. Проте загальна маса пригноблених селян не усвідомлювала головної мети повстання і не пішла на боротьбу проти царизму, не виступала за інтереси панівного класу - шляхти, а повставала проти своїх гнобителів.

Як визначав В.І.Ленін, пригноблений, відсталий і забитий український селянин "...через законну ненависть до польського пана... не міг зрозуміти значення боротьби цих панів для всеросійської демократії"⁶³. Це положення висловлено з приводу ставлення селян до повстання 1863-1864 рр. Але воно має методологічне значення й для оцінки подій на Україні в 1830-1831 рр.

Польське повстання повинно було здійснити два головних завдання: соціальне - скасувати кріпосну залежність селян і національне - визволити Польщу від гніту царизму, а народи захистити від утисків. Бюнд народовий і сейм у Варшаві під натиском аристократії ухилилися від радикальних заходів для розв'язання цих завдань, звужуючи соціальну базу й стримуючи розвиток визвольного повстання проти царизму.

К.Маркс у листі до Ф.Лассаля 19 квітня 1859 р. писав, що "освічене польське дворянство" у 1830 р. було, з одного боку, провідником "сучасних ідей", а з другого, на ділі представляло "інтереси реакційного класу"⁶⁴. Це положення дає ключ до розуміння ставлення українського селянства до польського визвольного повстання.

Про події в Польщі українські селяни одержували відомості й з самого початку переконувалися в консервативному характері шляхетського повстання, яке залишало недоторканими кріпосне право й поміщицькі привілеї. Тому селяни в умовах наступу царських військ на поміщицько-шляхетські повстанські сили почали переходити від пасивного опору поміщикам до відкритих виступів проти кріпосного гноблення.

Готуючись до повстання, польські поміщики збільшували податковий тягар на селян, примушували їх виготовляти зброю, виконувати обтяжливі підводні повинності. Все це викликало невдоволення й протест селянства.

Царський уряд намагався використати соціальні й національні суперечності, а також царистські ілюзії для залучення селян Правобережжя на боротьбу з польським визвольним повстанням. 19 травня 1831 р. командувачий I армією Остен-Сакен опублікував відозву "Оголошення про дії проти заколотників в губерніях Київській, Подільській та Волинській", яка закликала селян захоплювати й доставляти органам влади поміщиків і шляхту, що брали участь у повстанні. Відозва обіцяла селянам-кріпакам, що вони ніколи вже не належатимуть тим поміщикам, які "повстають проти законної влади"⁶⁵.

Селяни розцінили зміст оголошення як підтримку їх боротьби проти утисків поміщиків. У тих селах, де поміщики насильно озброювали кріпаків для участі в повстанні, вони повертали зброю проти гнобителів. Озброєні селянські загони на Поділлі йшли в ліси й звідти нападали на поміщицькі маєтки⁶⁶.

62 Историко-социологические исследования. М., 1970, с.164.

63 Ленін В.І. Повне збір. творів, т.25, с.283.

64 Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т.29, с.466.

65 Лавров П.А. Вказ. праця, с.96.

66 Там же, с. 96-97.

Так, у с.Прусах Черкаського повіту Київської губернії селяни зібрали сход й постановили вбити свого поміщика, а також вчинити розправу над поміщиками в інших селах. 29 травня (10 червня) 1831 р. вони розгромили маєток поміщика, а його самого вбили. Очолював повстанців селянин-кріпак Ілько Козенко. Царська адміністрація направила в Пруси для придушення виступу військової загін. Арештовано й ув'язнено 24 селян⁶⁷.

Селяни Київщини, Волині й Поділля вилучували поміщиків і шляхту, заковували їх у дерев'яні колодки й віддавали до рук влади як злочинців. При цьому вони відкрито заявляли, що тепер будуть державними, а не поміщицькими⁶⁸.

У травні-червні 1831 р. боротьба селян проти поміщиків загострилася. Поміщики Київської губернії скаржилися військовому губернатору Б.Я.Княжичу, командирам військових частин і жандармам на селян і висловлювали небезпідставне побоювання, що "народ підніметься на своїх поміщиків". Подібні скарги масово поступали й від поміщиків Поділля та Волині. Подільський губернатор у листі до духовної консисторії повідомляв про непокору й повстання селян Балтського повіту і при цьому просив, щоб вона дала вказівку місцевому духовенству утримувати селян від виступів проти поміщиків. Такі розпорядження надійшли від Подільської і Волинської консисторії⁶⁹.

Шляхта намагалася втягнути якусь частину селян до участі в повстанні, нерідко силоміць приводила їх до присяги й озброювала. Проте селяни тікали з військових загонів і не бажали воювати проти російських військ. Так було скрізь на Правобережжі. Подільський губернатор 29 квітня (11 травня) 1831 р. доносив київському генерал-губернатору, що селяни не піддаються намовам шляхти, обіцянкам їх "дарувати вольності"⁷⁰. У м. Дашеві місцевих майстрових селян поміщики примушували день і ніч виконувати зброю в кузні. Однієї ночі вони спалили кузню, знищили заготовлену зброю і втекли⁷¹.

У зв'язку з розгортанням селянського руху царський уряд 4(16) червня 1831 р. видав указ про амністію і повернення маєтків поміщикам - учасникам повстання, якщо вони відмовляться від боротьби, складуть зброю і добровільно з'являться до місцевих органів влади. Всупереч раніше даним обіцянкам, селяни поверталися у підданство тим же поміщикам, проти яких вони виступали⁷². Обурене селянство вороже зустріло указ і продовжувало боротьбу проти гнобителів, відмовлялося відобувати панщину. Місцева влада вживала заходів примусу. Зокрема, київський військовий губернатор Б.Я.Княжич в спеціальному розпорядженні від 19 червня (1 липня) 1831 р. наказував селянам обробляти свої й панські поля⁷³.

⁶⁷ Лавров П.А. Вказ. праця, с.97; ЦДА УРСР у Києві, ф.583, оп.2, спр.955, арк.5.

⁶⁸ Лавров П.А. Вказ. праця, с.97-98; ЦДА УРСР у Києві, ф. 467, оп.І, спр.3, арк. 247.

⁶⁹ Лавров П.А. Вказ. праця, с.99; Каторга и ссылка, 1926, № 1 (22), с.137; Клебановский П. Указ.соч., с.463-465.

⁷⁰ Лавров П.А. Вказ. праця, с.100-101; ЦДА УРСР у Києві, ф. 467, оп.І, спр.3, арк.177-178, 185, 231, 235; спр.2, арк.49зв., 103, 275.

⁷¹ Клебановский П. Указ. соч., с.440.

⁷² ЦДА УРСР у Києві, ф.583, оп.2, спр.955, арк.Зав.; Клебановский П. Указ.соч., с.461-463.

⁷³ Лавров П.А. Вказ.праця, с.102-105; ЦДА УРСР у Києві, ф. 583, оп.2, спр. 913, арк. 3; спр. 848, арк. 195-196; Клебановский П. Указ. соч., с. 467.

Тероризовані й пригнічені поміщиками, позбавлені будь-якого захисту органів царської влади, селяни Поділля, Київщини й Волині тікали на південь України – в Херсонську й Таврійську губернії, про що новоросійський генерал-губернатор повідомляв царському урядові⁷⁴.

Після придушення польського повстання селяни Правобережжя зазнавали ще жорстокішого гноблення: збільшувалася панщина, повинності й податки, посилювалися національно-релігійні утиски. Царський уряд, намагаючись відволікти поміщиків від боротьби за визволення Польщі, фактично віддав їм на поталу селянство.

Польське визвольне повстання зазнало поразки, бо воно не вирішувало ні соціальних, ні національних завдань. Польські поміщики й шляхта, намагаючись зберегти кріпосне право й свої привілеї, ухилялися від залучення селянства до загального збройного повстання. Так було й на Правобережній Україні, де селяни не підтримали експлуаторів і гнобителів.

"...Під час польського повстання 1830 р. – писав Ф.Енгельс, – Лелевель проголосив аграрну революцію єдиним засобом врятувати країну, але сейм визнав це надто пізно"⁷⁵.

Польський революціонер Й.Лелевель гостро критикував вузькість поглядів пануючого класу і запропонував урядові й сейму здійснити революційні заходи: закликати до зброї всю "стару Польщу", перетворити війну за незалежність Польщі в європейську війну, надати громадянські права і земельну власність селянам, перебудувати всю Польщу на основах демократії і рівності, перетворити національну боротьбу в боротьбу за свободу, ототожити інтереси всіх народів з інтересами польського народу. Ці заходи Ф.Енгельс назвав "великим планом"⁷⁶.

Аристократична більшість польського сейму відкинула революційні заходи, і цим була вирішена доля визвольного повстання. Польське дворянство боюлося соціальної революції й громадянської війни, які могли зачепити його інтереси як панівного класу⁷⁷.

У результаті запеклих боїв з чисельно переважаючими силами царських військ польська повстанська армія була ослаблена і не могла стримувати їх натиск. Повстання в Литві, Білорусії і на Правобережній Україні зазнали поразки. 26 серпня (7 вересня) 1831 р. царські війська генерала Паскевича штурмом взяли Варшаву⁷⁸. Так скінчилося польське визвольне повстання.

Характеризуючи події 1830–1831 рр. у Польщі, Ф.Енгельс писав: "Скажемо прямо: повстання 1830 р. не було ні національною революцією (воно лишило за бортом три чверті Польщі), ні соціальною або політичною революцією; воно нічого не змінювало у внутрішньому становищі народу; це була консервативна революція"⁷⁹.

Як пануючий клас у самій Польщі, так і польські поміщики та шляхта на Правобережній Україні виявилися егоїстичними, обмеженими й полохливими, коли йшлося про розв'язання кардинальних соціальних і національних завдань. Тому вони не привернули на свій бік більшість народу, без участі якого визвольне повстання не могло перемогти.

⁷⁴ Лавров П.А. Вказ. праця, с.107-108.

⁷⁵ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т.5, с.338.

⁷⁶ Там же, т.4, с.472.

⁷⁷ Драницин С.Н. Польское восстание 1863 г. и его классовая сущность. Л., 1937, с.95-97.

⁷⁸ Клебановский П. Указ. соч., с.430.

⁷⁹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т.4, с.472.

УКРАЇНСЬКІ ПИСЬМЕННИКИ-ПОЛЕМІСТИ КІНЦЯ XVI – ПОЧАТКУ XVII ст.
ПРО ОСВІТУ ТА ЇЇ РОЛЬ У РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ

Друга половина XVI – початок XVII ст.¹ в історії України відзначаються загостренням соціально-економічних та національно-релігійних суперечностей. Посилення феодального гніту супроводжувалося політичною й ідеологічною реакцією, католицькою експансією, насильним насадженням унії.

Ватикан здавна виношував ідею унії православної церкви з католицькою під зверхністю римського папи, намагався схилити до цього Російську державу. З таким завданням до Івана IV був направлений папський дипломат Антоніо Поссевіно, проте його місія була безуспішна. На українських та білоруських землях Ватикан намагався здійснити унію з допомогою уряду Речі Посполитої. Польське магнатство та шляхта були зацікавлені в унії, вбачачи в ній засіб зміцнення свого економічного становища на загарбаних землях України й Білорусії, денационалізувати й окатоличити їх народи, розірвати зв'язки з братнім російським народом. За унію була верхівка українських світських та духовних феодалів, яка намагалася урівнятися в правах з польськими магнатами та шляхтою, з католицьким духовенством, заручитися підтримкою у боротьбі проти антифеодальних виступів народних мас. "Історія учить, – писав В.І.Ленін, – що панівні класи завжди жертвували всім, чисто всім: релігією, свободою, батьківщиною, коли йшлося про придушення революційного руху пригноблених класів"¹.

Частина вищої православної ієрархії пішла на змову з католицизмом і проголосила церковну унію на Брестському соборі 1596 р. Насильне запровадження унії на українських та білоруських землях викликало опір серед народних мас, частково дрібної шляхти та нижчого духовенства. Папські легати сподівалися, що православне магнатство та шляхта, прийнявши унію, змусять до цього і своїх підданих. Проте ці сподівання не здійснилися. У 1622 р. папський нунцій у Речі Посполитій писав: "Нема ніякої надії, що ці горді і уперті люди коли-небудь масово перейдуть в унію"².

Однією із основних форм ідеологічної боротьби проти наступу католицизму та унії на Україні й Білорусії стала літературна полеміка. З'являється велика кількість полемічних творів, спрямованих проти католицизму та уніатства, різних за жанрами, але споріднених за публіцистичним пафосом. Вони поєднували поряд з богословсько-догматичним також історичний матеріал, відбивали суспільно-політичні погляди та класові інтереси різних верств суспільства: дрібної шляхти, міщан, селян. Значна увага в цих творах приділялася висловлюванням і поглядам різних суспільних кіл на роль освіти – книжності, проповідництва, шкільництва. Багато місця на сторінках полемічних творів кінця XVI – початку XVII ст. відведено питанням розвитку освіти й культури на українських та білоруських землях.

Ставлення письменників-полемістів до культурного життя, оцінка діяльності шкіл та друкарень, освітніх діячів, намічені ними освітні програми цікавили певною мірою буржуазних дореволюційних вчених, переважно історич-

¹ Ленін В.І. Повне збір. творів, т.13, с.285.

² Белоруссия в эпоху феодализма. Сборник документов и материалов, в 3-х т., т.1. С древнейших времен до середины XVII века. Минск, 1959, с.389.

ків церкви та філологів³, які розглядали ці питання лише у взаємозв'язку з церковним життям, вбачаючи основне призначення шкіл та друкарень у зміцненні православної церкви на українських та білоруських землях. Дещо глибше по-лемічну літературу вивчав історик православних шкіл на Україні та Білорусії кінця ХVI – початку ХVII ст. К.В.Харлампович⁴.

Ставлення одного з найвидатніших письменників-полемістів кінця ХVI – початку ХVII ст. Івана Вишенського до питань освіти аналізував Іван Франко⁵, вказуючи на певну ортодоксальність його поглядів, що було зумовлено складністю суспільно-політичної боротьби на Україні.

У радянській науці українська полемічна література цього періоду вивчалася переважно у літературознавчому плані. Характеризуючи художні та стильові особливості полемічних творів, суспільно-політичні погляди письменників-полемістів, ідейну спрямованість їх творів, дослідники⁶ торкалися питань культурного розвитку, частково висвітлювали погляди полемістів на роль освіти та книгодрукування в умовах загострення соціального та національно-релігійного ґніту.

Радянські історики полемічну літературу розглядають як явище загальнокультурне, використовують свідчення письменників-полемістів для характеристики стану освіти на Україні в кінці ХVI – на початку ХVII ст.⁷

У даній статті на основі аналізу полемічних творів не лише з табору православних, а й католиків та уніатів позазується гостра ідейна боротьба, яка точилася в суспільно-політичній думці того часу навколо питань культурного розвитку східних слов'ян, ролі освіти та шкіл у боротьбі проти наступу католицизму та уніатства за культурне єднання східнослов'янських народів, перспектив дальшого розвитку культури українського та білоруського народів.

Загрозу денаціоналізації і покатоличення для українського та білоруського населення становила так звана освітницька діяльність ордену єзуїтів, одного з найбільш войовничих і космополітичних орденів Ватикану. Єзуїти, з'явившись в Речі Посполитій з середини ХVI ст. для боротьби з реформаційними рухами та підготовки і проведення унії, намагалися зосередити у своїх руках такі важливі засоби ідеологічного впливу, як освіта, школи, книгодрукування. Перша єзуїтська колегія була організована у Вільно (1570 р.), де було найбільше прихильників реформаційного руху. З 1579 р. ця колегія одержала статус академії.

³ Макарий. История русской церкви, т.9, кн.4. СПб., 1879; Завитневич В.З. Памятник Захария Копытенского и ее место в истории западнорусской полемики ХVI и ХVII вв. Варшава, 1883; Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники, т.1. К., 1883; Архангельский А.С. Очерки из истории западнорусской литературы ХVI-ХVII вв., т.1-2. М., 1888.

⁴ Харлампович К.В. Западнорусские православные школы конца ХVI – начала ХVII в. Отношение их к инославным. Казань, 1893.

⁵ Франко І.Я. Іван Вишенський і його твори. Львів, 1895.

⁶ Возняк М. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. Львів, 1954; Загайко П.К. Українські письменники-полемісти кінця ХVI – початку ХVII ст. в боротьбі проти Ватикану та унії. К., 1957; Єрмоїн І.П. Вступна стаття до творів Івана Вишенського. – У кн.: Іван Вишенський. Твори. К., 1959; Науменко Ф.І. Педагог-гуманіст і просвітитель І.М.Борецький. Львів, 1963; Яременко П.К. "Пересторога" – український антиуніатський памфлет початку ХVII ст. Львів, 1963; Яременко П.К. Український письменник-полеміст Христофор Філадель і його "Апокрисис". Львів, 1964; Пащук А.І. Суспільний ідеал Івана Вишенського. – У кн.: Від Вишенського до Сквороди. К., 1972.

⁷ Нариси історії України. К., 1941, вип.3; Марченко М.І. Історія української культури. К., 1961; Ісаєвич Я.Д. Братства та їх роль у розвитку української культури ХVI-ХVII ст. К., 1966.

На початку ХУІ ст. єзуїтські школи створювалися на Україні, зокрема у Львові, Острозі, Кам'янці-Подільському, Луцьку та інших містах⁸, де навчалася переважно магнатська та шляхетська молодь. Система освіти та виховання у школах були спрямовані на підготовку фанатично відданих Ватікану вірнетирих космополитів. Відвідували такі школи не лише католики, оскільки запрошувалися й православні українці та білоруси. Навчаючись у таких школах, православні переходили у католицизм, про що з гіркотою писав автор "Перестороги" – полемічного твору початку ХУІІ ст. Магнати та шляхта "у науки римські своє дбати давати почали, котроне за науками и вѣри навчили"⁹. Єзуїти сподівалися, що, покатоличивши феодальну верхівку, вони нав'язують католицьку віру українському та білоруському народам. Трудящі маси глибоко ненавиділи єзуїтів, вбачаючи в них носіїв соціального, релігійного та національного гніту.

В своїх творах єзуїти намагалися всіляко підкреслювати заслуги католицької церкви у справі поширення шкіл, використовуючи це як аргумент у боротьбі проти православної церкви. Ідеолог унії Петро Скарга у творі "Про єдність церкви божої під єдиним пастирем" (1577 р.) писав, що православні українці та білоруси, об'єднавшись з католицькою церквою, поряд з "чистотою релігійних догм" одержать "школу і науку", оскільки греки, "передавши свою віру, не передали мову, внаслідок чого всяка наука на Русі занепаля"¹⁰. Причини цього, на думку Петра Скарги, полягали у слов'янській мові, яка "не має ні граматик, ні правил". Відмовляючи східнослов'янським народам у здатності творити духовні цінності, він стверджував, що "не було на світі ані буде жодної колегії, ані академії, де б теологія, філософія та інші вільні науки вчили і розуміли іншою (тобто не латинською. – О.Д.) мовою"¹¹. Незабаром уніати також використовували тезу єзуїтів про культурну відсталість українського та білоруського народів, намагаючись пояснити своє відступництво від православної церкви прагненням до церковної єдності, бажанням прилучитися до духовних цінностей католицької церкви, яких не було у православних внаслідок неосвіченості духовенства, залежності глави православної церкви – константинопольських патріархів – від султанської Туреччини. У листі до князя Костянтина Острозького Іпатій Потій – один з ініціаторів унії, писав, що серед православного духовенства нічого питати про обізнаних людей у богословських та інших "світських письменах", "учителей казнодеєвъ, добрихъ межи ними и зъ свечьков не найдеш"¹².

Письменники-полемісти кінця ХУІ – початку ХУІІІ ст. Герасим Смотрицький, Василь Суразький, Іван Вишенський, Захарія Кописенський, Іов Борецький, анонімний автор "Перестороги", Христофор Філадел і Клірик Острозький у своїх творах спростовували єзуїтську тезу про неадаптованість слов'ян до культурного розвитку. Шукаючи аргументів для захисту православної церкви на українських та білоруських землях, вони зверталися до давньої історії східних слов'ян, трактуючи її як спільний етап у розвитку російського, україн-

⁸ Савич А. Нариси історії культурних рухів на Україні та Білорусії у ХУІ–ХУІІІ ст. К., 1929, с.94–97.

⁹ Пересторога. – У кн.: Возняк М. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині та у Львові. Львів, 1954, с.26.

¹⁰ Пам'ятники полемической литературы (далі – ППЛ), кн.2. СПб., 1882, с.485.

¹¹ Там же.

¹² Там же, кн.3. СПб., 1903, с.1023.

ського, білоруського народів. На сторінках полемічних творів відбулося усвідомлення спільності походження, культурної спорідненості трьох братніх народів. Іов Борецький – відомий освітній та церковний діяч – писав у "Протестації" (1621 р.), що українці з росіянами мають "одну віру і набожество, один рід, мову і звичаї"¹³.

У полемічній літературі показується високий рівень культури давніх слов'ян. Захарія Копистенський писав у "Палінодії" про часи Ярослава Мудрого як про період високого культурного розвитку давньоруської держави. Князь "и книги греческіи на словенскій язикъ перекладаєть и монастыри многи фундуєть и книгами церкви и духовныхъ опатрять"¹⁴. Культурну спадщину Київської Русі письменники-полемісти розглядали як основу, на якій має ґрунтуватися дальший розвиток культури російського, українського й білоруського народів.

Письменники-полемісти вбачали засіб боротьби проти покатоличення, денационалізації, загрозу яких для українців та білорусів несла так звана освітницька діяльність ордену єзуїтів у Речі Посполитій, лише у такій школі, яка ґрунтувалася б на давньоруській основі, зберігаючи грекослов'янські культурні традиції. Особливого значення вони надавали вивченню церковнослов'янської та грецької мов, оскільки ці мови були літературними мовами тих країн, які входили до православного регіону. Для середньовіччя, як відзначав відомий радянський мовознавець академік В.Виноградов¹⁵, характерне вживання в якості письмово-літературної мови чужої, яка може далеко виходити за межі розмовної мови. Для східних та південних слов'ян літературною мовою виступила церковнослов'янська (старослов'янська у своїй основі). Вона виконувала роль посередниці між греко-візантійською культурою та культурами південних і східних слов'ян, знайомила їх з культурними цінностями Візантії, які ґрунтувалися на античній спадщині. Церковнослов'янська мова постійно зазнавала впливу живої розмовної мови, внаслідок чого у XVI ст. на українських землях виробився новий тип літературної мови – слов'яноноруської¹⁶.

Українські письменники-полемісти кінця XVI – початку XVII ст. відстоювали слов'яноноруську мову, намагалися піднести її на рівень "святої мови", тобто мови, на якій поряд з єврейською, грецькою та латинською в середньовіччя існувало "святе письмо". Боротьба за слов'яноноруську мову, прагнення поширити її на всі сфери культурного життя було одним із виявів боротьби проти католицизму та уніатства. Іван Вишенський у своїх "Посланнях" захищав "словенську" мову, вважаючи її придатною для освіти та науки. Він радив Петрові Скарзі, перш ніж звинувачувати слов'ян у неосвіченості, прочитати цілу мовою книгу, яких багато є у Великій і Малій Русі. На Україні та Білорусії поряд з слов'яноноруською у XVI–XVII ст. розвивалася так звана проста літературна мова[‡]. Письменники-полемісти не виступали проти вживання

¹³ Протестація. Стаття по славяноведенію, 1910, вип.3, с.143.

¹⁴ ШЛ, кн.І, т.4, СПб., 1878, с.1008–1009.

¹⁵ Виноградов В.В. Различие между закономерностями развития славянских литературных языков в донациональную эпоху. У Международнй сьезд славистов. М., 1969, с.11.

¹⁶ Білодід І.К. Українська літературна мова другої половини XVI, XVII, XVIII ст. К., 1957, вип.3, с.11.

[‡] Проста мова – це своєрідна літературна мова українців та білорусів, яка сформувалася протягом XVI ст. на основі познання елементів церковнослов'янської та народних розмовних мов (Черетц В.Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII вв.Д., 1929, вип.3, с.22).

простої мови. Навіть Іван Вишенський, який відстоював і захищав слов'янську мову, допускав вживання простої мови і сам писав нею: "По литургии, — як висловлювався він, — для зрозуміння людського попросту толкуйте и вкладайте". Проте "книги церковные всѣ и уставы словенским языком друкуйте"¹⁷.

Одночасно у літературному вжитку на Україні були польська та латинська мови. Латинська мова була не лише мовою католицької церкви, а й мовою західноєвропейської науки, літератури, нею користувалися гуманісти, в Речі Посполитій вона виступала також мовою державної канцелярії та суду. Єзуїти прагнули утвердити латинську мову як єдину можливу мову науки, школа. Проте позиції латинської мови були підірвані реформаційними рухами, з якими пов'язано становлення літературних мов на основі розмовних. У XVI ст. латинська мова в Речі Посполитій у діловому письменстві, літературі все більше поступається польській¹⁸.

Негативне ставлення Івана Вишенського до латинської мови, західноєвропейської науки було викликане обставинами часу, наступом католицизму. Справедливо вбачаючи в освітній діяльності єзуїтів загрозу окатоличення та ополячення українського народу, він радив не бігати "вслід латини и учения их". Вихорана у католицьких школах молодь з погордою ставилася до рідної культури, переходила у католицизм, ополячувалася. "Як вже досягнет стиха якого басней аристотельских, тогда вже Псалтыри читати ся саромет", — писав Іван Вишенський¹⁹. На його думку, "хитрости и художества" латинської науки — граматичні, діалектичні, риторичні та філософські — не здатні проникнути в суть божественного вчення. Єзуїтські школи, писав він далі, виховують "гордых, пишних, самохвальных фарисеїв". У "Зачащї мудрого латинника з глухим русином" Іван Вишенський викладає програму освіти, яка полягала у вивченні граматики церковнослов'янської та грецької мови, читанні церковнослужбової літератури: "В первых, ключь, или грецкую или славенскую грамматику, да учат; по граматицѣ же во мѣсто живое диалектики... тогда да учат богомолбно-го и праведного Часословца; во мѣсто хитрорѣчных силлогизм и велерѣчивое реторики тогда учат... Псалтырь; в мѣсто философии... Охтай"²⁰. Все культурне життя полеміст прагнув підпорядкувати захисту і утвердженню православ'я: "Утверждаймо и воспоминаймо вѣдомость нашего православия, писанием, наукою, друкованием книг"²¹. Проте таке розуміння призначення шкіл та друкарень вже не відповідало вимогам часу. "Освіта і ученість в Ужній Русі, — як писав Іван Франко, — пішла іншим шляхом ніж той, яким бажав їх повести монах афонський. Окричані ним Платони та Арістотелі запанували в школах"²².

Розвиток ремесла і торгівлі, завдання ідеологічної боротьби вимагали освічених людей на рівні свого часу. Потребу в них відчували всі стани суспільства: неокатоличені магнати, шляхта, міщани, селяни, духовенство. Магнати та шляхта були зацікавлені у появі православних шкіл середнього та вищого ступеня, оскільки вищу освіту доводилося здобувати за кордоном, що коштувало чимало грошей і не могло дати достатньої кількості освічених людей. Основними навчальними закладами, де українці та білоруси, в основному пред-

¹⁷ Вишенський І. Твори. К., 1959, с.218.

¹⁸ Урбаньчик С. Польский язык в XVI в. — Советское славяноведение, 1977, № 2, с.70.

¹⁹ Вишенський І. Твори, с.190.

²⁰ Там же, с.202.

²¹ Там же, с.162.

²² Франко І.Я. Іван Вишенський і його твори, с.491.

ставники магнатства, шляхти, частково міщан та духовенства, здобували середню та вищу освіту, були католицькі та протестантські колегії Речі Посполитої, Краківський університет, італійські університети Болоньї, Падуї та ін. З другої половини XVI ст. особливов популярність користувалися німецькі протестантські університети – Вітенбурзький та Кенігсберзький. Пруський принц Альбрехт, який перейшов у протестантизм, запровадив кілька стипендій для вихідців з Великого князівства Литовського. Уніати та католики для звичування православних українців та білорусів у зв'язках з протестантами використовували навіть навчання їх за кордоном, прагнення залучити до організації шкіл на Україні вихованців закордонних університетів. Віленський уніатський архимандрит Лев Кревза у полемічному творі "Оборона унії" (1617 р.) закидав українцям та білорусам, що вони "шукали вчителів у Греції", в "сретичних академіях Німеччини"²³.

Автор "Антиризиса" – відповіді уніатів на відомий полемічний твір "Апокрисис" Христофора Філалета – писав, що православні їздять за кордон вчитися католицької мудрості. На це Захарія Копистенський відповідав, що та мудрість грецька, "Платонова и Аристотелева и иныхъ философовъ грецкихъ, отчисти имъ (католикам. – О.Д.) удбленая"²⁴. Для навчання у католицьких школах вищого типу православні змушені були переходити у католицизм, оскільки ці поїздки часто фінансували католицькі єпископи та монастирі.

На 70-ті роки XVI ст. припадає спроба організації першої школи вищого типу при дворі одного з найбільших українських магнатів Костянтина Острозького. Уніат Лев Кревза писав, що "деякі з зацних панів готови заплатити великі кошти для того, щоб мати яко не богословські для духовних, то для молоді своєї науки"²⁵. В полемічних творах Острозьку школу називають академією, колеєм (колегіуми – середні учбові заклади у Речі Посполитій), грецькою школою. Значну увагу в Острозькій школі приділяли вивченню слов'янської та грецької мов, а поряд з цим і латинської. Взагалі тут викладався курс "семи вільних наук": тривіуму – граматики, діалектики, риторика, і квадріуму – арифметика, геометрія, астрономія, музика. Свідчення цьому можна знайти у "Палінодії" Захарія Копистенського, який писав: "Найдовалися на дворѣ его (Костянтина Острозького. – О.Д.) и мовци оному Демосфенесови ровнии и Сафанове и инне различни любомудрици. Найдовалися и докторове славнии, въ греческомъ, славенскомъ и латинскомъ языкахъ выпѣчонни. Найдовалися и математикове и астрологове..."²⁶.

Для Острозької школи було здійснено переклад частини діалектики Йогана Спангенберга, виданої у Вільно 1586 р.²⁷ У полемічних творах відбулося прагнення піднести Острозьку школу на рівень вищого учбового закладу. Іпатій Потій у відповіді Клірику Острозькому, якого він називав учнем Острозького колеєма, писав: "Хиба бысь хотѣлъ прехвалии свой Колеємъ острозький такъ зацний мѣти, до которого для наукъ зо всего свѣта подобне люде на каждый день стекаются"²⁸.

²³ ПШ, кн. I, т. 4, с. 245.

²⁴ Там же, с. 900.

²⁵ Там же, с. 244-245.

²⁶ Там же, с. II 36.

²⁷

Ісаєвич Я.Д. З історії викладання філософії на Україні (XVI–XVIII ст.). – У кн.: Від Вишневського до Сковороди, с. 25.

²⁸ ПШ, кн. 3, с. 1073.

Острозька школа відіграла велику роль у розвитку освіти, книгодрукування, у зміцненні російсько-українсько-білоруських культурних зв'язків. Навколо Острозької школи і друкарні гуртувалися письменники-полемісти: Герасим Смотрицький, ректор Острозької школи, автор полемічних творів "Ключ царства небесного" та "Календар римский новий", Василь Суразький, полемісти, згадані під псевдонімами Клірик Острозький та Христофор Філалет, Іван Федоров - російський першодрукар, який започаткував книгодрукування на Україні, Дем'ян Наливайко, брат Северина Наливайка, керівника селянсько-козацького повстання кінця ХІ ст. Утворився своєрідний гурток вчених, які одночасно були і викладачами Острозької школи, і співробітниками друкарні. Серед членів острозького гуртка були й освічені греки: Кирило Лукаріс - пізніше константинопольський патріарх, Никифор - представник від патріархії на Брестському соборі.

З Острогом пов'язаний найактивніший етап літературної полеміки. Тут друкувалися полемічні твори Герасима Смотрицького, Василя Суразького, Івана Вишенського, Клірика Острозького. Вони служили ідеологічною зброєю у боротьбі проти католицизму та уніатства.

В оточенні острозького гуртка готувалися до видання перші підручники для шкіл: в 1578 р. в Острозі Іван Федоров видав Буквар, призначений для вивчення слов'янської та грецької мов, тут була підготовлена граматики слов'янської мови (видава у 1586 р. у Вільно в друкарні Мамонічів). У 1581 р. з острозької друкарні вийшов перший віршований твір, умовно названий "Хронологія" білоруса Андрія Рампі. Відома Острозька біблія була надрукована Іваном Федоровим у Острозі протягом 1580-1581 рр. Це було перше повне видання біблії слов'янською мовою, йому передувала складний процес підготовки, звіряння, перекладу біблійних текстів. Видання біблії слов'янською мовою відіграло значну роль у боротьбі проти католицизму та уніатства, воно призначалося не лише для східнослов'янських народів, а й для південних слов'ян, Молдавії та Валахії, де православна церква користувалася церковнослов'янською мовою, і сприяло зміцненню культурних зв'язків між південними та східними слов'янами.

Майже всі письменники-полемісти, крім Івана Вишенського, який піддавав гострій критиці весь суспільно-політичний лад Речі Посполитої, ідеалізують роль князя Острозького у поширенні освіти та книгодрукування. Підтримка культурно-освітнього руху К.Острозьким мотивувалася його політичним наміром перешкодити економічному зміцненню польського магнатства та шляхти на українських землях після Люблінської унії 1569 р. Опозиція К.Острозького була поміркована і не виходила за рамки виступів на сеймах, різного роду протестацій. Коли ж мова йшла про захист спільних класових інтересів, К.Острозький об'єднувався з польськими феодалами. Разом з польсько-шляхетськими військами він придушував селянсько-козацькі повстання під проводом К.Косицького та С.Наливайка. Необхідно зазначити, що політичні погляди К.Острозького і членів гуртка не були ідентичні. До острозького гуртка входили письменники, вчені більш радикального напрямку, саме вони спрямовували його культурно-освітню діяльність²⁹.

Ні магнати, ні духовенство не були зацікавлені у поширенні знань серед народу. Костянтин Острозький довав про організацію освіти в першу чергу для української шляхти та духовенства, про що писав у листі до Іпатія Потія³⁰.

²⁹ Ісаєвич Я.Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів, 1975, с.71.

³⁰ ШЦ, кн.3, с.587.

Лише братства, як організації українських міщан, прагнули до поширення знань, освіти, підготовки людей, здатних до боротьби за національні інтереси. "Міські буржери, - писав Ф.Енгельс, - стали класом, який втілював у собі дальший розвиток виробництва і торгових зносин, освіти, соціальних та політичних установ"³¹.

Братства надавали великої уваги поширенню освіти, книгодрукування, вони засновували школи, друкарні, де друкувалися учбові посібники (граматика, букварі), полемічні твори, богословська та церковно-служебна література. Першою братською школою була Львівська, заснована у 1585 р.³² Братські школи у Києві були організовані 1615 р., у Луцьку - 1617 р. та в інших містах. В організації навчального та виховного процесу братські школи прагнули поєднати давньоруські освітні традиції з досягненнями тогочасної західноєвропейської школи. Поряд з вивченням слов'янської та грецької мов в них вивчали латинську та польську, а також предмети курсу "семи вільних наук". Така програма братських шкіл не була належно оцінена Іваном Вишенським. У "Посланні до стариці Домнікії", яке є відповіддю на лист пана Юрка, очевидно львівського братчика Юрія Рогатинця, він звинувачував Львівське братство у запозиченні від католиків організації шкільної освіти. Полеміст застерігав від солодкої трави - "латинської прелести", поганського красномовства Арістотеля, вавилонських страстей музики, що, на його думку, загрожує відступництвом від віри. Іван Вишенський писав, що братства "з латинської ереси себє спосіб ухвативши, зараз школи, бают, проповідают и учат"³³.

Призначення шкіл братства розуміли у значно ширшому плані, ніж Іван Вишенський. Про розуміння братством важливої ролі освіти в ідеологічній боротьбі кінця XVI - початку XVII ст. свідчить полемічний твір "Пересторога", автор якого основною передумовою розвитку суспільства вважав рівень освіти та поширення її серед народу. Необхідно зазначити, що таке розуміння історії, наскрізь світське, як підкреслював І.Я.Франко³⁴, відміне від властивої для середньовіччя християнської концепції історичного розвитку. Саме це дало підставу І.Франкові шукати автора твору в колах, які спрямовували братських рухів і брали участь у його культурно-освітній діяльності*.

Весь хід історичного розвитку українського та білоруського народів автор "Перестороги" ставить в залежність від рівня освіти, поширення її серед народу. Він вважає, що "напотребіше" для суспільства "бундувати школи посполити", це важливіше від будівництва церков та монастирів. У відсутності "шкіл та наук" він вбачає навіть причину розпаду давньоруської держави. Руські князі "науками не вученне упали в великое лакомство...и роздѣлилися: едни тут зостали, а другіє у полночных краях панства осѣли"³⁵. Загарбання українських земель Великим князівством Литовським, королівською Польщею та

³¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т.21, с.389.

³² Ісасевич Я.Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVII ст., с.128-129.

³³ Вишенський І. Твори, с.189.

³⁴ Франко І. Z dziejów synodu brzeskiego. kwartelnik historyczny zesz. I. Lwow, 1895, s. 20.

* Існує кілька гіпотез щодо авторства "Перестороги". Іван Франко вважав автором твору Юрія Рогатинця - активного діяча Львівського братства; М.Возняк пов'язував авторство твору з особою Івана Борельського (пізніше митрополита - Юва Борельського), вчителя Львівської братської школи (Возняк М. Указ. праця, с.7, 16); П.Яременко дотримується думки, що автором "Перестороги" був львівський священник Андрій Вознесенський (Яременко П. Пересторога. - Український антиуніатський памфлет початку XVII ст. Львів, 1963, с.45).

³⁵ Пересторога, с.26.

Угорщина "зашкодило панству рускому, же не могли школь и наукъ посполитихъ розширати"³⁶. Полеміст усвідомлював, що однією з причин ополіячення та покаатоличення українського та білоруського народів була відсутність власної школи. "Поляци... помалу малу науками своїми все панство руское до бѣри рѣвское привели", - писав автор "Перестороги"³⁷. Як ідеолог шляхти, він вбачав одну з найважливіших перешкод для розвитку культури українського та білоруського народів в ополіяченні саме панівних верств, шляхетства та магнатства.

Найбільший розвиток освіти, книгодрукування автор "Перестороги" пов'язував з діяльністю братств, підкреслюючи значну роль Львівського та Віленського братств у справі шкільної освіти. Захищаючи православну церкву від нападів єзуїтів та уніатів, полеміст одночасно критикує бездіяльність православної церкви у справі шкільної освіти, неосвіченість і моральний занепад духовенства, яке стало ледаче і недоале, а тим часом "книги тые, що еще их позостало, порохом припали"³⁸. Духовенство було позбавлене можливості впливати на організацію освіти у братських школах. "У результаті винайдення друкарства і зростання потреб торгівлі, - як підкреслював Ф.Енгельс, - воно втратило монополію не тільки на читання та письмо, але й на вищі ступені освіти"³⁹.

Намагаючись захистити православну церкву та її главу - константинопольський патріархат - від звинувачень у тому, що православна церква на Україні та Білорусії занепадала внаслідок бездіяльності патріархів, автор "Перестороги" перебільшує роль константинопольської патріархії у розвитку освіти на українських та білоруських землях, заснуванні братських шкіл та друкарень. Щоправда, боячись втратити київську митрополію, константинопольські патріархи підтримували освітню діяльність братств, надсилали в їхні школи вчителів грецької мови. Мелетій Пігас - александрійський патріарх - у листах до Львівського братства, львівського єпископа Гедеона Балубана, К.Острозького закликав поширювати освіту та друкарство "умноження ради книг в преподания разума"⁴⁰. Серед греків-вчителів на Україні у кінці XVI ст. були високоосвічені люди того часу. Тут працював доктор Падунського університету Кирило Лукаріс, який прибув в Острог у 1594 р. і викладав грецьку мову. Пізніше він продовжував навчання у німецьких протестантських університетах. Арсеній Еласовський працював у Львівській братській школі, де уклад разом з учнями грекослов'янську граматику (1591 р.). Автор "Перестороги" писав, що "не новина от часов давних бывать к грекам у Острогу"⁴¹. Діяльність вчених греків на Україні в кінці XVI - на початку XVII ст. свідчать про вплив грецької освіченості на розвиток освіти.

Таке піднесення ролі освіти у суспільному житті, як у автора "Перестороги", характерне й для суспільно-політичної та педагогічної думки Росії, України, Білорусії, Польщі у XVI-XVII ст. Це було результатом поширення гуманістичних та реформаційних ідей, з якими пов'язана боротьба за секуляризацію духовного життя, віри у розум людини, здатність її до пізнання

³⁶ Пересторога, с.26.

³⁷ Там же.

³⁸ Там же.

³⁹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т.7, с.334.

⁴⁰ ПШ, кн.3, примітки, с.9.

⁴¹ Пересторога, с.36.

світу. Автор одного з найгрунтовніших полемічних творів кінця XVI ст. Хри-стофор Філалет (це псевдонім, як вважають дослідники, протестанта Мартина Броневського, активного члена острозького гуртка вчених та письменників) стверджував, що "большей вірити потреба въ справі науки, ніж самому пан-жови"⁴². Раціоналістичні погляди на роль освіти, науки у суспільному роз-витку висловлені автором* віршованої передмови до збірника "О воспитаніи чад" (Львів, 1609 р.), що становить підбірку висловлювань І.Златоустого про виховання дітей. Укладач його у передмові "До чительников" закликає бать-ків віддавати дітей на навчання, оскільки з "науки... як з хродла все доб-росе походить. И през нѣ чловѣк чловѣком ся находитъ"⁴³. Занедбаня справи освіти призводить до "погорженя цнѣй тот народ", "же для простоты много ся их уругаѣт и ненауков очя замѣдлѣваѣтъ"⁴⁴.

У піднесенні свідомості народу, патріотизму шляхом розвитку шкільної освіти на народній основі українські письменники-полемісти кінця XVI - по-чатку XVII ст. перекикаються з поглядами на завдання освіти в умовах поси-лення національно-релігійного гніту білоруського просвітителя Василя Тяпин-ського. У передмові до "Євангелія", перекладеного ним на народну "руську" мову (70-ті роки XVI ст.), В.Тяпинський спростовує твердження єзуїтів про культурну відсталість східних слов'ян, з гордістю пише про давньоруський народ "яко то был зацнѣй славнѣй, острѣй, довстѣпнѣй народ их в умеетности и яко многократ посторонние учонне народы их мудрость мусѣли похвалят"⁴⁵. В.Тяпинський, як і письменники-полемісти, вбачає дійовий засіб боротьби проти католицької експансії в організації шкіл, де навчання велось б рід-ною мовою, не лише для панства і духовенства, що перешкоджало б переходу їх у католицизм, а й для всього посполитого люду. Програма цих шкіл забез-печувала б всебічну освіту: "Леч не такой, яко тепер на вечный свой встыд только прочети а то ледво в своем езныку не болшь учатсе"⁴⁶.

Піднесення культурного рівня народу шляхом поширення знань рідною мо-вою В.Тяпинський вважав умовою збереження етнічного існування білоруської народності, самобутності його культури перед загрозою покатоличення та опо-лячення.

Отже, на сторінках українських полемічних творів кінця XVI - початку XVII ст. відобразилися боротьба за утвердження самобутної культури україн-ського та білоруського народів, складовою частиною якої була організація й розвиток шкільної освіти. У ідеологічній боротьбі проти наступу католиць-кої реакції та уніатства українські письменники-полемісти кінця XVI - по-чатку XVII ст. відводили першорядне місце школам, друкарням, покликаним про-тидіяти ополяченню та окатоличенню українського та білоруського народів. Шля-хом поширення знань, освіти письменники-полемісти прагнули викликати інте-рес до історії, культури, мови східних слов'ян. Усвідомлюючи спільність по-ходження російського, українського та білоруського народів, єдність їхніх

⁴² ПШД, кн.2, с.1212.

* М.Возняк, Ф.І.Науменко дотримуються думки, що автором передмови, як і "Перестороги", був Іван Борецький (Возняк М. Вказ. праця, с.10; Наумен-ко Ф.І. Педагог-гуманіст і просвітитель І.М.Борецький. Львів, 1963, с.70).

⁴³ Українська поезія. Кінець XVI - початок XVII ст. К., 1978, с.161.

⁴⁴ Там же, с.162.

⁴⁵ Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии. Избранные произведения XVI - начала XVII вв. Минск, 1962, с.89.

⁴⁶ Там же, с.90.

культур, вони захищали слов'янську мову як мову єднання трьох братніх народів, закликали до зміцнення культурних зв'язків між ними.

Письменники-полемісти розуміли, що активним знаряддям боротьби проти католицької експансії освіта і школа стануть лише тоді, коли не замикатимуться у старих рамках греко-слов'янських культурних традицій, а вберуть досягнення західноєвропейської школи і науки, від яких вони не відмежувалися. Проте засвоєння їх на той час було ускладнене конфесійними суперечностями, оскільки тогочасна західноєвропейська культура була в очах православних тісно пов'язана з католицизмом та реформациєю і нерідко ототожнювалась з ними. Хоч у полемічних творах трапляється негативне ставлення до "поганських філософів", "латинської науки", в діяльності братських шкіл, що високо оцінені у полемічній літературі, помітне прагнення, організовувати шкільну освіту, враховувати досягнення католицьких та протестантських шкіл.

Завдання школи й освіти українські письменники-полемісти кінця XVI – початку XVII ст. вбачали не лише у підготовці освічених людей, здатних ідеологічно протистояти наступу католицизму. Дальший розвиток освіти, поширення знань серед народу вони вважали також умовою суспільного прогресу.

Л. Г. М о с к в и ч

КРИТИКА АНТИНАРОДНОЇ СУТІ УПАДІСТВА В ДОКОВОТНЕВІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

У другій половині XIV ст. українські та білоруські землі захопили литовські й польські феодалі. Іноземні поневолювачі, розширюючи свої земельні володіння і захоплюючи місцеве управління, посилювали експлуатацію українського і білоруського селянства. Влада загарбників фактично була необмеженою. Щоб зрівнятись у правах з ними, місцева шляхта й вище православне духівництво переймали чужеземну культуру й релігій і примусово насаджували їх в масах. На загарбаних землях тяжкий соціальний гніт тісно переплітався з національно-релігійним.

В епоху середньовіччя війни і класова боротьба проходили під релігійними гаслами. Класики марксизму-ленінізму зазначали, що це факти зрозумілі й історично закономірні. Ф.Енгельс з цього приводу не раз наголошував, що так тоді було скрізь, "і це пояснюється не властивостями людського серця... але всією попередньою історією середніх віків, що знала тільки одну форму ідеології: релігій і теологій"¹. В.І.Ленін, підкреслюючи "відомий факт зростання в селянському середовищі сектанства", зазначав, що "вияв політичного протесту під релігійною оболонкою є явище, властиве всім народам, на певній стадії їх розвитку"².

Хвилі реформаційного протестантського руху в XV-XVI ст., на чолі якого були Ян Гус, Мартін Лютер, Жан Кальвін, Уільям Соцін та інші, докотилися до Речі Посполитої. Польські магнати й шляхта у боротьбі проти реформації спиралися на найгострішу зброю Ватикану – орден єзуїтів. З допомогою воїнського ордену польським феодалам вдалося придушити рух, зміцнити становище католицької церкви і королівської влади. Католицький єзуїтизм, захищаючи польських землевласників – магнатів і шляхту, почав готувати ґрунт для поширення свого впливу на українські та білоруські землі, загарбані Польщею. "Поль-

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т.21, с.281.

² Ленін В.І. Повне зібр. творів, т.4, с.219.

ські пани, — зазначалося в Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією, — з допомогою Ватикану заходами жорстокого примусу насаджували на Україні католицизм, запроваджували церковну унію, проводили політику насильного ополячування українців, глушилися з української мови і культури, намагалися духовно поневолити український народ і розірвати його зв'язки з російським народом³. Спокушені матеріальними благами, кар'єрою, привілеями, почесностями, єпископи: луцький — Кирило Терлецький та володимирський — Іпатій Потій за згодою київського митрополита Михайла Рогози на початку 90-х років XVI ст. почали таємно готуватися до церковної унії, тобто до об'єднання православної церкви з католицькою під зверхністю Ватикану. Восени 1596 р. єпископи потайки відправились з Кракова до Риму, де їх прийняв папа Клементій VIII. Тут вони остаточно підготували головні умови унії, які схвалив Ватикан.

У жовтні 1596 р. за вказівкою одного з головних організаторів і натхненників унії "єзуїтського короля" (так він називав себе⁴) Сігізмунда III до Бреста на церковний собор було запрошено православну верхівку, католицьке духовенство, єзуїтів, представників королівського уряду й офіційно проголошено унію православної церкви з католицькою. Постановою уряду унія вважалась обов'язковою для всіх православних, що проживали на території Речі Посполитої⁵. Проте, побоюючись виступу народних мас, уніатський собор ухвалив залишити православні обряди, свята, оформлення церков, богослужіння на слов'янській мові.

Народні маси не прийняли унії й повели проти неї рішучу боротьбу, яка набувала найрізноманітніших форм та проявів і велася переважно під гаслом захисту православної віри. З'явилася значна кількість полемічно-публіцистичних та історичних творів, спрямованих проти католицизму. У белетристиці, фольклорі, мистецтві та інших галузях культури набула поширення антиуніатська тематика. З гострим полемічним словом виступила Клірик Острозький, Христофор Філалет, Герасим Смотрицький, Мелетій Смотрицький, Захарія Копистенський і Іван Вишенський, твори яких відіграли значну роль у підготовці боротьби за визволення України з-під польсько-шляхетського гніту і возз'єднання з Росією⁶. В XVII—XVIII ст. проти католицизму виступали вчені Києво-Могилянської академії: Інокентій Гізель, Лазар Баранович, Іоаникій Галлятовський, Георгій Кониський та ін. Вони відстоювали православну віру, спільну для трьох східнослов'янських народів, і цим об'єктивно сприяли зміцненню їх дружби⁷. Багато творів полемічної, антиуніатської літератури поширювались у рукописних списках⁸.

³ Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954). Схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1954, с. 6.

⁴ Кизя Л., Коваленко М. Вікова боротьба українського народу проти Ватикану. К., 1959, с. 32.

⁵ Акты, относящиеся к истории Западной России, т. 4 (1588—1632). СПб., 1851, с. 139—157.

⁶ Загайко П. К. Українські письменники-полемісти кінця XVI — початку XVIII ст. у боротьбі проти Ватикану і унії. К., 1957, с. 86; Махновець Л. Сатира і гумор української прози XVI—XVIII ст., К., 1964.

⁷ Качуба М. В. З історії боротьби проти унії XVII—XVIII ст. К., 1976, с. 26; Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. К., 1970.

⁸ Памятники, изданные Киевскою комиссією для разбора древних актов, в 3-х т., изд. 2-е доп. К., 1897—1898; Акты, относящиеся к истории Западной России. СПб., 1851; Документи, объясняющие историю Западно-Русского края и его отношения к России и к Польше. СПб., 1865; Сборник документов, уясняющих отношения латино-польской пропаганды к русской вере и народности.

У доживтєвій історіографії ХІХ ст. унів досліджували російські, українські, білоруські, польські вчені різних напрямів, у тому числі й історики церкви⁹. Дворянські історики, зокрема М.Бантиш-Каменський¹⁰, М.Колькович¹¹, вводили в науковий обіг архівні джерела, цитуючи їх цілими сторінками або переказуючи зміст в хронологічній послідовності, возвеличували діяльність царів, вельмож, показуючи їх як ширих вболівальників за простих православних людей, а православ'є ставили вище всіх інших релігій. Загалом дворянські історики, ігноруючи роль народних мас в історії, причину селянських виступів, повстань проти гніту шляхти, класових виступів народу, якому ніколи не був притаманний релігійний фанатизм, зводили до боротьби православної віри проти католицької.

Проти реакційної ролі унії і католицизму була спрямована праця "Записки преосвященного Георгия Конисского о том, что в России до конца ХVI века не было ни какой унии с римскою церковью", написана ще в ХУІІІ ст., але яка вийшла в світ 1847 р. Автор її - колишній вихованець і ректор Київської академії, громадський діяч, борець проти унії й засилля католицизму Георгій Кониський. Перу Кониського належить кілька історико-полемічних праць, спрямованих проти унії¹². Згадана праця, написана у формі полемічного діалога, залишилась незавершеною. Автор на основі документів королівської канцелярії, хронік, "Палінодії", грамот, універсалів тощо відкинув безпідставні твердження єзуїтів, ніби українці і білоруси добровільно схилилися до католицької релігії задовго до Брестської церковної унії 1596 р. Кониський показав, що від часу прийняття християнства у повсякденному житті на Русі населення дотримувалось своїх звичаїв і обрядів, у тому числі й церковних, відмінних від католицьких. Як і в інших антиуніатських працях, в "Записках" Кониський переконливо доводив, що, незважаючи на переслідування православних українців і білорусів польсько-шляхетською верхівкою і католицьким духовенством, братні український і білоруський народи на визнавали Брестської церковної унії 1596 р., а сприймали її як соціальне й національне зло і повели з нею тривалу і завзяту боротьбу, опираючись на підтримку Росії. Отже, праця Георгія Кониського відстоювала злободенні релігійно-політичні інтереси українського та білоруського народів.

Проти унії була спрямована також праця українського історика Дениса Зубрицького, що підтримував концепції російської дворянської монархічної історіографії¹³. Історію унії він виклав у зв'язку з експансіоністськими планами Ватикану щодо Росії, справедливо вважаючи натхненником унії римського папу, який через надійну опору - польську шляхту - намагався нав'язати католицизм трьом східнослов'янським народам. Важливий висновок історика

Вільна. 1865; Архив Юго-Западной России, ч.І, т.6. К., 1833; Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники, т. 1. К., 1833; т. 2. К., 1898; Див. також документи про унію, вміщені в періодичних виданнях "Київська Старина", "Записки наукового товариства ім.Шевченка", "Збірник історично-філософської секції наукового товариства ім.Шевченка", а також "Джерела до історії України-Руси".

⁹ Бібліографія про унію. - У кн.: Ліковський Едвард. Берестейська унія (1596). Львів, 1916, с.ІХ-ХVІ.

¹⁰ Бантиш-Каменский Н. Историческое известие о возникшей в Польше унии. М., 1805; 2-е изд. Вильна, 1866.

¹¹ Колькович М. Литовская церковная уния, т.І. СПб., 1859; т. 2. СПб., 1861.

¹² Калуба М.В. З історії боротьби проти унії, с.42-61.

¹³ Зубрицкий Д. Начало унии. (Перевод с польского). - Чтения в императорском обществе истории и древностей российских. М., 1848, № 7, с.1-36.

про те, що унія була силоміць нав'язана православному населенню. В цілому це чи не перша праця історика-професіонала про унію, на якій виразно позначився світогляд автора як історика москвофільського напрямку, що захищав опору самодержавства – православну церкву. Його не цікавили суспільно-політичні інтереси трудящих мас, бо народні рухи він вважав "заразом своеволия".

Певний крок уперед порівняно з дворянською історіографією у вивченні історії унії зробили вчені різних напрямів буржуазної історіографії ХІХ ст. Досліджувачи унію, вони ввели в науковий обіг велику кількість джерел, у тому числі польських, ватиканських, західноєвропейських; вперше висвітлили окремі виступи гетьманів, шляхти, вищого й нижчого православного духовенства проти унії. Проте буржуазні історики не показали, що основний тягар антиуніатської боротьби винесли на собі трудячі маси. Насамперед це стосується праць буржуазно-ліберального історика М.Костомарова: "О причинах и характере унии в Западной России" (1841 р.) та "Южная Русь в конце XVI в."¹⁴ Перше дослідження – магістерська дисертація, захист якої заборонило вище православне духовенство на чолі з митрополитом Інокентієм. 20–30 примірників її із ста (а не всі¹⁵, як твердять сучасні історики) були знищені¹⁶. Праця написана на основі значного фактичного матеріалу, фольклорних та етнографічних джерел, мемуарної літератури. Автор намагався довести, що рятівником "православия и народности" були козаки, надто применшивши при цьому історичну роль Богдана Хмельницького¹⁷.

Боротьба народних мас у класовому розумінні цього слова не була доступною ліберальному світосприйманню Костомарова. Автор розглядав її лише в зв'язку з суспільним розвитком інших країн, насамперед Росії, а також планами Ватикану на Сході Європи.

Оригінальні критичні думки, пов'язані з причинами запровадження унії, висловив М.Костомаров у своїй гостро-полемічній рецензії на видання документів "Архив Юго-Западной России", вміщеній на сторінках органу російської революційної демократії – в журналі "Современник"¹⁸. Приводом до появи рецензії була тенденційна вступна стаття до збірки документів, написана українським буржуазним істориком права і археографом М.Д.Іванишевим, в якій однобічно автор намагався всі негативні явища в суспільному і духовному розвитку України кінця ХVІ–ХVІІІ ст. приписати політиці шляхетської Польщі. Не розуміючи історії розвитку суспільства, він вважав Люблінську (1569) і Брестську церковну (1596) унії єдиним джерелом всіх нещасть у житті українського народу. Костомаров таке категоричне твердження Іванишева кваліфікував як одностороннє й спрощене, що не відповідає історичній правді. На сторінках "Современника" він твердив, що "унію задумали українські духовні"¹⁹, сама унія була внутрішньою справою наших станів суспільства. При цьому він підкреслював активну роль короля Сігізмунда, католицького духовенства і особливо єзуїтів;

¹⁴ Науково-публіцистичні і поемічні писання Костомарова. [К.], 1928; Исторические монографии и исследования Николая Костомарова, т.3, СПб., 1867, с.175–322.

¹⁵ Очерки истории исторической науки в СССР, т.2. М., 1960, с.129.

¹⁶ Айзеншток І. Перша дисертація Костомарова. – Україна, 1925, кн.3, с. 26.

¹⁷ Астахов В.И. Курс лекций по русской историографии. Харьков, 1965, с. 378.

¹⁸ Костомаров Н. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, ч.2.К., 1861; – Современник, 1861, №4, с.439–448.

¹⁹ Там же, с.445.

наголосили також, що в насильствах над православними слід звинувачувати не всіх "поляків, як націю", а насамперед покатоличену українську шляхту.

Російський революціонер-демократ М.Г.Чернышевський, торкаючись цих питань у зв'язку з розглядом праці Костомарова "Богдан Хмельницький", зазначав, що козацькі війни не були війнами однієї нації проти другої, як також вони не були, по суті, й релігійними війнами. Боротьба велася за розв'язання соціально-економічних проблем як українського, так і польського народів²⁰.

У дослідженні М.Костомарова "Южная Русь в конце XVI в." введено вперше в науковий обіг джерела, які правдиво розкривають історію унії. Дотримуючись давніх традицій полемічної літератури, автор показав аморальні риси ініціаторів унії єпископів Кириля Терлецького та Іпатія Потія, що переслідували свої вузькі інтереси збагачення, кар'єри, почетеї, привілеїв. Вперше залучені до наукового обігу польські джерела розкривають підступні плани єзуїтів, які так повчали єпископів-відступників: "С духовенством вашей милости легко сладить. Заместите все вакансии людьми незнатными, чтоб они не кичились, — людьми простыми, которые бы от вашей милости во всем зависели. А упрямых, непослушных и противящихся вам лишите должностей, и на их место назначьте достойных. Берите с каждого поборн, чтоб они не разжирили; подозрительных тотчас отсылайте в другие места. Недурно также иных под видом почести отправлять в далекие путешествия и посольства на их собственный счет. Вообще на попов наваливайте побольше налогов под предлогом общей пользы церкви; остерегайтесь, чтоб они не делали сходов и не собирали складчин без воли вашей милости; а тех, кто преступил это приказание, — запирайте в тюрьму. Со светскими, и особенно с черныи, ваша милость, ведите дело благоразумнейшим образом; так и вперед ведите, и старайтесь, чтоб не было ни малейшего повода проникнуть ваши намерения, между тем передовные головы следует всевозможными средствами заманить и привязать к себе или лично, или через посредников, либо оказавши им какую-нибудь услугу, либо расположивши к себе подарками. Не вводите новых обрядов в церковь; обряды постепенно изменятся сами собою"²¹.

Цей документ спростовує безпідставні заяви католицької історіографії, ніби український та білоруський народи здавна мріяли про унію і добровільно її прийняли, а польський король тільки втихомирював бунтівників.

Церемонія прийняття на Брестському соборі унії описана Костомаровим на основі використання свідчень учасників і сучасників тих подій. Проте Костомаров не міг відійти від думки, поширеної в буржуазній історіографії XIX ст., що західна культура, авторитетна латинська мова, яком озброїлись католики, єзуїти, при підтримці королівської влади перемогли "православну Русь, неосвічених попів, ченців, архаїчну слов'янську мову"²². Народів унія нав'язувалась багато років насильством, підступністю, мечем.

Костомарівська концепція історії унії в цілому була певним кроком уперед порівняно з трактуванням унії дворянськими істориками, оскільки вона пов'язувала антиуніатський рух з боротьбою народних мас проти польсько-шляхетського панування. Okремі дані, особливо щодо причин прийняття унії, іс-

²⁰ Чернышевский Н.Г. Полн. собр. соч., т. 4. М., 1948, с.821-822.

²¹ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования, т. 3. СПб., 1867, с. 219.

²² Там же, с.201-205.

торії прогресивних рухів інших народів використані в наукових працях і художніх творах. Наприклад, сторінки Костомарова про унію і боротьбу з нею народу використав український письменник Іван Нечуй-Левицький у популярній брошурі "Унія і Петро Могила" (К., 1875), а також в історичних романах.

Для радянської історичної науки згадані праці Костомарова зберігають певне пізнавальне значення своїм фактичним матеріалом. Як відомо, джерельна основа деяких праць Костомарова привертала увагу і К.Маркса²³. Загалом можна приєднатися до оцінки, висловленої радянським дослідником М.А.Рубачем, який зазначав, що Костомаров-історик був незмірно радикальнішим Костомарова-політика з властивими йому хитаннями і компромісністю²⁴.

Великий архівний матеріал використав буржуазний історик С.Голубев для написання двотомної праці про Петра Могилу²⁵ - визначного культурно-освітнього діяча XVII ст., противника уніатства. Петро Могила відкрив у Києві школу, сприяв друкарству, реставрував видатні архітектурні пам'ятники Києва, зокрема ті, які спустошили католики і уніати. Як письменник-полеміст написав ряд творів. Загалом діяльність Петра Могили, молдаванина за походженням, яскравий приклад українсько-молдавських культурних зв'язків у минулому. С.Голубев ґрунтовно зобразив загальну атмосферу боротьби народу проти уніатства і участь у ній Петра Могили, торкався антиуніатської діяльності таких церковників і культурних діячів, як Никифор Тур, Єлисей Плетенецький, Захарій Копистенський, Іов Борецький, Костянтин Острозький. Правда, роль названих діячів у розвитку друкарства, шкільництва, освіти й боротьба з унією буржуазний історик перебільшив, не вказавши, що вони виражали інтереси шляхти, а деякі з них як, наприклад, Петро Могила, добивались легального існування православної віри, йшли на угоду з польським королем²⁶.

Ця ж хиба характерна й для праці іншого буржуазного історика Ф.Титова, присвяченої висвітленню антиуніатської діяльності Костянтина Острозького²⁷. Останній включився в боротьбу проти польської шляхти та уніатства насамперед тому, що в наступі католицизму вбачав загрозу власним класово-експлуататорським інтересам. На документальному матеріалі Ф.Титов показав особисту участь Костянтина Острозького у Брестському соборі на стороні православних. Родовий маєток у м.Острозі К.Острозький перетворив на один з центрів антикатолицької і антиуніатської боротьби, в культурно-освітній осередок, де були засновані школа, друкарня, звідки вийшла знаменита "Острозька біблія". Крім того, Острозький захистив Києво-Печерську лавру, Софіївську й Києво-Пирогівську церкви, Межигірський монастир від зазіхань уніатів. Цю діяльність князя позитивно оцінила дореволюційна історіографія революційно-демократичного напрямку, зокрема Іван Франко²⁸. Безсумнівно, Титов мав рацію, коли твердив, що діяльність Острозького перешкождала насадженню унії. Проте він не показав, що класові інтереси Острозького нічим, по суті, не від-

²³ Коншоя Р.П. Карл Маркс и революционная Россия. М., 1975, с.179.

²⁴ Русская историческая литература в классовом освещении. Сборник статей под ред. М.Н.Шоковского, т. 2. М., 1930, с.62.

²⁵ Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники, т. 1. К., 1888; т.2. К., 1898.

²⁶ История СССР. Первая серия, т.1-6. М., 1966, т.2, с.435-449.

²⁷ Титов Ф.И. Благоверный князь Константин Константинович Острозский, ревнитель православия и защитник русской народности в З.Руси (1527-1608-1908 гг.). К., 1908.

²⁸ Франко І. Твори, в 20-ти т., т.19, К., 1956, с.506-508, 550, 551.

різнялись від інтересів польських магнатів. Князь брав участь у придушенні антифеодальних повстань народу. Захищаючи класові інтереси всієї тодішньої української феодальної православної верхівки, Острозький у культурно-освітній діяльності не виходив за межі офіційно дозволеного²⁹.

Перші спроби католиків запровадити унію в Галицько-Волинському князівстві вивчав буржуазний історик М. Дашкевич³⁰. На основі джерельного матеріалу він показав, як папські нунції П'єро-Карпіні та Альберто настійно намагалися переконати Данила Галицького прийняти унію. Проте руський князь, незважаючи на тяжке становище у зв'язку з татаро-монгольською навалом, рішуче відхилив ці пропозиції. В іншій праці³¹ М. Дашкевич показав, що Брестську церковну унію значною мірою було підготовлено фактом укладення Люблінської унії, яка становила союз вищих станів польської та литовської держав. В обох уніях дослідник вбачав основну причину селянсько-козацьких повстань, що заглушувало їх антифеодальну направленість.

Гризливій і жорсткій боротьбі українського і білоруського народів проти унії присвятив працю буржуазний історик П. Жукович³². На основі використання значної кількості джерел автор дійшов правильного висновку, що Брестську церковну унію 1569 р. польська шляхта готувала давно і за своїм характером ця унія була не стільки релігійно-церковною подією, скільки політичним актом, який продовжив і зміцнив Люблінську унію 1569 р. З класових позицій буржуазного вченого він вперше показав боротьбу проти унії на станово-представницькій установі - сеймі Речі Посполитої в період з 1587 по 1632 р. у зв'язку з внутрішньою і зовнішньою політикою польського шляхетського уряду.

Проте Жукович, перебільшивши роль релігійного елемента і сеймових виступів у визвольній боротьбі, не розкрив класового спрямування унії як знаряддя посилення соціального і національного гноблення українського та білоруського народів шляхетською Польщею. Однобічно Жукович показав у праці боротьбу проти унії князя Костянтина Острозького, не розкривши класового характеру політики найбільшого українського магната, яка не відрізнялась від політики гноблення польських магнатів. У такому ж плані висвітлив Жукович боротьбу проти наступу унії, що постійно велася на польському сеймі й іншими представниками української та білоруської шляхти, козацької старшини і вищого духовенства, які, виявляючи незадоволення політикою польської шляхти, як відомо, шляхом сеймової боротьби намагалися добитись рівних прав з нею в експлуатації народних мас. Торкнувшись діяльності православних братств, селянсько-козацьких повстань кінця XVI - перших трьох десятиріч XVII ст., Жукович не показав, що саме збройні виступи пригноблених мас, вибухи широкого народного гніву відіграли вирішальну роль у боротьбі проти унії і католицизму на Україні і в Білорусії.

²⁹ Марченко М. І. Історія української культури. З найдавніших часів до середини XVII ст. К., 1961, с. 117.

³⁰ Дашкевич Н. Церковная уния Юго-Западной Руси с католичеством (1246-1254). Відбитка з "Университетских известий". К., 1884.

³¹ Дашкевич Н. Люблинская уния и ея последствия. К. (без дати. - Л. М.).

³² Жукович П. Н. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609 г.). СПб., 1901; Жукович П. Н. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией с 1609 г. (до 1632 г.), СПб., 1903-1912, вып. 1-6; Натикач П. І. З історії суспільно-політичного руху на Україні в кінці XVI - першій половині XVII ст. - Український історичний журнал, 1978, № 3, с. 88-93.

Історію антифеодальної боротьби українського народу довгі роки досліджував представник народницького напрямку в українській історіографії, археограф, архівіст, а згодом академік АН УРСР О.Левицький. Характеризуючи праці Левицького, зокрема ті, в яких висвітлена антиуніатська боротьба українського народу, радянський історик Л.А.Коваленко зазначає про розуміння автором, "що релігійно-церковні питання були лише формою боротьби навколо корінних соціальних проблем"³³.

Історичні дослідження О.Левицького, спрямовані проти насадження католицизму і унії, написані на основі значного кола джерел. Працюючи в архівах Києва і Москви, історик на матеріалі рукописів "Діаріус Філіпповича" і "Копія меморіала" (польською мовою) висвітлив антиуніатську боротьбу білоруського і українського культурно-освітнього діяча Афанасія Філіпповича, що жив на Україні і шукав підтримки в Росії³⁴.

На матеріалі знайдених документів О.Левицький довів, що в Києві до 1610 р. князи не визнавали унії, а Софійський собор залишався в руках православних, доки київський воєвода Станіслав Болжевський силоміць не віддав його уніатам³⁵.

Антинародна діяльність одного з ініціаторів унії луцького єпископа Кирила Терлецького викривається у двох працях О.Левицького³⁶, написаних на матеріалі актових книг, переважно луцьких. Наводячи детальні біографічні відомості про єпископа, автор доводить, що він був малоосвіченою людиною, всі свої посади Терлецький купував, перетворившись у феодала з так званої шляхти духовної.

На основі судового актового матеріалу Левицький показав, що на луцькому єпископові "такі величезна кількість звинувачень", так що його ніяк не можна зарахувати до числа "гідних" єрархів³⁷. Цілковитою резонансом була полеміка Левицького з цього приводу, спрямована проти реакційного історика дворянсько-монархічного напрямку М.Кояловича, який у праці "Литовская церковная уния" всіляко намагався обілити луцького єпископа, голосливо заявляючи, що архівні матеріали перебільшують його вади, бо, мовляв, писалися його воєводами.

В одному з публічних виступів О.Левицький викрив засоби збагачення і моральний занепад шляхти в XVII ст. напередодні унії. "Знатні роки переживали важку економічну кризу, і їх погляди звернулись мимоволі на багаті монастирські і єпархіальні маєтки. Тому стали добиватися єпископських і архимандритських санів"³⁸.

³³ Коваленко Л.А. Конспект лекцій з української історіографії XIX ст. Кам'янець-Подільський, 1964, с. 47.

³⁴ Левицький О. Афанасій Філіппович, игумен Брест-Литовский и его деятельность в защиту православия против унии. К., 1878. Див. також історико-біографічний нарис про шляхтянку Раїну Вишневецьку, яка матеріально підтримувала православні церкви, братства, засновувала монастирі, допомагала боротись проти унії (Киевская старина, 1887, кн. II, с. I-10).

³⁵ Левицький О. К истории водворения в Киеве унии. - Чтения в историческом обществе Нестора-летописца, 1891, кн. 5, відділ III, с. 137-143.

³⁶ Левицький О. Южно-русские архиереи XVII-XVIII веков. - Киевская старина, 1882, кн. I, с. 49-100; Кирилл Терлецкий, епископ Лупцкий и Острожский. Памятники русской старины..., вып. 8. Колодская Русь, 1885, с. 308-341.

³⁷ Левицький О. Южно-русские архиереи XVII-XVIII вв. - Киевская старина, 1882, кн. I, с. 60.

³⁸ Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. К., 1896, кн. 2, с. 37.

За твердженням О.Левицького, таке саме життя, як Кирило Терлецький, вів і його побратим – вативенник й ідеолог унії володимирський єпископ Іпатій Потій³⁹.

Безсумнівною заслугою О.Левицького як історика взагалі є те, що він зміг викрити занепад моралі вищих станів, зокрема духовенства, і часто економічними чинниками пояснював історичні події і явища.

1883 р. у Києві опубліковано шостий том "Архива Юго-Западной России", де вміщено документи про церковно-релігійні відносини на Україні за період з 1322 до 1648 р. Підготував це видання О.Левицький. У передмові історик на великому архівному матеріалі, переважно актовому, показав внутрішнє життя православного духовенства за вказаний період. Він викрив антинародну суть унії, висловив ряд нових думок щодо її запровадження. Передусім він вважав, що вся попередня історіографія неправильно трактувала унію насамперед як політично-релігійний захід короля і шляхти Речі Посполитої, які силоміць намагалися асимілювати й ополячити, окатоличити український та білоруський народи. При цьому в тіні, як уже зазначалось у рецензії М.Костомарова на "Архив Юго-Западной России", залишались українські співучасники з вищого духовенства і шляхти, які взялися здійснювати католицькі плани⁴⁰. Ці зрадники народу не дарма були головним об'єктом критики української публіцистики і літератури кінця ХVI – початку ХVII ст.

О.Левицький ґрунтовно дослідив історію поширення у містах і селах України та Білорусії ХVI–ХVII ст. одного з різновидів реформаційного руху – соцініанства⁴¹. На основі історичних джерел Левицький називає ряд міст і сіл Волині, де діяли соцініанські громади, та імена їх діячів з шляхти і духовенства (В.Негалецький, Роман Гойський, Павло Сенюга, Чапличі, Немиричі та інші), зазначає, що окремі з них позитивно ставилися до російської протестантської общини Феодосія Косого і діяльності білоруського протестанта Симона Будного. Історик підкреслив, що соцініанство завдало відчутних ударів не тільки католицизмові, а й православ'ю, бо перелякані єпископи кинулись в обидві контрреформації⁴².

Поширення релігійного сектанства сприяла також аморальна поведінка вищого православного духовенства. Про це свідчить заява Львівського братства напередодні підписання унії: "Первіе же вся твоя святиня, яко в нас мвцяіиися быти святители, сущія ж поистянни сквернителі..., церков нашего православія всякого зловірія и зловоленія исполнена, людем же в недоумініі смущаеміи, суде погыбати время настоит"⁴³.

Згаданими обставинами О.Левицький пояснив появу братств, яким, з одного боку, були близькі ідеї реформації – вони засновували школи, друкарні тощо, а з другого – братства хотіли відновити давній церковний порядок за звичайним правом українського і білоруського народів⁴⁴. Проте історик народницького напрямку не збагнув до кінця, що з розвитком суспільства удосконалюється право, одні звичаї народжуються, інші відмирають, а основним є те, що

³⁹ Левицький О. Іпатій Потей, киевский униатский митрополит. – Памятники русской старины в западных губерниях, 1885, вып.8, с.341–374.

⁴⁰ Там же, с. 347.

⁴¹ Левицький О. Социнианство в Польше и Юго-Западной Руси в ХVI и ХVIIвв. К., 1882.

⁴² Подібної думки дотримується радянська дослідниця історії унії М.В.Кануса у праці "3 історії боротьби проти унії", с.16–18.

⁴³ Акти, относящиеся к истории Западной России, т.4, 1851, с.45–46.

⁴⁴ Правда про унію. Документи і матеріали. Львів, 1965, с.30–32.

всі вони відбивають і захищають інтереси панівних станів, а не всього народу: адже йдеться про феодалізм. Вивчаючи становище православної церкви в XIII-XVII ст., О.Левицький переносить на церковне життя норми звичаєвого права, ідеалізуючи їх.

У цілому ж праці О.Левицького становили дальший крок уперед на шляху до наукового розуміння антинародної ролі унії і католицизму в історії українського народу революційно-демократичною і радянською історіографією.

Фальсифікаторськими трактуваннями виступів народних мас проти польсько-шляхетської експансії та її знаряддя - уніатства - відзначалася українська буржуазно-націоналістична історіографія. Так, В.Антонович явно перебільшив наслідки руйнівного впливу католицизму й унії на суспільне і культурне життя українського народу, яке він ідеалізував. П.Куліш здебільшого сліпо підтримував концепції польських шляхетських істориків, вважаючи магнатів і шляхту "цивілізаторами" у "дикій і відсталій Русі"⁴⁵. М.Грушевський, наголосуючи на загальнонаціональних, релігійних моментах, відкидав їхню класову основу⁴⁶.

У доживтєвій історіографії тільки представники революційної демократії, насамперед Т.Шевченко, І.Франко, глибоко розкрили соціально-політичний характер унії, гостро затаврували її організаторів - польських магнатів і шляхту, вище духовенство, а також Ватикан, який намагався через унію здійснити свої давні сподівання - підкорити своєму впливові слов'янський Схід.

Т.Шевченко підійшов до оцінки унії з точки зору історичної концепції дружби і рівноправності слов'янських народів ("Щоб усі слав'яни стали добрими братами"⁴⁷, "Ми одної матері діти, що всі ми слав'яне"⁴⁸), яку підтримувала і польська революційна демократична думка XIX ст. Він вважав унію підступним знаряддям магнатів, шляхти, єзуїтів, які посіяли між братніми слов'янськими народами отруйні зерна ненависті і ворожнечі, пролили ріки крові і сліз⁴⁹.

Ще як були ми козаками,
А унії не чуть було,
Отам-то весело жилось!
Братались з вольними ляхами,
Пашались вольними степами...

Аж поки іменем Христа
Пришли ксьондзи і запалили
Наш тихий рай. І розлили
Широке море сліз і крові...
Неситі ксьондзи, магнати⁵⁰
Нас порізили, розвели...

Революціонер-демократ Іван Франко викривав багатовікові загарбницькі плани польської шляхти, магнатів, єзуїтів, католицизму щодо українського народу. Водночас І.Франко завжди критично висловлювався про православну церкву, яка протягом сторіч захищала інтереси російського царизму і кріпосників-гнобителей. Він був справжнім поборником дружби всіх слов'янських

⁴⁵ Франко І. Хуторна поезія П.А.Куліша. Твори, т.17, с.178-194.

⁴⁶ Похилевич Д.Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI-XVIII вв. Львов, 1957, с.91.

⁴⁷ Шевченко Т. Повне збір. творів, в 10-ти т., т.1. К., 1951, с.264.

⁴⁸ Там же, с. 150.

⁴⁹ Докладніше про це див.: Марченко М.І. Історичне минуле українського народу в творчості Т.Г.Шевченка. К., 1957; Назаренко І. Т.Г.Шевченко - борець проти ідеалізму і релігії. К., 1961; Історичні погляди Т.Г.Шевченка. К., 1964; Марголіс Ю.Л. Исторические взгляды Т.Г.Шевченка. Л., 1964.

⁵⁰ Шевченко Т. Повне збір. творів, т.2. К., 1953, с.33.

народів, все своє життя виступавши проти офіційної реакційної політики Австро-Угорської монархії, за висловом В.І.Леніна, відсталі, феодальної, клерикальної, чиновницької країни⁵¹, а також проти спроб польської шляхти поновити українське населення Галичини. Революціонер-демократ палко підтримував віконічні мрії і прагнення українського народу до возз'єднання всіх українських земель, його дружбу з усіма слов'янськими народами.

У творчості І.Франка боротьба з шляхетсько-католицькою експансією на Схід займає важливе місце. Ці праці відзначаються політичною гостротою, злободенністю, публіцистичністю. Своїм вістрам вони були спрямовані проти наляканих посиленням революційного руху робітничого класу і біднішого селянства реакційних сил: монархічного габсбурзького престолу, польської шляхти, католицького духовенства, прислужницьких кіл української буржуазії та клерикалів. Виступавши проти унії і католицизму, І.Франко продовжував антиклерикальні традиції своїх попередників, починаючи від Івана Вишенського до Тараса Шевченка. Праці Франка свідчать про його велику енциклопедичну обізнаність з джерелами, відповідною літературою українською, польською, російською, західноєвропейськими мовами.

І.Франко неодноразово підкреслював, що унія й католицизм у руках польської шляхти, духовенства, саїтів були і залишаються ідеологічною збробою, за допомогою якої реакційні сили намагалися поновити, ополучити український народ, розз'єднати його з єдинокровними братами за Збручем. Ці плани польської шляхти збігалися з намаганнями Ватикану, а наприкінці XIX ст. ще й з загарбницькими планами Німеччина і Австро-Угорщини щодо Східної України, а також Росії⁵². Габсбурзька монархія шляхом покатоличення українського народу намагалася відірвати Україну від Росії та підготувати плацдарм для наступу на останню, здійснити давній задум римських пап.

Всі праці І.Франка, спрямовані проти унії, пройняті ідеєю російсько-українсько-білорусько-польського єднання, в якому революціонер-демократ вбачав спільність класових інтересів, з одного боку, трудового народу слов'янських націй, а з другого — панівних класів. І.Франко, як ніхто до нього, зумів розвізнати і розрізнати ідеали польської шляхти і насунні інтереси народу. З цього приводу історик писав, що "між польським і руським народами і сьогодні немає негодні, ані ненависті", а другим почуттям братніх народів єдиють "самолюбні елементи, що заостенили в своїх класових інтересах", гнобячи однаково і польський і український народи⁵³. Щасливе майбутнє трудящих цих двох братніх народів Франко бачив в їхньому класовому єднанні, дружбі й боротьбі проти гнобителів.

Антиуніатські праці Франка, його публічні виступи⁵⁴ були відгуками на конкретні суспільно-політичні події, що відбувалися в житті Галичини, Буковини і Закарпаття в останній чверті XIX — на початку XX ст. або й поза їх межами, але так чи інакше зачіпали насунні інтереси всього українського народу.

⁵¹ Лив.: Ленін В.І. Повне збір. творів, т.24, с.169.

⁵² Кудинич Н.М. Закарпаттиская политика германского империализма по отношению к Украине в 1914-1918 гг. — "Дранг нах Остен" и историческое развитие стран центральной, восточной и юго-восточной Европы. М., 1967, с.140-151.

⁵³ Шевченко Ф.П. Іван Франко про польсько-українські відносини та історію Польщі. — У кн.: І.Я.Франко як історик. К., 1956, с.59.

⁵⁴ Лух'янович Д. Іван Франко в боротьбі проти релігії, церкви і Ватикану. К., 1955, с.86.

1884 р. у журналі "Світ" двадцятип'ятирічний Іван Франко опублікував статтю "Католицький панславізм", в якій з революційно-демократичних позицій розкривав багатовікову дворушницьку політику Ватикану щодо слов'янських народів, зокрема українського. Приводом до написання статті послужили конкретні події, пов'язані з відзначенням у Римі 1000-річчя Кирила і Мефодія і участь у цих урочистостях вищих слов'янських кіл. Стаття багата історичними екскурсами, що дали можливість Франкові коротко, влучно й гостро викрити тисячолітню підступну політику Ватикану, щодо всіх слов'янських народів і реакційний лозунг "католицького панславізму". На основі аналізу історії католицизму Франко показав, що реформаційні, революційні рухи в Європі остаточно підірвали в XVII-XIX ст. основи католицизму в Західній Європі і змусили Ватикан повернутись обличчям на Схід, до слов'янських народів, щоб залучити на свою сторону нових слуг⁵⁵.

Викриваючи підступну роль пап та єзуїтів у проведенні Брестської унії 1596 р., І. Франко писав: "Згадаймо про облудну політику пап і інтриги єзуїтів на дворі польських королів та вельмож, котрі довели до злочасної унії релігійної, до переслідування руського люду зразу за його віру, а далі й за народність, довели до його крайньої руїни і до великих та кривавих війн козацьких"⁵⁶.

Отже, вже перший виступ Франка проти католицизму і унії показав революційно-демократичний світогляд молодого вченого, його непримиренне ставлення до політики Ватикану щодо українського та інших слов'янських народів.

У гострополемічній статті "Воскресеніє чи погребеніє" Іван Франко, викриваючи опуси єзуїтів, писав, що вони очорнили 300-річну історію боротьби українського народу з унією, Запорізьку Січ розглядали як збіговище розбійників різних народів, навіть прийняття українцями російської азбуки вважали сретичним актом; намагалися скомпрометувати перед народом здобутки культури, заперечити дальший поступ. Отже, як слушно застерігав історик, унія насамперед була чисто політичним актом, що загрожував самому існуванню українського народу.

І. Франко спростував фальшиві концепції польсько-шляхетської буржуазної історіографії, яка запевняла, нібито історія України складається з "одного ряду варварств, розбоїв та безмисних руїн"⁵⁷.

Виступаючи проти угодовської політики керівників народовської партії щодо польсько-шляхетської верхівки та австрійського монархічного уряду, Франко вказував, що їх єднає унія. Народовці, писав Франко, потрапили під вплив галицького митрополита Сильвестра Сембратовича, "котрий є римським католиком більше ніж русином"⁵⁸. Унія, продовжував Франко, відіграла лише негативну роль в історії українського народу, затримала його духовний і політичний розвиток, ставши мостом для єзуїтської католицької пропаганди.

Антинародну роль уніатства на Україні Франко вважав за потрібне довести до найширших мас трудящих. З цієї метою він написав науково-популярну працю "Дві унії", уважно вивчивши документальні джерела і найгрунтовніші дослідження істориків унії, зокрема О. Левицького. Назва праці Франка

⁵⁵ Франко І. Твори, т. 19, с. 36.

⁵⁶ Там же, с. 33.

⁵⁷ Франко І. Русько-польська згода і українсько-польське братання. - Літературно-науковий вісник, 1906, т. 53, с. 161.

⁵⁸ Народ, 1890, ч. 24, с. 391.

перше побачила світ у "Буковинському календарі" за 1891 р., де було слабше цензурне око, насамперед щодо унії та католицизму. Цього ж року в Львівському історичному товаристві І. Франко виступив з доповіддю про дві унії, показавши взаємозв'язок між Люблінською (1569 р.) і Брестською церковною (1596 р.) уніями, головною метою яких було: зрівняти в соціально-політичних правах вищі українські стани (князів, дворян, зем'ян та інших) з польською шляхтою, а селян підвести під польське кріпосне право⁵⁹. Різногачливо виступив Франко проти ініціаторів унії Кирила Терлецького та Іпатія Потія, що в умовах панування уніатської церкви в Галичині, а також могутності католицизму було справжнім подвигом вченого-революціонера.

І. Франко глибоко досліджував і активно популяризував твори видатних діячів літератури й культури минулого, які словом і ділом боролися проти унії, залишили про це свої рукописні та друковані праці. Серед багатьох таких патріотів кінця XVI – початку XVII ст. на одне з перших місць історик ставив полум'яну творчість Івана Вишенського. Життя й творчу діяльність письменника-полеміста Франко вивчав багато років, присвятивши йому ґрунтовні історико-літературні дослідження. За словами Франка, Вишенський належить до тих небагатьох давніх письменників, що вміли "так близько доторкатися до насущних духовних потреб нашого народу і виявляти ті потреби та долегливості його життя таким гарячим і яким словом"⁶⁰. Разом з тим Франко вказував і на обмеженість світогляду Вишенського, що проявлялася в його виступах проти європейського гуманізму і античної культури, закликав вивчати тільки книги "святого письма"⁶¹. Твори Вишенського Франко розглядав як історичні джерела про соціальне становище простого люду в XVI – на початку XVII ст., як полемічні публіцистичні документи сучасника проти унії і як високохудожні літературні праці.

Одним із найогидніших типів в історії уніатської церкви часів польсько-шляхетського панування XVII ст. Франко вважав єпископа Йосифа Шумлянського. Цей за походженням український шляхтич понад 30 років приховував свою належність до уніатської церкви, бо за згодою і намовою єзуїтів займав у Львові посаду православного єпископа і настійно схилив свою єпархію до унії, хоч народ, нижче духовенство, особливо братство, аж до кінця XVII ст. завзято захищалися від наступу католицизму. Лише 1708 р. у Львові була проголошена унія, і тоді ж помер Йосиф Шумлянський. Франко влучно зауважував, що для людей вищої єрархії типу Шумлянського "релігійні питання були... тільки частиною політики, а політика його була незгінченною низкою обманів, лицемірства, хитрощів і зрад"⁶². Документально обґрунтована розвідка Франка показала повну безвідставність ідеалізації Шумлянського, до якої вдавалися представники польської дворянсько-буржуазної та уніатської історіографії, зокрема автор спеціальної праці реакційний професор Львівського університету Ісидор Шараневич⁶³.

⁵⁹ Франко І. Твори, т.19, с.547-548.

⁶⁰ Франко І. Проти Ватикану. К., 1953, с.111-112.

⁶¹ Академік О. Білецький таке негативне ставлення Вишенського до світської культури і вершин тодішньої науки пояснює боротьбою письменника з католицизмом, єзуїтами, унією та їхніми школами, колегіями, завданням яких було пропагувати і насаджувати римо-католицьку віру, а значить, і чужу науку і культуру (Білецький О. Збір. праць, т.1. К., 1965, с.274-275).

⁶² Франко І. Твори, т.19, с.522-523.

⁶³ Записки наукового товариства ім. Шевченка, 1898, т.22, с. 32-42.

Протягом усього життя Франко вів рішучу боротьбу з католицькою та уніатською пропагандою. Так, у рецензії на літературно-науковий "Альманах русько-українських богословів" Франко зазначав, що ідеї єзуїтів живуть серед частини української інтелігенції, про що свідчать статті Олександра Сушка "Єзуїти в заведенні унії на Русі в доберестейській добі" та "Руска колегія в Римі і єї питомці", підписана псевдонімом Римщук⁶⁴. Виступавши проти авторів — служителів верхів і Ватикану, що намагались переконувати читачів, нібито до місіонерської діяльності єзуїтів у Галичині, очолюваної Венедиктом Гербестом у 1570–1590 рр., люди тут були "ідолослужителями, людодержцями", Франко на основі документів довів, що й тоді в народі "тіли також якісь іскри духовного життя, держалися якісь свої традиції", народ творив свої пісні і думи, уривки з яких збереглися⁶⁵. Тому єзуїтська діяльність не давала бажаних наслідків, бо, як слушно пише Франко, Галичина ще 100 років після унії 1596 р. не приймала її і боролась з нею⁶⁶. Критикуючи українську духовну колегію в Римі, Франко вказує, що її малоосвічені вихованці не спричинилися до розвитку української культури і мало цікавилися духовним життям народу.

Антикатолицькі і антиуніатські праці Франка є важливим здобутком усєї української революційно-демократичної думки кінця XIX — початку XX ст. Це була вершина революційно-демократичної історіографії історії уніатства на Україні. Але тільки з позицій марксистсько-ленінської методології можна справді по-науковому розв'язувати найскладніші проблеми історичного минулого і сучасного. Використовуючи кращі здобутки доквітнєвої історіографії, зокрема критично вивчаючи накопичений нею документально обґрунтований фактичний матеріал, радянські дослідники викривають антинародну суть уніатства в історії України. Це важливе актуальне завдання не тільки науково-атеїстичної, антирелігійної пропаганди, а й справа комуністичного виховання трудящих на благородних ідейних засадах соціалістичного інтернаціоналізму і дружби народів.

О. Ф. Сидоренко

КОЛЕКЦІЯ ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТОК М. А. МАРКЕВИЧА
ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРИЧНОЇ МЕТРОЛОГІЇ

Історична метрологія — спеціальна історична дисципліна, яка вивчає процеси й закономірності виникнення й історичного розвитку мір. Останнім часом інтерес до метрології періоду феодалізму, що повнять важливі допоміжні функції насамперед щодо економічної історії, значно зріс. Зрозуміло, отже, є увага науковців до історико-метрологічних джерел, дослідження яких відкриває єдино можливий шлях вивчення давніх мір.

Джерелами з української історичної метрології у більшості є писемні пам'ятки з історії економічного розвитку України, в яких з різних нагод згадуються й міри. Вони не збереглися більш-менш значними комплексами, і науковий їх пошук становить певні труднощі. Тим більшу цінність мають для нас матеріали широко відомої колекції писемних пам'яток з історії України,

⁶⁴ Записки наукового товариства ім. Шевченка, 1902, т. 47, с. 16–17; Літературно-науковий вісник, 1902, т. 17, с. 137.

⁶⁵ Літературно-науковий вісник, 1902, т. 17, с. 138.

⁶⁶ Там же.

що зберігається у відділі рукописів Державної бібліотеки СРСР ім. В.І. Леніна - збірці Маркевича. Адже М.А. Маркевич збирав також пам'ятки з історії давніх мір, які він вивчав.

Характер переважної більшості джерел з української метрології визначає: основний метод їх дослідження - порівняльний аналіз цін на товари, що за однакових умов вимірювалися різними мірами. Він забезпечує можливість роботи опосередковані висновки щодо величин окремих одиниць виміру. Особлива ж цінність історико-метрологічних матеріалів колекції Маркевича полягає у тому, що значна кількість їх - це унікальні пам'ятки, які містять конкретні дані щодо величин і співвідношень мір або й безпосередні їх характеристики. Прячому найповніше у збірці представлені матеріали з історії мір сипких тіл, що найбільш широко використовувались у господарстві й торгівлі тогочасної України. Саме на цьому питанні ми й опинимось тут більш докладно.

Збірка Маркевича є колекцією писемних пам'яток (переважно офіційного походження) з історії Лівобережної України першої половини ХУІІІ ст. Отже, й метрологічні матеріали колекції відбивають стан і розвиток мір у цьому регіоні України за першу половину ХУІІІ ст. В історії української метрології це був особливий час. Возз'єднана з Росією Лівобережна Україна все більше втягувалася в загальнодержавне політичне й господарське життя. Економічне піднесення Лівобережної України в складі Російської держави, зокрема розвиток торгівлі, яка взагалі впливає уніфікаційно на міра, а також посилення зв'язків з Росією - все це сприяло, з одного боку, консолідації місцевих (для Лівобережної України - полкових) систем у регіональні, а з другого - приведенню місцевої метрології у відповідність із загальнодержавною російською. Останнє стимулювалося й тим, що Лівобережна Україна потрапила у сферу загальнодержавної метрологічної політики. Ці тенденції і процеси розвитку української метрології відбилися в діловій документації, що значно розширило коло джерел дослідження метрології цього періоду, а отже, й підвищило ступінь вірогідності висновків. Залишалися й рідкісні спеціально-метрологічні джерела. Їх М.А. Маркевич збирав до колекції з особливою увагою. До таких джерел можна віднести, наприклад, справи про адміністративні заходи по упорядкуванню місцевих вимірювальних систем і спроби запровадження на Лівобережній Україні загальнодержавних вимірювальних стандартів. Центральним з цих заходів була так звана реформа Шаховського 1734 р., згідно якої по полках і сотням Лівобережної України були розіслані "орлені", тобто клеймені печатки з царським гербом зразки російських мір. Документи колекції Маркевича, які розкривають обставини цієї кампанії, дають можливість конкретизувати назви й величини мір. Так, міром сипких тіл був четверик місткістю близько одного пуда кета¹. Він становив фракцію восьмипудної четверті, яка визнавалася у ХУІІІ ст. за державний стандарт і використовувалася для практичного вимірювання сипких тіл. Урядовими постановами також передбачалося, що у господарстві й торгівлі України слід використовувати найбільш поширений тоді на Лівобережжі стандарт місцевого четверика - чотирипудний, що дорівнював чотирьом російським четверикам, або половині четверті².

Таким чином, за обов'язкову на Лівобережжі проголошувалася міра, що дуже просто співставлялася із російською. Так було не тільки в мірах сип-

¹ Державна бібліотека СРСР ім. В.І. Леніна, відділ рукописів, збірка Маркевича, ф. 159 (далі - ДБЛ, ф. 159), спр. 2633/2855, арк. 1; спр. 2641/2853, арк. 1.

² Там же, спр. 2655/2877, арк. 1.

ких тіл, а й у мірах рідян та ваги. Цим переслідувалася мета привести місцеві українські міри в узгодження із загальнодержавними. Матеріали збірки Маркевича почасти відбивають також історію дальших урядових заходів по впорядкуванню системи місцевих мір на Лівобережжі³.

Зміцнення економічних зв'язків з Росією та згадані адміністративні заходи сприяли використанню на Лівобережній Україні російських мір, зокрема мір сипких тіл - четверика і четверті. Вже на початку XVIII ст. ці міри були тут добре відомі. Особливо широко застосовувався російський четверик, за термінологією актового матеріалу - "московський четверик", "четверик московської міри", "четверик казенної міри", "печатна міра", у сфері державної торгівлі та при постачанні провіанту та фуражу військам, насамперед під час походів⁴. Зібрані Маркевичем писемні пам'ятки початку століття свідчать, що з цього часу російські четверть та четверик рішуче витісняють місцеві міри сипкого з офіційної документації та з господарських матеріалів, що направлялися до російських державних установ, а подекуди навіть і з тих, що йшли до органів місцевої адміністрації. Так, у надісланих до Малоросійської колегії 1723 р. загальних підрумих зборів по ранговій гетьманській маєтності - Гадяцькому замку - кількість підрумих крупи та борошна визначено в російських мірах - четвертях та четвериках, хоч з того ж документа ясно, що в дійсності у замку використовувались місцеві міри⁵.

У збірці Маркевича знаходимо також полкові звіти, що надсилалися до Генеральної військової канцелярії в 30-х роках XVIII ст., де в російських мірах визначено кількість посіяного зерна і через російські міри сипкого - розміри засіяних земельних площ⁶. У звітах українського Скарбу до загальнодержавних установ також оперували російськими мірами. Для прикладу можна назвати рапорт генерального підскарбія до Колегії іноземних справ про покосовий збір 1733 р.⁷ Те саме спостерігаємо і в матеріалах звітів про ціни, які у XVIII ст. регулярно надсилалися до російських державних установ з магістратів, сотенних, полкових та Генеральної військової канцелярій. Згідно з урядовими інструкціями вже з 20-х років XVIII ст. вони складалися з розрахунку, а вірніше, в перерахунку на загальнодержавні стандартні міри ("переміня в четверть московську")⁸. Проте слід підкреслити, що хоч російські міри з плином часу все ширше вживались у деяких галузях господарства Лівобережної України, а на початку XVIII ст. посіли тверді позиції в господарській документації, в повсякденному побуті все ж таки переважали міри місцевого походження.

³ ДБЛ, ф. 159, спр. 2645/2867, арк. 1.

⁴ Там же, спр. 2908/3147, арк. 3зв. У писемних пам'ятках загальнодержавний стандарт четверика іменується, крім того, четвериком української міри, указним, государевим або великоросійським четвериком (ПДІА УРСР у Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 17 222, арк. 24; ф. 53, оп. 2, спр. 92, арк. 8; ф. 108, оп. 2, спр. 1425, арк. 26). Слід зазначити, що для російського четверика використовувалася також здрібнена форма назви - четверичок. Вона виникла внаслідок того, що російський четверик був значно меншим від місцевого. Щодо останнього, то така форма не використовувалась ніколи. Отже, якщо в одному документі як синоніми вживалися "четверик" і "четверичок", значить тут йдеться про загальнодержавну міру (ДБЛ, ф. 159, спр. 2644/2866, арк. 1; спр. 2643/2865, арк. 1).

⁵ ДБЛ, ф. 159, спр. 259/310, арк. 2.

⁶ Там же, спр. 1815/1998, арк. 1зв., 2; спр. 1303/1414, арк. 1зв., 2.

⁷ Там же, спр. 2767/2998, арк. 7зв.

⁸ Там же, спр. 3421/3680, арк. 1.

Щодо української метрології доби феодалізму, зокрема ХУІІІ ст., в історичній літературі побутує як аксіома положення про надзвичайну різноманітність місцевих мір, яка свідчить про мало не хаотичний характер тогочасної метрології⁸. Проте писемні пам'ятки з колекції Маркевича дають всі підстави для твердження, що ця теза щодо Лівобережної України ХУІІІ ст. є безперечною гіперболізацією локальних особливостей тогочасної метрології, насамперед термінологічних.

У справах про фальсифікацію мір, реєстрах цін, господарських звітах рангових старшинських і описних маєтностей, документації органів міського самоврядування згадуються, наприклад, осьмачки "галицької міри", "мглянської міри", прилуцька, конотопська, понорницька та ін. На перший погляд підкреслення місцевої приналежності мір в джерелах найрізноманітнішого походження за все ХУІІІ ст. не мало б сенсу, коли б фактичні величини мір не відрізнялися за локальною ознакою. Проте визначення об'ємів цих мір (за матеріалами колекції Маркевича – для Понорницької, Сосницької, Березинської, Менської, Синявської сотень Чернігівського полку, Глухівської та Конотопської – Ніжинського полку, Київської сотні, Прилуцької, Варвинської, Іваницької, Срібнянської сотень Прилуцького полку, Роменьської сотні Лубенського полку⁹) приводить до висновку, що для Лівобережної України ХУІІІ ст. "різноманітність" мір була нічим іншим, як коливанням величин локальних мір навколо єдиних для Лівобережної України ХУІІІ ст. стандартів – близько 65 кг мита.

Різниця у величинах місцевих мір не була першопричиною виникнення "локальних" акцентів у метрологічній термінології. Локальна приналежність мір визначалася за містами – економічними й торговельними центрами, де ці міри вважалися стандартами і нагляд за якими за давніми звичаями здійснювали органи місцевого самоврядування. Саме тому місцеві відмінності у метрологічній термінології самі по собі не можуть бути доказом існування великої різноманітності мір. Цю думку можна підтвердити й тим, що різні місцеві стандарти одиниць виміру досить часто співпадали за розміром, особливо в період пізнього феодалізму. Так було, зокрема, й на Лівобережній Україні ХУІІІ ст., що відбилися у матеріалах збірки Маркевича¹⁰.

Спостереження над реальними величинами і взаємозв'язками мір, чинних на Лівобережній Україні ХУІІІ ст., для якого має широкий матеріал збірка Маркевича, переконують у тому, що міри сипких тіл, так само як і інші одиниці виміру, становили систему з єдиною структурою майже для всього Лівобережжя ХУІІІ ст.

Основною мірою сипкого на початку століття вважалася осьмачка, яку ми вже згадували. Матеріали збірки Маркевича відбивають використання осьмачки

⁸ Відмінності у величинах мір відбилися, зокрема, й у матеріалах збірки Маркевича. Наприклад, у звіті про збір вієса в полках Лівобережної України 1722 р. підсумок його кількості подано в тих мірах, в яких він фактично збирався, без додержання системи й порядку: "75 четвериків, 29 четвертей, 195 осьмачок, 8 четвериков, 29 1/2 четверток, 3 коша" (ДБЛ, ф. 159, спр. 2908/3147, арк. 17). А деякі джерела містять вказівки на величину окремих місцевих мір: "3 четверика меского вишпаписаного четверичков великоросійських 5" (там же, спр. 3191/3448, арк. 12 зв.). Через відмінності у місцевих стандартах мір подекуди виникали й конфліктні ситуації та непорозуміння (там же, спр. 116/134, арк. 11 зв.).

⁹ ДБЛ, ф. 159, спр. 281/333, арк. 6, 6 зв.; спр. 1711/1894, арк. 1, 10-14; спр. 1713/1886, арк. 23; спр. 1833/2017, арк. 3; спр. 3191/3448, арк. 12 зв.; спр. 5716/6017, арк. 1.

¹⁰ Там же, спр. 3191/3448, арк. 7 зв., 8 зв., 10.

на території Стародубського, Чернігівського, Ніжинського, Гадяцького, Київського, Лубенського, Переяславського та Прилуцького полків. Осмячком вимірювали найрізноманітніші силкі тіла, але в основному, хліб. Для визначення кількості збіжжя осмячка вживалася на торгах, базарах та ярмарках - у дрібній, у великій та навіть міжнародній торгівлі: у 1716 р. польський купець Цибульський домовився про купівлю в Чернігові великої партії зерна "крайнев ценою осмячку по 2 талера". "От осмячки всякого хлеба по ковшу" стягався помірний торговельний податок. Осмячкам нараховувався хліб на утримання полкових і сотенних служителів і т. ін.¹¹

Термінологічно близькою до місцевої осмячки була російська осмина. Іноді в українських писемних пам'ятках зустрічається російська назва місцевої міри. Наприклад, в інструкції, яку направила в 1731 р. Генеральна російська канцелярія господарю Гадяцького замку, записано так: "На дачу двум сторожам полювим с тяглих людей по 4 копейки со двора да по полосине овса"¹². Оскільки ці міри значно відрізнялися між собою за метрологічним змістом, слід підкреслити, що російська осмина у XVII-XVIII ст. взагалі не використовувалась на Лівобережній Україні і в питованому джерелі йдеться про українську осмячку. І дійсно, в інструкції далі назва осмячки вживається типово українській формі.

З 20-30-х роках XVIII ст. осмячка як основна міра сипкого подекуди поступається місцем перед своїми фракціями, насамперед четвериком та іншими мірами меншого об'єму, які використовувались у практичному вимірюванні. Осмячка ж була, як правило, одиницею рахунковою. Принагідно зауважимо, що половина осмячки (в матеріалах збірки - полусмак - Лубенський полк, полосмачки, полусмак - Чернігівський полк¹³) не була на Лівобережжі окремою мірою, тому й в джерелах зустрічається порівняно рідко.

Кількість сипкого четвериком швидко визначається вже у другому десятиріччі XVIII ст. Запис "житного борошна отослава в Глухов осмачок 20 без четверика"¹⁴ показує взаємозв'язок четверика і осмячки між собою та на підпорядкованість четверика осмячці. Приблизно в цей же час четверик відокремлюється від своєї основи - осмячки. Значно частіше в писемних пам'ятках цього часу вже можна зустріти такі визначення: "Муки житной четвериков 2" (а не півосмячки) або "житя 2 осмячки 3 четверика" (а не 3 осмячки без четверика)¹⁵. Таким чином, підрахунок кількостей сипких тіл дещо спрощується.

Матеріали збірки Маркевича дають можливість розширити наші знання про використання четверика як міри в різних галузях господарства Лівобережної України початку XVIII ст.: при стягненні податків, наприклад, з млинів, осецьких з посполитих, торговельних поборів - помірною, поколодного, поковшевого, при стягненні натуральних зборів на утримання полкових та сотенних служителів¹⁶. Проте на окремих територіях осмячка ще деякий час зберігає

¹¹ ДБІ, ф. 159, спр. 249/300, арк. II зв.; спр. 5436/5733, арк. 6, 6 зв.; спр. 4968/5237, арк. I.

¹² Там же, ф. 260/311, спр. 159, арк. I зв.

¹³ Там же, ф. 260/311, спр. 1826/2009, арк. 9; спр. 1826/2009, арк. 5 зв.

¹⁴ Там же, спр. 1826/2009, арк. 5 зв.

¹⁵ Там же, спр. 2908/3147, арк. 4; спр. 1832/2016, арк. I.

¹⁶ Там же, ф. 159, спр. 415/482, арк. I; спр. 2831/3068, арк. I зв.; спр. 5436/5733, арк. 2; спр. 1827/2010, арк. 4 зв.; спр. 1832/2016, арк. I-6 зв.; спр. 1833/2017, арк. 1-3.

значення основної міри сипкого і лише в 40-х років поряд з нею повсюдно починає вживатися четвертак.

Четвертак становив четверту частину осьмячки. Таке співвідношення між цими мірами підтверджується значною кількістю джерел. Наприклад, судовий писар Переяславського полку одержав в рахунок плати за службу у 1722 р. "борошна житного осьмачок 2, пшеничного четвериков 3, гречи четверикав 3, шпона четвериков 2. Итого всего осьмачок 4"¹⁷.

За матеріалами збірки Маркевича, в Полгарській, Мгинській, Топальській, Бакланській полкових сотнях, тобто на всій території Стародубського полку, а також на Полтавщині та Київщині побутувала інша назва місцевого четверика - чвертка. Той факт, що чвертка становила четверту частину осьмячки, підтверджується даними "веденія про полтавських полкових служителей" та звіту про стягнення "размерового" хліба з Петратинського млина на Стародубщині¹⁸.

Слід зауважити, що в матеріалах звітного характеру, що складалися центральними установами місцевого правління на основі окремих полкових та сотенних відомостей, назва стародубської та полтавської чверток зберігалася поряд із четвериком, осьмячком або й російськими мірами. Цей факт можна пояснити не тільки стійкістю традиційної для цих територій назви однієї з найбільш поширених мір сипкого, а й існуванням певних локальних відмінностей в об'ємі окремих четвериків-чверток. Не виключено, що полтавська і стародубська чвертки були дуже близькими за величиною: в одному із звітів про збір зерна в Стародубському та Полтавському полках обидві міри складалися у загальну суму як рівнозначні, однакові за величиною¹⁹.

Значно пізніше, в XIX ст. міра сипких тіл чвертка з метрологічним значенням, близьким до українського четверика, вживалася на півночі Білорусії, в Лепельському і Полоцькому повітах²⁰. У зв'язку з цим можна висловити припущення про спільність і одночасовість походження назви "чвертка", а можливо, й міри, що відповідала їй, - білоруської, стародубської та полтавської, мабуть, навдовзі після захоплення білоруських і українських земель Великим князівством Литовським.

На Лівобережній Україні XVIII ст. для основних мір сипкого - осьмячки і четверика - було характерно співвідношення 1:4. Четверик, у свою чергу, поділявся на гарнци. Останні дослідження показали, що, очевидно, всюди на Лівобережжі XVIII ст. четверик складався з 20 гарнци²¹. Виняток із загальної для Лівобережної України XVIII ст. структурної єдності мір становили стародубські: писемні пам'ятки збірки Маркевича свідчать, що четверик - чвертка там поділявся на 3 третники: "ячменю по восьмой доле чвертки; пшеници по полтретника чвертки"²². Оскільки потрійний поділ мір зустрічався й на інших територіях України, а також у Польщі та в Росії, можна думати, що корені цього явища будуть визначені в результаті дослідження метрології більш

¹⁷ ДБЛ, спр. 1832/2016, арк. 1.

¹⁸ Там же, спр. 2908/3147, арк. 16 зв. 17; спр. 5437/5734, арк. 2, 2 зв.; спр. 5859/6200, арк. 1; спр. 1831/2015, арк. 1 зв.; спр. 2650/2872, арк. 3; спр. 1831/2015, арк. 1 зв.

¹⁹ Там же, ф. 159, спр. 2908/3147, арк. 16 зв., 17.

²⁰ Сементовский А. О мерах и весе, употребляемых в Витебской губернии. Витебск, 1874, с. 7.

²¹ Сидоренко О. Ф. Исторична метрологія Лівобережної України XVIII ст. К., 1975, с. 85-86, 100-101, 110, 120.

²² ДБЛ, ф. 159, спр. 5437/5734, арк. 2 зв.

раннього часу, особливо періоду формування системи одиниць виміру, що діяла на Лівобережній Україні XVIII ст. (друга половина XIII – XIV ст.).

Гарнець, місткість якого дорівнювала приблизно 3,2 кг жита, та його четверта частина – кварта – найбільш широко використовувались при практичному вимірванні сипких тіл – зерна, борошна, круп, солі – у господарстві й торгівлі. Це відбулося, зокрема, й у реєстрах цін з колекції Маркевича²³.

Місцевий гарнець був значно більший за російський, зразки якого у XVIII ст. розповсюджувалися згідно з урядовими постановами на Лівобережній Україні. Він становив фракцію локальних стандартів більших мір – осьмачки і четверика, а його місткість коливалася залежно від місткості цих мір²⁴. Через звичайну в ті часи фальсифікацію мір органи місцевої адміністрації та міського самоврядування періодично приймали постанову про необхідність дотримуватися стандартів гарців (місцевого або російського) та вживали відповідних заходів, що, як правило, залишалися безрезультатними. Слід зауважити, що гарнець-міра становив у ті часи дерев'яний посуд і через це, звичайно, відхилявся від норми за вмістом²⁵.

Взагалі серед інших обставин, які зумовлювали різноманітність місцевих мір сипких тіл на Лівобережній Україні XVIII ст., той факт, що значна частина мір не абстрагувалася від посуду, з якого свого часу виникла, відігравав не останню роль. Одним з найдавніших з цих мір була бочка. В Лавноруській державі бочка (кадь) правила за основу міру сипких тіл. Договільність різних видів бочок-мір була прямим наслідком використання їх як тари²⁵. З часом бочки як міри використовувалися дедалі рідше.

Як тара, що застосовувалась при дрібній, "мелочній" торгівлі сипкими тілами на базарах Лівобережній Україні XVIII ст., в писемних пам'ятках з колекції Маркевича згадуються мірочки²⁶, які стихійно виникали за умов примітивного товарообміну на слабкопов'язаних між собою сільських та міських торгах: мірочками служив звичайний, поширений на окремих територіях посуд. Цьому сприяв і продаж на всій території Лівобережної України значної кількості дерев'яного посуду, що вироблявся в лісистих місцевостях, "в отсып, то есть за каждую посуду дают столько, сколько в покупаемую войти может"²⁶.

Як свідчать джерела, ціни на продукти, що продавались мірочками, бували у кілька разів вищими за оптові, від чого страждали нижчі верстви населення²⁷.

²³ ДБЛ, спр. 1882/2016, арк. 5 зв.; спр. 2831/3068, арк. I зв.; спр. 3396/3655, арк. 2, 3; спр. 3444/3703, арк. I.

²⁴ Там же, спр. 90/108, арк. I; спр. 281/333, арк. 6 зв.; спр. 376/439, арк. I; спр. 752/851, арк. I; спр. 803/903, арк. I; спр. 1636/1368, арк. 2 зв.; спр. 2903/3147, арк. 3 зв.; спр. 5348/5848, арк. 3.

* Для мір сипких тіл металевими бували тільки зразки-еталони.

²⁵ ДБЛ, ф. 159, спр. 716/865, арк. I; спр. 1900/2084, арк. I зв.; спр. 2908/3147, арк. I.

²⁶ Взагалі відносно окремих, як правило, невеликих за об'ємом мір на Лівобережній Україні XVIII ст. часто вживали загальну назву "міра", "мірка". Так звичайно називався посуд-міра, яким фактично провадився вимір. Для мір сипких тіл, наприклад, у Полтавському та Прилудському полках використовувалась мірка, що дорівнювала половині місцевих четвериків (ДБЛ, ф. 159, спр. 1711/1894, арк. 1-14; спр. 1831/2015, арк. I). Мірницями називався великий посуд, очевидно, бочки, що відповідали за місткість четверикам або й осьмачкам. У осолодоннях в мірницях "ростили" солод. На мірниці його й продавали (ДБЛ, ф. 159, спр. 1709/1892, арк. 4 зв.).

²⁶ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). К., 1931, с. 19, 96, 149, 244.

²⁷ ЦПА УРСР у Києві, ф. 52, он. 2, спр. 106, арк. 6; ф. 59, спр. 3413, арк. 22.

Очевидно, формування "копеечних" і "денежних" мірочок у вимірвальні стандарти йшло у відповідності з цінами продуктів і саме тому місткість мірок, як правило, не співпадала з місткістю фракцій гарнця. На відміну від мірок кіш, своєрідної форми посуд, широко розповсюдженій на Лівобережній Україні XVIII ст., часто, особливо в торгівлі, відповідав за об'ємом гарнця та його фракціям, зокрема кварта²⁸ або іншим дрібним мірам. Наприклад, місткість ковша, що побутував на території Ніжинського полку, дорівнювала місткості російського гарнця²⁹. Слід особливо наголосити, що в господарстві й торгівлі використовувались ковші найрізноманітнішого розміру – залежно від їх призначення. Врє це дозволяє ковші відносити до мір, частіше – до мірочок, а іноді й просто до посуду, як, наприклад, у Гадяцькому полку 1724 р.: "Крупи гречанье, овсяние и горох мерою не продаются, кроме хто ковшом или оловом продает обыкновенне"³⁰.

Традиційним на Лівобережній Україні XVIII ст. був продаж сипких тіл мішками. У колекції Маркевича представлені реєстри цін початку XVIII ст., в яких зустрічаємо, наприклад, такі записи: "А прочий хлеб на меру в сотне той не продается, только обыватель покупает мехами разною ценою, по чому хто вторгует"³¹. У зв'язку з цим тут швидко прищепилася міра російського походження – куль, що, як правило, шився з рогами, але "за оскудением" іноді із звичайної повіті³². Кулі використовувалися при заготівлях хліба, транспортуванні його і збереженні. В цьому разі куль виступав як тара і як міра, адже місткість його дорівнювала четверті, або 8 пудам жита³³. Тому ціни у звітах іноді визначалися так: "Куль ржаной муки продается здесь свыше 3 рублей"³⁴. Більше того, в окремих місцевостях Лівобережжя куль вважався настільки певною мірою, що від нього стягався помірний податок – вагове. З матеріалів збірки Маркевича про це свідчить, наприклад, прибуткова книга стародубської вазниці³⁵. До речі, вимірювання кулем тут межувало із найбільш прогресивним за тих часів способом вимірювання – зважуванням, що свідчить про загальні, характерні для XVIII ст. тенденції до зміни мір сипкого мірами ваги як більш точними.

Підсумовуючи, нагадаємо, що свого часу переважно за матеріалами своєї колекції М.А.Маркевич написав працю "Сравнение мер, весов, а также денег и цен на разные предметы в Малороссии с 1715 по 1855 год"³⁶. Справді, збірка дає достатній матеріал для характеристики загальних рис і тенденцій розвитку метрології Лівобережної України першої половини XVIII ст.: незважаючи на зовнішню різноманітність, основні міри сипких тіл, що використовувались у господарстві й торгівлі, становили системи з єдиною для Лівобережжя структурою і в деяких відмінностях у величині частини локальних мір, які із зміцненням економічних зв'язків з Росією в ході економічного розвитку Лівобережної України XVIII ст. поступово наближались до загальних для Лівобережжя й загальнодержавних вимірвальних стандартів.

²⁸ ДБІ, ф. 159, спр. 1833/2017, арк. 2 зв.; спр. 4938 5207, арк.2 зв.

²⁹ Там же, спр. 2908/3147, арк. 17.

³⁰ Там же, спр. 4948/5217, арк. 2.

³¹ Там же, спр. 1709/1892, арк. 1.

³² Там же, спр. 507/586, арк. 1; спр. 1781 1964, арк. 3 зв.

³³ Там же, спр. 553/638, арк. 1.

³⁴ Там же.

³⁵ Там же, спр. 4992 5261, арк. 3.

³⁶ Грушевський А.С. Н.А.Маркевич. – Журнал Министерства народного просвещения, ч.31, 1911, январь, с.135.

ПОДІЛ ПРАЦІ У ГУТНИЦТВІ У XII-XIII ст.

В.І.Ленін у праці "Розвиток капіталізму в Росії" на основі великого фактичного матеріалу визначив три стадії в розвитку промисловості. Для першої стадії характерне дрібне товарне виробництво (дрібні, переважно селянські промисли) з примітивною ручною технікою. Промисловість у той час була тісно пов'язана із землеробством. На цій стадії, як зазначає В.І.Ленін, "промисловець лишається селянином, який переймає за традицією способи обробки сировини"¹. Серед виробників на першій стадії розвитку промисловості зберігаються патріархальні суспільні відносини з "різними залишками середньовічних традицій".

Друга стадія - мануфактура. Більшість радянських істориків вважає, що ця стадія в Росії почалася в XII і досягла найвищого розвитку в XIII ст.² "Мануфактура, - писав В.І.Ленін, - запроваджує поділ праці, який вносить істотне перетворення техніки, обертає селянина на майстрового, на "детального робітника"³.

На мануфактурній стадії розвитку капіталізму швидко відбувається процес відокремлення промисловості від землеробства. Утворюється ряд промислових центрів. Великі зміни відбуваються в процесі самого виробництва, зростає розподіл праці на підприємствах, удосконалюється майстерність робітників. Проте виробництво характеризується ще низьким рутинним рівнем техніки, застосуванням ручної праці.

На третій стадії розвитку промисловості фабрика остаточно відокремлює промисловість від землеробства. Народжується промисловий пролетаріат - "особливий клас населення, зовсім чужий старому селянству, що відрізняється від нього іншим ладом життя, іншим ладом сімейних відносин, вищим рівнем потреб, як матеріальних, так і духовних"⁴. У цей період поділ праці на підприємствах досягає високого рівня.

Вивчення питань поглибленого поділу праці на різних етапах розвитку промислового виробництва дає можливість прослідкувати розвиток капіталізму в промисловості. Дана стаття присвячена дослідженню поділу праці в конкретному виробництві, зокрема в гутництві, на двох перших стадіях розвитку промисловості - простого товарного виробництва і мануфактури.

Розвиток ремесла і торгівлі був одним з передумов зростання міст і міських поселень. У Київській Русі XII ст., за матеріалами писемних джерел і археологічними знахідками, було близько 224 міських пунктів⁵. У них поступово зростала кількість ремісничих спеціальностей.

Відомий радянський історик М.Тихомиров, з писемних джерел встановив, що в той час було відомо 34 ремісничі спеціальності і серед них - "стекляники". Визначений дослідник історії Київської Русі Б.Рибоков, вивчаючи археологічні пам'ятки, налічив уже 64 ремісничі спеціальності. Взагалі ж у

¹ Ленін В.І. Повне збір. творів, т.3, с.515.

² Дерев'яник Т. Мануфактура на Україні в кінці XIII - першій половині XIX ст., К., 1960; Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні, К., 1959.

³ Ленін В.І. Повне збір. творів, т.3, с.515.

⁴ Там же, с. 518.

⁵ Тихомиров М.Н. Древнерусские города. М., 1956, с.89.

період Київської Русі було відомо близько 120 ремесел, а вже на початку XVI ст. на Україні їх налічувалося понад 200⁶. Серед різних видів ремесел часто згадуються скловиробники (гутники).

Зразки скловиробів періоду Київської Русі зберігаються в багатьох музеях республіки, зокрема в Київському державному історичному, Чернігівському історико-красознавчому, Переяслав-Хмельницькому історико-красознавчому та інших музеях.

Серед пам'яток гутництва XII ст. переважають прикраси – браслети, буси, персні. "Немає, певне, жодного городища XI–XII ст., де не зустрічалися б голубі, сині, зелені, жовті уламки скляних браслетів"⁷. Велика кількість знайдених під час археологічних розкопок скловиробів часів Київської Русі дає змогу класифікувати їх за хімічним складом скла, технікою виготовлення, сферою вживаності, кольором, формою тощо⁸.

Скляні прикраси знаходили, зокрема, під час розкопок у м. Києві боярської садиби на Старокиївській горі (В. Хвойка), майстерні на Подолі (В. Богусевич), Райковецького замку біля Бердичева (В. Гончаров), у містах Костромі (М. Фехнер), Чернігові (Б. Рїсаков, В. Богусевич), Колодязині (В. Гончаров) тощо⁹.

К. Маркс зазначав, що вся історія є розвитком поділу праці¹⁰. У XII ст. гутники займалися скловиробництвом, не пориваючи з іншими видами ремесел і землеробством. Про паралельне заняття ремісників гутництвом і гончарством свідчать залишки ремісничої майстерні в боярській садибі на Старокиївській горі, де виявлено піч особливої конструкції, глазуровані гончарні і скляні вироби¹¹. Гончарні вироби при остаточній обробці глазурувалися скломасою. Це і дає поштовх широкому розвитку гутництва. Археологічні знахідки свідчать, що в XII ст. гутництво ще не повністю виділилося в окрему галузь. Із скла в XII–XIII ст. виготовляли переважно прикраси.

Ремісники, зокрема гутники, займалися виробництвом переважно цілими сім'ями. Свої виробничі секрети майстри прагнули передати членам родини. Поділ праці у таких майстернях був незначний. Так, у майстерні Райковецького замку, яка розташовувалася в невеликому приміщенні – кліті, виготовлялися прикраси переважно із склабом, певно, одним-двома виробниками. Таким чином, матеріальні пам'ятки гутництва XI–XII ст. підтверджують положення К. Маркса про те, що в епоху феодалізму поділ праці був незначний¹².

⁶ Бра Р. О. Завдання вивчення пізньосередньовічних пам'яток України. – Середні Віки на Україні, 1971, вип. 1, с. 32.

⁷ Рїсаков Б. Ремесло Древней Руси. М., 1948, с. 397.

⁸ Шапова П. Стекло Киевской Руси. М., 1972.

⁹ Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам). К., 1913; Богусевич В. А. Археологические раскопки в Киеве на Подоле в 1950 р. Археология, т. 9, 1954; Гончаров В. К. Райковецкое городище. К., 1950; Фехнер М. Ф. Раскопки в Костроме. – Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, 1952, вып. 47; Рїсаков Б. А. Стольный город Чернигов и удельный город Вшиж. – По следам древних культур. Древняя Русь, 1953; Рїсаков Б. А. Древности Чернигова. – Материалы и исследования по археологии древнерусских городов, т. 1, с. 75–85; Богусевич В. А. Раскопки в Чернигове. – Краткие сообщения Института археологии АН УССР, 1955, вып. 4; Гончаров В. К. Древний Колодязин. – Краткие сообщения Института материальной культуры АН СССР, 1954, вып. 41.

¹⁰ Дяв.: Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 4, с. II.

¹¹ Хвойка В. В. Вказ. праця.

¹² Дяв.: Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 3, с. 23.

Разом з тим слід зазначити, що специфіка виробництва скла передбачала більш поглиблений поділ праці, ніж в інших видах ремесел. Скляні прикраси XII ст. за формою були плоскими, витягнутими, крученими з різноманітними спірально-видними наліпами. Вони виготовлялися методом витягування та вливання у форми. Різноманітна маса при виготовленні браслетів перепліталася. Один ремісник не міг виготовляти з рідкої гарячої маси браслет з перекручених кількох ниток. До того ж потрібно було доглядати за піччю, готовими виробами тощо. При виробництві оболонок (віконних шиб) не можна було обійтися без підмайстрів. Вони подавали гутникові складувну трубку із скломасою та забірали від нього заготовки оболонок, яку після видування та обертання розрізнявали (розтягували) в різні сторони¹³. При витягуванні оболони її швидко обертали за допомогою складувної трубки. Про це свідчать численні вкраплення повітря всередині скла. В центрі вони мають форму кулькок, а ближче до бортів - еліпса. Таку розрізану заготовку витягували в різні боки шпильям, про що свідчать сліди від них на краях заготовки, потім її розрівнювали в розпусних печах.

Виробництво скла потребувало значної кількості робочих рук. Археологічні знахідки майстерень XII ст. (В.Хвойна, В.Богусевич та ін.) з двоюручними печами складної конструкції підтверджують, що у скловиробництві на той час уже була зайнята значна кількість ремісників.

За часів Київської Русі ремісники виготовляли товари головним чином на замовлення споживача. Виробнича спеціалізація по різних видах ремесел ще залишалася слабкою. Так, ремісники поєднували часто кілька професій: виробляли кахлі, скло, посуд і т.ін. Це можна прослідкувати, аналізуючи пам'ятки гутництва, гончарства, що збереглися з тих часів. Так, у Софійському заповіднику зберігаються скляні сковорідка та миска XIII ст. За формою вони не відрізняються від гончарних та металевих аналогічних виробів.

Ріст продуктивних сил та удосконалення виробничої технології гутництва зумовлювали поступове відокремлення його від гончарства. Гутники вже не займалися виготовленням полив'яних кахлів та інших керамічних глазурованих виробів - вони спеціалізувалися на виготовленні скляних виробів.

Проте ремісники гут остаточно не поривали не тільки з іншими видами ремесел, а й землеробством. Для розвитку ремесла на Україні характерно, що більшість населення, навіть міського, зайнятого у виробництві, мала додатковий прибуток від занять сільським господарством. В.І.Ленін писав у праці "Розвиток капіталізму в Росії", що однією з форм "подняття промислу і землеробства" є подняття патріархального землеробства з промислом у вигляді ремесла¹⁴.

Більшість ремісників та членів їх сімей паралельно з ремісницьким заняттям обробляли невелику ділянку землі. Такі присадибні ділянки та ділянки поза межами міста зберігалися майже до початку XIX ст. Процес відокремлення ремесла від землеробства був повільним. Знахідки сільськогосподарського реманенту в містах Київської Русі свідчать про заняття їх жителів сільським господарством¹⁵.

¹³ Висоцький С. Віконна рама та шиб з Київської Софії. - Київська старовина. К., 1972, вип. I, с. 54-60.

¹⁴ Ленін В.І. Повне збір. творів, т.3, с.359.

¹⁵ Гончаров В.К. Древний Колодезь, с. 59.

Потреба в скловиробах зумовила дальший розвиток гутництва. Гуті за-сновувалися великими феодалами, зокрема монастирями. Ремісники, які працювали в монастирських гутах в XII ст., були в основному відірваними від землеробства. Великий обсяг роботи, значна кількість продукції, що вироблялася там, змушували їх постійно працювати в гутах.

Гутники, як і інші ремісники, страждали від постійних міжусобних воєн. Тяжкого удару всьому руському народові завдала нищівна татаро-монгольська навала. Руїнувалися міста, села, ремісничі осередки, гинели тисячі людей, зникали ремісничі спеціальності. У цей період утруднювався інтенсивний розвиток ремесел, а окремі секрети виробництва, наприклад виготовлення перегородчатих емалей, взагалі втрачено.

Обмежена кількість пам'яток XIII-XIV ст. свідчить, що татаро-монгольська навала призвела до майже повного зруйнування основних ремісничих осередків. Частина ремісників, у тому числі гутників, тікала до Галицько-Волинського князівства, зокрема до м.Холма¹⁶. Знахідки скла в межах колишнього князівства Данила Галицького підтверджують, що скловиробництво на Україні не зникло зовсім. Про це свідчать результати розкопок В.Довженка в околицях Галича, під час яких виявлено залишки гуті із численими рештками виробів^{17*}.

З дальшим розвитком виробничих сил у XIV-XV ст. гутництво, як і ряд інших ремесел та промислів, знову відродилося і продовжувало розвиватися. Поряд з відокремленням гутництва від тончарства відбувалося переміщення гут з міста ближче до сировини - в лісі - до палива та піску. В XVI-XVII ст. відбувався процес не тільки територіального розповсюдження гутництва, а й поглиблення поділу праці між виробниками в самих гутах. Гутництво набувало рис мануфактури. В гутах, як і в інших майстернях, працювали робітники по заготовці сировини - доставці поташу, піску, соди, барвників, інші займалися приготуванням скломаси, слідували за температурою її плавлення, опалюванням печей (шулярі). На великих гутах працювали робітники, які забезпечували бездоганними засобами виробництва, складальники готової продукції та ін. На виготовленні вільно видувного посуду, як правило, працювала група робітників, основний гутник-майстер та кілька помічників. К.Маркс визначає, що на виробництві пляшок в західноєвропейських гутах працювало не менше 5 чоловік¹⁸.

На гутах були дроворуби, фарбувальники, оболонники, які вставляли шоби на замовлення, поцельники, які виготовляли попіл, будняки, які переробляли попіл на поташ, осмольники, які заготовляли смолисте дерево, та інші робітники¹⁹. У 1767 р. на скляній гуті хутора Гутище працювало 8-9 чоловік: два "скляних майстри", двоє тих, що роблять скло (варники чи складачі шхти), два склярі, один гутник²⁰.

¹⁶ Галицько-Волинський літопис. Львів, 1936.

¹⁷ Довженко В.Й. Селища и городища в окрестностях древнего Галича. - Краткие сообщения Института археологии АН УССР, 1955, вып. 7.

* Хімічний склад залишків скловиробів був дещо відмінний від давньоруського. М.Д.Безбородов в результаті аналізів дійшов висновку, що вироби цієї майстерні відносяться до XIV-XV ст.

¹⁸ Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с.333.

¹⁹ Січинський В. Нариси з історії української промисловості. Львів. 1838, с. 23.

²⁰ Петракowa Ф. Українське гутне скло. К., 1975, с.18-19.

Період виникнення форм тривав довго, з покоління в покоління гутники обережно додавали до своїх виробів нові форми. Так, в XVI-XVII ст. з'явилися ліпні фігурки та вільновидувні вироби. Відбувався складний процес удосконалення та виникнення нових форм гутного скла, адже більшість виробів XII-XVI ст. були прямими аналогами виробів з дерева, металу, кераміки.

Увесь робочий час основного майстра (гутника) витрачався на виробництво скляних речей, пошук нових форм. Крім круглого посуду, чотиригранних пляшок почали виробляти фігурні вироби, урізноманітнювати деталі та прикраси на них. Розширюється сфера використання скловиробів - крім прикрас, питного та аптечного посуду виготовляли різноманітні декоративні речі: свічники, шкатулки, корони, кубки. В деяких колах, очевидно, близьких до виробників, скло широко використовувалося в побуті, наприклад, праси для прасування наміток. Одні з них зберігаються в Полтавському історико-красознавчому музеї.

З розвитком товарно-грошових відносин починається інтенсивне виробництво речей на продаж - питного, аптекарського посуду та віконного скла. Перехід до масового товарного виробництва у гутництві сприяв поглибленню поділу праці, бо тільки чітка організація праці, кваліфіковане виконання окремих процесів могло забезпечити виготовлення значної кількості виробів.

Один з помічників гутника набрав скла масу на видувну трубку, виготовляв заготовку та передавав її майстру. Після того як майстер виробив основу речі, другий помічник допомагав остаточно закінчити виріб, прикріпити деталі, оформити прикраси - наліпи, спіралі, відокремити річ від складувної трубки і віднести її у гартувальну піч. На майстра вже чекала інша заготовка, виготовлена першим помічником. Поділ праці застосовувався при виробництві аркушевих та піваркушевих шиб.

Виготовлялося віконне скло складним "халявним" способом. Гутник формував із скляної маси циліндр, так звану халяву, потім його розрізали по довжині, розм'якували й формували шибки. Для виготовлення такої "халяви" гутникові доводилося стояти на високому помості із складувної трубок в руках і методично розмахувати нев. Висота трубки із скляною масою, як зазначає В.Романківський, досягала 2-2,5 м²¹. Зрозуміло, що сам гутник виготовити шибку не міг - у нього, як правило, було кілька помічників, які виконували роботу по розтягуванню, вирівнюванню скла. Скляні шибки в XVI-XVIII ст. широко проникають у побут міщан. У будинках знаті на площі Ринок у Львові вікна були заklenі шибками значних розмірів.

Розгалужений поділ праці свідчить, що гутне ремесло мало характер мануфактури. У зв'язку зі складністю виробництва, ручною працею на гутах зосереджувалось чимало робітників. У XVII ст. на них, як правило, працювало від 7 до 20 робітників²². На гутах з 4 дойницями було по 5-7 робітників (наприклад, на гутах у Новосітках, Желізниці та ін.), на гутах з 8 дойницями було по 14 (Хотьлівська гута), 12 (Закопська), 20 (Орликівська гута) робітників, застосовувалась там і жіноча праця. Так, на гуті с.Орликівка працювали Меланія Ткачиха - вдова 50 років та Єфросинія Рябенка - 50 років. Очевидно, це було не поодиноким явищем, бо В.Модзалевський згадує ще й Варвару Турик, Ганну Тимошику та Ферронію, Гафію та Хіонію - вдів, які також працювали на Блешнівській гуті²³. Оплачувалася їхня праця значно нижче.

²¹ Романківський В. Українське художнє скло. К., 1959, с.59.

²² Модзалевський В. Гуты на Чернігівщині. К., 1926, с.42.

²³ Там же, с. 40-42, 89.

Зростання виробництва відбувалося шляхом збільшення кількості печей в гутах; їх у XVII–XVIII ст. було здебільшого не 2, а 7–8. Урізноманітненні асортименту виробів вимагало удосконалення техніки виробництва – існували печі для простого і кришталевого скла, для розпуску шиб, гарту посуду тощо. Удосконалювалися інструменти гутника: крім складувної трубки та обценьок застосовувалися щипці, гаки, форми, ножиці та ін. Підвищувалися вимоги до майстерності самого виробника. Для того щоб гутника прийняли скловиробником, йому доводилося складати своєрідний іспит, а саме: виготовити скломасу, із шматків готового скла зробити багатогранну шкатулку так майстерно, щоб ганчірка залишилася цілою після проведення нею по гранях шкатулки.

У XVII–XVIII ст. збільшилося виробництво фігурного посуду для зберігання рідини: "качка", "ведмеді", "барани" та ін. У таких виробках техніка вільногодування поєднувалася з технікою різноманітних наліпів. При цьому трансформувалися деякі засоби виробництва: крім ножиць, простих щипців, пінцетів, що були необхідними при виробництві скла, почали застосовувати щипці з фігурними кінцями та інші інструменти і пристрої²⁴.

Гуті в XVIII ст. виробляли переважно просте зелене скло на 40 крб. у рік (Угринська гута Києво-Печерської лаври – Любецька сотня)²⁵, хоч на склозаводах з 4 дойницями виробляли біле, зелене і кришталеве скло на 1500 крб. у рік (Олександрівська гута надворного радника М.Євреїнова – Городнянська сотня). На 500 крб. виготовлялося скло на Сквирській Гуті (відставного прапорщика Р.К.Лизогуба – Городнянська сотня)²⁶. На Витовій, або Левковій, гуті з 4 дойницями скла вироблялося (Києво-Печерська лавра – Любецька сотня) на 500 крб. в рік. Склозавод в Хотимлі, що звався Василева гута (Києво-Печерської лаври – Любецька сотня) з 3 дойницями – варилося скло на 100 крб. і більше в рік²⁷.

Таким чином, скловиробництво XVIII ст. являло собою переважно розвинуту мануфактуру. В гутах одночасно працювала значна кількість робітників, які виробляли товар на обмін, продаж.

В описах гут XVIII ст. читаємо, що там садилися "мастерові" люди, що скло роблять 8 дворів, шударів – 7 дворів, будників – 4 двори, осмольників – 5 дворів, коваль – 1 двір, гончар – 1 двір²⁸. Хоч дані описи за 1734 р., можемо з певністю зазначити, що в XVI–XVII ст. на гутах ремісники чітко розмежували свої обов'язки і поділ праці в цьому виробництві був значний.

У XVII–XVIII ст. при гутах працювали гончарі, які виробляли дойниці для варіння скломаси та ремонтували печі в разі потреби, а також ковалі, які виготовляли знаряддя праці для гутників – трубки, лещата, форми для відливання виробів та ін. Відбувалася кооперація мануфактурного виробництва, гутництва, гончарства, залізобного промислу. Як зазначає К.Маркс, "мануфактура, подібно до того, як сама вона почасти виникає з комбінацій різних ремесел, може, в свою чергу, розвинутися в комбінацію різних мануфактур"²⁹.

З розвитком виробництва вдосконалювалися знаряддя праці. Збільшувався розмір гут. Крім самих гут – приміщення з печами, будувалися сараї для збе-

²⁴ Історія українського мистецтва, т.3. К., 1968, с.337.

²⁵ Пашенко Д. Описание Черниговского наместничества 1781 г. Чернигов, 1869, с.96.

²⁶ Пашенко Д. Вказ. праця, с.103.

²⁷ Там же, с. 42.

²⁸ Модзалевський В. Гуті на Чернігівщині. К., 1926, с. 22.

²⁹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с.334.

рігання поташу, соди та інших компонентів скламоси, склади для готової продукції, кузня, гончарня, а у ХУІІ ст., коли речі почали розмальовувати фарбами та золотом, ще й "золотарні", "рисовальні" та ін.

Поряд з гутами на нових місцях виникали і буди по виробництву поташу, який використовувався для виготовлення скламоси. Поселення розташовувалися переважно біля річок з млинами, ставами та необхідними побутовими пристроями для обслуговування ремісників.

Ще у 1565 р. у королівській лістрації про Потелицьку гуту, яку купив вїйт потелицький, сказано: "...до которой поле надано і обшаров несколько к тому, став, і млин, і лук..."³⁰. У с. Гута Суховирська, що належало Роману Костянтинівичу Лизогубу, були, крім гуту на 4 дойниці, "плотина с амбарамі на 2 кола"³¹. Коли власник лісної гуту біля р.Теребні Іван Томашенко продавав її у 1675 р., то зазначалося, що продається вона з усіма "грунтами, полями... з сіножатю, з дубовою, з ставом и з домами"³². Біля гут розташовувалися ремісники, які займалися виробленням й інших речей. Так, у ХУІІ ст. в с.Неданччі (Льбецька сотня) містилася архієрейська гута: кафедрального чернігівського монастиря на 4 дойниці: "на р.Борзне плотина и мельница об 1 коле да другая о 3 колах,, в которой... делают железо простое круное". Крім того, населення с.Неданччі виробляло дьоготь та "сильляло ліс по р.Дніпро в Київ і Кременчук плитами"³³. У с. Стара Гута (Моравська сотня) Києво-Софійського монастиря населення, крім скла, виробляло й колеса, дор, дьоготь"³⁴.

З розвитком виробництва виключно на продаж частина ремісників вже не займалася сільським господарством. Майстер-гутник, маючи господарство, не залишав більш прибуткової справи - виробництво окловиробів - для того, щоб обробити свою ділянку землі, а застосовував праці "землеробських робітників"³⁵.

Поширене заняття гутництвом чи іншим ремеслом сприяло паралельному розвитку інших ремесел. Селяни перетворювалися у ремісників, частина з них, після роботи в гутах, коли ті припиняли роботу через брак лісу, бралися за інші ремесла, поступово поновлюючи лави ремісничого люду та відриваючись від сільського господарства.

Частина виробників поступово перетворювалась у торговців, збуваючи свій та інші товари. Ішов процес другого суспільного поділу праці - відокремлення ремесла від торгівлі.

Отже, в гутництві, як і в інших видах мануфактур, з розвитком товарно-грошових відносин змінювався характер самого / виробництва. Для першої стадії розвитку промисловості характерний незначний поділ праці в одній майстерні. В ХІІ ст. в одній невеликій майстерні могло бути 1-2 ремісники. В ХУІ-ХУІІІ ст., на другій стадії розвитку промисловості, число робітників зросло до 20-25 з чітким поділом праці в майстерні. Збільшення виробництва сприяло розширенню асортименту гутництва, виникненню великої кількості "супутних" ремесел і в результаті - залученню більшої маси населення до виробництва. Відбувався процес перетворення частини селянства у новий клас - клас робітників.

³⁰ Петрякова Ф. Вказ. праця, с.16.

³¹ Пашенко Д. Вказ. праця, с. 108.

³² Петрякова Ф. Вказ. праця, с. 16-18.

³³ Пашенко Д. Вказ. праця, с. 47.

³⁴ Там же, с. 97.

³⁵ Ленін В.І. Повне збір. творів, т.3, с.352.

ЗМІСТ

З ІСТОРІЇ СОЦІАЛІСТИЧНОГО І КОМУНІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА

Панченко П.П. Вдосконалення норм партійного життя та неухильне поліпшення якісного складу КПРС - фактори зміцнення зв'язків партії з масами	8
Кульчицький С.В. Робітничий клас України у боротьбі з господарською рфрухов (1921-1922 рр.)	18
Гамрецький В.М. Червона гвардія на Україні в радянській історіографії	31
ПИТАННЯ ДОКОВТНЕВОЇ ІСТОРІЇ	
Сарбей В.Г. Історія України періоду розкладу і кризи феодально-кріпосницького ладу (до 1861 р.) у вітчизняній доковтневій і радянській історіографії	47
Сергієнко Г.Я. З історії повстання 1830-1831 рр. на Правобережній Україні	63
Дзюба О.М. Українські письменники-полемісти кінця XVII - початку XVIII ст. про освіту та її роль у розвитку суспільного життя	78
Москвич Л.Г. Критика антинародної суті уніатства в доковтневій вітчизняній історіографії	88
Сидоренко О.Ф. Колекція писемних пам'яток М.А.Маркевича як джерело з історичної метрології	101
Степанович Є.П. Поділ праці у гутництві у XII-XIII ст.	109

Академія наук Української ССР
 Інститут історії
 ИСТОРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
 ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ

Республиканский межведомственный сборник
 Основан в 1974 г.
 Выпуск 5
 (На украинском языке)

Друкується за постановою вченої ради
 Інституту історії Академії наук Української РСР

Редактори Є.А.Квятковський, Н.С.Шафета
 Художній редактор І.П.Савицька
 Технічні редактори Т.М.Зубрицька, В.С.Литвишко
 Коректори Л.П.Осьмушнікова, Н.М.Щеглова

Інформ. бланк № 2832

Підп. до друку 26.10.79. БФ 01707. Формат 70x108/16. Папір друк. № 1. Ум. друк. арк. 10,15. Обл.-вид.арк. 10,96. Тираж 300 пр. Зам. 9-948 Ціна 1 крб. 10 коп.

Видавництво "Наукова думка". 252601, Київ-4, МСП, Репіна, 3.
 Київська книжкова друкарня наукової книги Республіканського виробничого об'єднання "Поліграфкнига" Держкомвидав УРСР. 252004, Київ-4, Репіна, 4.